

АНАТОМЪ
ГАЛАЧЪ

НЕВИГАДАНЕ

НЕВИГДАНЕ

ANATOL HALAN

Анато́ль Гала́н

NO IMAGINADO

(NOVELAS)

НЕВИГДАНЕ

(Оповідання)

diasporiana.org.ua

EDITORIAL JULIAN SEREDIAK

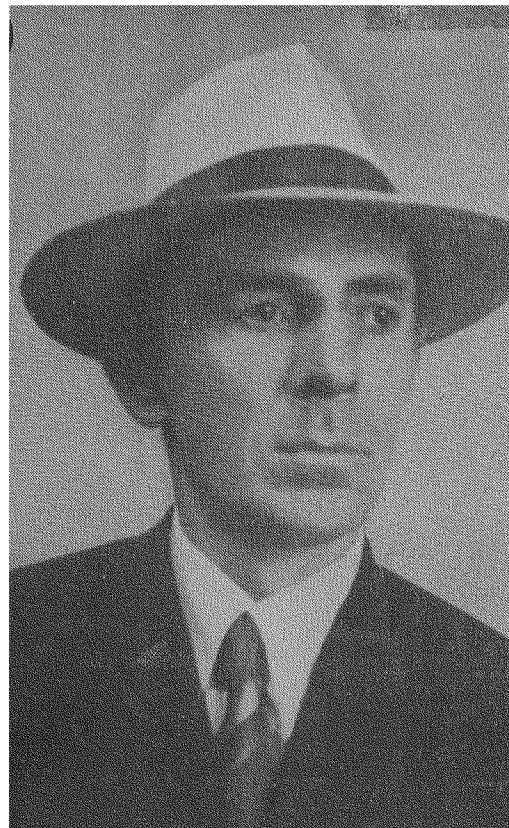
BUENOS AIRES — 1967

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — АРГЕНТИНА — 1967

Тираж 1.000 примірників

Обкладинка роботи Володимира Пилишенка.

Всі права застережені.

Copyright 1967 by the Publisher

ПРО АВТОРА І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

«На мій погляд, мусить бути гострота сюжету і до деякої міри утилітарність, те, що підказує, навчає, застерігає від помилок людську особистість. Пам'ятаю, як багато давали мені книжки в переходовому віці та і в зрілі роки. Не раз ця «морська глибина» рятувала від помилок і дурниць, скріплювала характер, допомагала бути господарем над власними нервами.»

Це уривок листування з Анатолем Галамом, в якому він говорить про свої думки й погляди на літературну творчість. В іншому листі пише:

«Я вже від дванадцяти років мріяв вирости, добре вивчитись і... вчити інших своїм пером.»

Те, про що мріяв, переводив у життя впродовж десятків років. Революцію, советську владу, злочини, поповнені на українській літературі, та другу світову війну Анатоль Галам прожив в умовах, про які й не згадувати. Але, як письменник, залишився назавжди тим самим, від своїх, вимріяних від дитини, здавалося б, химер, не відійшов і на крок. «Вчити інших своїм пе-

ром». Така послідовність — велике щастя для людини.

Галан, як людина, лагідний, товариський, щирий, чистий душею. І завжди такий же однаковий, як і його літературна творчість. Знаємо його з книжок, оповідань і новель, розсіяних по різних періодичних виданнях. Поталанило авторові в наших важких видавничих умовах зібрати все і видати книжкою. Вона перед нами, за що подяка видавцеві і щирий привіт старому другові авторові!

У висліді своїх залогень на літературному шляху, Анатоль Галан пише мені в одному з листів: «я не люблю абстракцій». Це зрозуміло, коли брати під увагу його творчі напрями та його стиль. Цей стиль можна б назвати реалізмом, хоч я з тим не згідний. Не люблю поділу літератури та вміщування її в різні скриньки, але йдучи за прийнятими нормами, міг би назвати стиль Галана неореалізмом, може, в розумінні Василя Чапленка, або італійської сучасної літератури. Розв'язати це питання потрібно, і я дозволю собі накреслити творчу сільветку Галана на тлі сучасної літератури.

Раніше (та ще як недавно!) письменник вірив, що його завданням є змальовувати одну з існуючих суспільних клас: багатій, далеких від народу, урядовців, священичий світ на приходствах, селянські злидні, визиск пролетаріату. В більшості письменник виявляв своєю творчістю протест проти тогочасного суспільного ладу. Всі представники тих клас

та суспільних прошарків відрізнялися ззовні і зсередини дуже основно. Кашикет на голові робітника, дядько, що ставить у кутку кімнати батіг і шапку й збирається цілувати руки пана і паничів, тон розмови справжнього чи фальшивого аристократа, усі ми знаємо ці питомі характеристики письменників минулих десятиліть.

А сьогодні? А завтра? Суспільність не ділиться на класи, а на професії і спеціальності. Сьогодні не потрібно родинного гербу, щоб досягти найвищих постів, важним є розум людини, освіта, вдача і жертвенність в ім'я справи. Дійсність, з якою так зрослося старе покоління, зазнає постійних і швидких змін. Зникає тип пролетаря минулого століття, простим вояком є син села і власник славного старожитного імени, так було вже і в УПА і в Дивізії. На заході робітник живе матеріально так само, або й краще, як освічена людина.

А дефініція батьківщини? В Україні службовим порядком визнають батьківщиною СРСР і Україну, для справжніх поетів батьківщина це тільки і тільки Україна, а столиця Київ. Є ще батьківщина в сернях тих, що її не знають, бо народилися на чужині. Отже, розуміння батьківщини різне: для комуністичних апаратчиків, для українців у краю, і для емігрантів. Правда, тут існує ще серед людей плиткого думання поняття «другої» батьківщини, та про це не говоримо.

А що таке демократія? Гуманізм? Можемо розду-

мувати над безліччю понять, які мають сьогодні різне значення, залежить від політичної та наукової інтерпретації. Як же вийти з такого положення сучасному письменникові? І не тільки нашому, але письменникам на заході. Доки автори передумують ці та інші справи, уже все змінилось. Стиль життя, архітектурні проблеми міста, погляди на історію, на історичні події, в яких ми брали участь, були їх свідками, а то й ініціаторами, постають в іншому світлі. Розвивається наука, появляються широкі обрії, піддається під сумнів тривалість поглядів, що були домінуючі тому два-три роки. Ось коли письменник описує в новелі з-перед десяти років центр великого американського міста, де живуть багатії, що подумав читач, знаючи, що там осіли тепер люди вбогі, а попередні мешканці перебрались на окраїни. Читач же молодий віком сприйме твір, як несучасну відбитку життя. Додаймо до цього, що західний письменник має свою державу, нові форми культурного життя, свободи вислову. Ми ж ні тут, ні там, у краю, не маємо тієї кількості читачів, яка б належала, натомість маємо ще різні загальновідомі труднощі.

Специфікація професій і масовість освіти є дальшими перепонами для сучасного письменника. Він, описуючи життя механіка, біолога, хеміка, вчени, створюючи психологічну, або політичну повість, не знайде позитивного відгукану в читачів, фахового обзнайомих з даною професією. Бо письменник не може в усіх ділянках навіть і на-

тягнути на професійні питоменності своїх персонажів. Тому психолог кине йому незнання найновіших пояснень такої чи іншої реакції людини, механік усміхнеться, читаючи про героя оповідання — механіка, і так всюди. Вони всі знають їхнє життя краще, як сучасний автор. О, як багато легше було писати літераторам минулого століття, а навіть і першої половини двадцятого! Сучасний читач знає більше про події дня з преси, з журналів, із щоденних новин та з інших засобів повочасної масової комунікації, ніж автор, що дає йому сучасну повість. Письменник знає менше про мілітарні події, про фабричні автомати, чи атомову енергію, він попадає в сумніви й стверджує, що не може стати універсальним, що не виграє перегонів з наукою і буревійним бігом щоденних подій.

Поет, прозаїк, драматург, актор не можуть сьогодні навчати. Це й є засадничою причиною, що література переходить на інші рейки, відживає старий модернізм, який у минулих століттях, при подібних ситуаціях, звався різно: азіятизм, маньєризм, тощо. Це й є ситуація літератури на заході. В краю не приходитьсь говорити навіть про такі проблеми.

А тепер питання: чи справді література тепер у відступі? У змаганні з життям не додержує кроки? Стає зайвою? І чи творче наставлення Анатолія Галана «навчати» справді втратило своє значення?

Хоч вище накреслені докази переконливі, але реально література не є у відступі, що більше, сягає по

лаври передової потуги духа, яка формує людину, її психіку, погляди, характер. Справа в тому, що письменник тепер не може писати так, як писалося п'ятдесят, чи двадцять років тому. Читач сьогодні не має терпеливості вчитуватись у деталі, які знає краще, перегортає сторінки з довгими описами природи, або обстановки в кімнаті, вишукує за глибокими цінностями творчості автора. Читач став більш інтелектуальним, його реакція проходить швидше, ніж у наших батьків, його сприймання глибоке, а декорації, такі важливі колись, стали зайвим баластом. Ці декорації він знає краще з досвіду, з науки, з праці, з життя. Важливіша є мистецька побудова твору, власне, Галанова гострота сюжету, й це те, — здавалося б, який парадокс! — чи читач знайде в творі щось нове і глибоке, яке прояснить його власну життєву ситуацію, усуне сумніви, скріпить духова, одним словом, чи з прочитаного твору навчиться того, чого не знав, або забув. А для письменника має значення те, що зробить з книжкою читач. Відкине її, подарує комусь, чи заховає в бібліотеці, щоб повернутися до неї ще й ще раз.

А тепер, пані і панове, коли читатимете оповідання й новелі Анатолія Галана, зверніть увагу на лаконічність його стилю, на чіткість характерів, на гостроту сюжету, на творчу майстерність. Галан знає життя є добрим спостерігачем, він є тим, чим мріяв стати від дитини: письменником - учителем.

Ця концепція Анатолія Галана має своє основне

значення в світовій літературі, а не тільки в нас. Як і кожна позитивна концепція, вона спомагає творчості й її значенню. Без неї література зійшла б на бездоріжжя. Гуманізм, який насичує оповідання Галана, це притаманний вічний шлях людини, що підсилює її віру й створює справжню людину майбутнього, оцю віру в справжнього «гомо сапієнс».

Персонажі оповідань Галана знаходяться здебільша в загрозливій ситуації, а небезпеку створює пануюча суспільна система, в нашому випадку, комуністична, імперіяльна система сучасної Росії. І власне, в цій трагедії народу, несприйнятливій не тільки для нас, але для кожної світлої істоти людської, Анатоль Галан завжди знаходить іскру надії, взаємне довір'я людських душ, навіть у найбільш трагічних ситуаціях знаходить оцей гуманізм — мрію й прикмету майбутності. Спостерігаймо, як в оповіданнях автора прецизно накреслені короткими штрихами характери персонажів і власні думки, як швидко розвиваються події, чи то будуть невеличкі чи великі трагічні фрагменти життя української людини.

І так, закривши книгу оповідань Анатолія Галана, ми починаємо вірити, що рід людський знайде хай і крихту своєї відвічної ілюзії — раю на землі. Починаємо вірити, що це не тільки ілюзія, чи мрія, що цей рай і щастя можна здійснити сильним бажанням шляхетної людини.

Анатоль Галан закінчив Педагогічний інститут, працював по редакціях, але основним завданням від най-

молодших років була літературна творчість. Тут видало вісім книжок Анатолія Галана: «Пахоці», «Поразка маршала», «Володар — страх», «Будні советського журналіста». «Чарівна дружина», «Проти шерсти», «Записки слідчого», «Між двома смертями», та багато новель і коротких оповідань, які разом із недрукованими є в цій книжці.

Анатоль Галан, як і всі поважні автори в світі, не може оминати політичного становища у своїй творчості. Тепер кожна людина перебуває в такому положенні, що мусять виявляти своє політичне наставлення, бо ж політичні події світу проникають навіть у найбільш інтимне життя людини. Дійсністю є, що хто не цікавиться політичними проблемами, той займає становище, яке бажав оминати: він служить пануючій силі. Чесність постави Анатолія Галана і в цьому випадку класифікує його, як одного з чільних сучасних письменників.

ЮРІЙ ТИС

НЕВИГАДАНЕ

Кабінет Народного Комісара Освіти УРСР блистів, як вилізаний. Але жодної розкоші в ньому помітно не було. Крім обов'язкового портрета Леніна та ще модної в той час картини розстрілу двадцяти шістьох бакинських комісарів, на стінах більш нічого не висіло. Стояв масивний письмовий стіл, мабуть, ще з реквізованих у «буржуїв». На столі — не менш масивний чорнильний прилад з багатьма ручками й олівцями. Товстий, ще неторкнутий, бльокнот з видрукованим угорі штампом: «Народний Комісар Освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки» лежав на столі, проти крісла. Попід стінами стояли зо два десятки звичайних так званих «віденських» стільців.

Сьогодні цей храм, чи, пак, штаб української культури очолить щойно призначений нарком, Микола Олексійович Скрипник.

Численні приміщення Наркомосу так само були вимиті й вишкребані. Службовці, в міру можливості, вдягли свої кращі, святкові убрання, хоч у той напвголодний і напівроздягнений «відрізок часу» ніхто особливо не міг похвалитися зовнішнім виглядом. Аби не було дірок і латок на видних місцях.

І ось по кімнатах пішов шелест: Ш-ш-ш . . . Приїхав . . . Іде . . .

П'ятдесятисемилітній нарком бадьоро ніс по сходах угору своє сухорляве тіло. Очі з-під кошлатих брів дивились наче перед собою, а насправді

уважно оглядали кожен куточок і кожне обличчя, що зустрічалось в дорозі. «Ач, як причепурили!» — подумав нарком і посміхнувся, прикривши ту усмішку сірим від сивини вусом.

Вигідно відкинувшись на спинку крісла, новий господар високої установи замислився. «От. . . Треба вивчати ще незнану галузь. . . Правда, я ні чорта не знав спочатку і в попередній, у юстиції, але не святі горшки ліплять. Колись учився, пробував усього потроху та не дали закінчити» . . .

А закінчити, справді, було тяжко. Надто експансивним характером нагородила мати-природа молодого Миколу Скрипника й дуже уважною була до нього царська поліція. Проте, він давав собі раду і з нею. . . Був ловлений, запроторований у Сибір несходимий і щасливо тікав звідти не раз і не два, а сім разів, сміючись над своїми сторожами. Ех, ви, мовляв, куролови! Мотався по білому світі, де тільки не був, і нарешті знов побачив свою батьківщину, опинившись у складі харківського комуністичного уряду.

Скрипник натиснув кнопку, вгорі якої було позначено «Секретар».

— Сідайте, товаришу, познайомимось. Давно працюєте в Наркомосі?

— Три роки, товаришу наркоме.

— Це добре. Значить, знаєте всіх і вся. Отже, принесіть мені спочатку список службовців Наркомату, розкажіть трохи про їхні здібності, а потім пройдемося по всіх закапелках і поглянемо. Я мушу знати з обличчя кожного, навіть реєстратора й кур'єра. Це мое правило.

Декого з чільних партійних службовців установи Скрипник зустрічав раніше й вітався з ними не без гумору:

— Бач, де довелось зустрітись! Хто б думав! Отже, будемо жити мирно, чи сваритимемось?

Після обходу кімнат, Скрипник знову сів за стіл у своєму кабінеті й забарабанив пальцями по настільному склі.

«Цитадель української культури, — думав він, — а-якже! Стараються відповідати по-українському, бо нарком так говорить, а попросив би заспівати пісню «Ой, був та й нема, та й поїхав до млина», то, мабуть, почув би у відповідь: «Ой, бил та й нетуті, та й поїхал на мельницю». Ні, пождіть, я вам мозки вставляю на своє місце».

Скрипник говорив, що його минуле складається з самих утрат. . . Була жінка, та загубив. Була й друга, не жінка, а «сожительниця», таке собі обивательське, нецікаве створіння, з яким давно все закінчено. З рідні в наркома крутився десь племінник, Леонід Скрипник. Хлопець здібний, письменник, написав цікаву книжку «Будинок примусових праць», але. . . цей сюжет він вивчив на власній практиці й нема чим дядькові гордитись. А крім того, в Леоніда, так звані, «умові заскоки». Оце не так давно отримав Микола Олексєвич «сльозного» листа від племінника з психіатричної лікарні. Пише: «Дорогий дядьку! Ви ж там якийсь нарком. То напишіть оцим сучим синам, щоб не тримали мене під замком в їхній дурацькій лікарні, бо я зовсім здоровий».

Дядько написав. Не племінникові, а дирекції лікарні. І зміст того листа був такий: Прошу вас тримати хворого Леоніда Скрипника, аж доки остаточно не видужає.

З того часу зв'язок між рідними припинився, бо про дядькову просьбу довідався Леонід і вийшовши на волю, говорив знайомим:

— Ви думаєте, що я маю протекцію . . . Цур їй і пек! Зіпсувся дядько, а раніше був доброю людиною.

Проте, Скрипник в теперішньому особистому житті був щасливий. Ще працюючи на високій посаді народного комісара юстиції, зауважив він одного разу нову службовку, молоденьку дівчину. Вона говорила доброю українською мовою й трималася незалежно, навіть з викликом, так, як тримаються дівчата, що знають собі ціну.

І серце старого наркома розтануло. Він викликав ту дівчину до свого кабінету, ще раз уважно її оглянув і з властивою йому прямолинійністю сказав:

— От що, Раїсо . . . Вам 18, мені 55. Строго кажучи, ви майже могли б бути мені внучкою. Але в разі ви нікого не любите, виходьте за мене заміж. Подумайте до завтрашнього дня. Порадьтеся із батьками. Я знаю, хто ваш батько. Купець, і досить великий, та це ролі не грає. Ви закінчили приватну гімназію, ви розумна людина. Кохати мене так, як би кохали молодого, не зможете, але я на те й не претендую. Головне, що ви не посоромите мене в компанії . . .

Відповідь Раїси була позитивна. Подружжя, хоч і не відповідне в літах, жило в мирі і згоді. Єдине, що трохи дошкуляло Скрипникові, це незмінне «Миколо Олексієвичу» збоку жінки.

— Який же я тобі «Олексієвичу», Раю? Чи ми з тобою далекі?

— А от, знаєш, не можу назвати тебе просто «Миколою». Вибач, але ж не можу. Хіба я тобі рівня? Я дуже шаную тебе, Миколо Олексієвичу, і не сердься на свою Раїсу.

Скрипник сміявся і махав рукою.

— Добре. Ось скоро ти станеш мамою й тоді я називатиму тебе «мамуля», а ти мене «тато». Гаразд?

Минуло кілька місяців після того, як наркомат освіти очолив новий господар. Скрипник відбув об'їзд українського терену. Відвідав губернії, округи й далекі райони, а відвідавши, довго скріб собі потилицю.

«Де ж та українська мова в українській державі? Нема. А в ліпшому випадку — суржик, «смесь українського с ніжегородським» . . .

Скрипник надувся й поставив питання перед ЦК партії. Тодішній генеральний секретар, поляк Косіор, замахав руками:

— Ніколай Алексеевіч, ти видумиваєш совсем ненужное. Какая українізація? Зачем? Вот помотришь, что тебе скажет Москва . . .

Але Скрипник не розгубився, пославшись на слова Леніна, який свого часу сказав:

«Українці хочуть рідної мови? Дайте їм хоч і дві мови!»

Так, чи інак, Скрипник виграв. У губернії, округи й райони поїхала директива про створення курсів української мови при установах, про обов'язкове знання мови, про звільнення з посад службовців, які ігноруватимуть директиву.

Наркоми в Україні змінювалися часто, але Скрипник був на своєму місці й стояв, як міцний дуб серед крихких дерев. Нарешті нещасні «шкраби» (шкільні робітники) почали діставати такий харчмінімум, при якому не можна було померти. Найдивнішим же було те, що українці відчули себе українцями. Після двохсотлітнього «всьо равно», пробудилось почуття національної окремішності, і недаремно комуністична «викривательська» пре-

са писала пізніше, що за широкою спиною Скрипника звили собі гніздечко націоналісти . . . Інакше й не могло бути. Українізація стала викликом «Москві - задрипанці» й не-українці просто казалися від того, що кінчилось їхнє царство . . . Високі партійні працівники скаржилися Скрипникові приблизно так:

— Ніколай Алексеевіч, что же ето такое? Поехал одін мой інструктор делать ревізію окружного фінотдела, зашол туда і спрашивает: где можно відеть заведующого. А ему отвечают. . . Как ето? Да, вот так: Ми вас не разумеєм. Говоріте по українські!

Скрипник щиро реготав і не виправдувався, а з докором говорив своєму партійному товаришеві:

— Ти ображений? Даремно. А уяви собі, коли б хтось приїхав до РСФСР і почав говорити по-українському, вимагаючи, щоб його цілком розуміли. Це ж нісенітниця. Надалі раджу: якщо твій інструктор не знає української мови, хай їздить з перекладачем, і все буде гаразд.

Скрипник явно насміхався з росіян. На засіданнях ЦК партії демонстративно вживав української мови, ходив у вишиваній сорочці під піджаком, а своїм близьким приятелям — редакторові «Вістей» Блакитному та Миколі Хвильовому казав:

— Мало кому подобається в нас українська зовнішність, а внутрішність тим більше. Та чорт із ним. Комуніст не повинен продавати, чи зраджувати свою націю. Правда, товариші?

Хвильовий задумано відповів:

— Правда. Але не в тому річ, що ти, Миколо Олексієвичу, Скрипник, а я Фігільов. Блакитний, себто, Еланський — хитрий, він має прізвисьце,

зручне на всі боки. Розбери, хто він: українець, росіянин, чи білорус. А може, й поляк. Однак, важне, хто як себе відчуває. Мій папаша української мови не знав і знати не хотів, а я ось, коли починаю говорити російською мовою, то в мене наче голка під язиком . . .

**

Комуністичні ватажки вибирались на відпочинок. Чомусь усі вони любили південний берег Криму!: Ялту, Алупку, або Симеїз. Скрипник хотів цього року зупинитися в Симеїзі, але Раїса твердо запропонувала : Ялта! Туди вони й поїхали разом із малим, трирічним Скрипником та літньою нянею.

В Ялті, справді, зібралась добірна компанія. Був Хвильовий з дружиною і з її сімнадцятилітньою дочкою, гарною чорнявкою, закоханою в свого вітчима. Був Іван Микитенко, що тимчасово виконував обов'язки «придворного» лікаря Скрипників. А коли додати багатьох військових старшин на чолі з командармом Дубовим, то було з ким і порозмовляти, й випити, і пограти в шахи.

Скрипник чарки не любив (шкодила шлункові), зате цілими вечорами міг сидіти за столиком та грати в шахи. Він забував і за жінку, й за сина, думав над ходами, комбінував різні несподівані напади й оборонну тактику.

І зовсім не зауважив старий нарком, що Раїса почала десь пропадати вечорами. Та коли одного разу продзвонило на башті дві години ночі, а дружини ще не було, Скрипник затривожився: що б це могло бути?

Раїса прийшла десь коло третьої, хотіла непомітно прослизнути в ліжку, й зауважила відкриті очі чоловіка.

— Де ти була, Раю?

— Ой, Миколо Олексієвичу, ми так весело провели час. Іздили моторовим човном аж у Симеїз, а там, на березі, варили юшку з свіжої риби. Ти не сердися?

Старий чоловік нічого не відповів. Він мав великий життєвий досвід, і знав, що раніше, чи пізніше молодість потягнеться до молодости. Дякувати й за те, що першу квітку було віддано йому, що ось тут, у сусідній кімнаті, спить нащадок наркома, точно такий з вигляду, як був Микола Олексієвич у три роки . . .

Далі це вже увійшло в норму, чи звичку. Скрипник сідав за шахи, а жінка, повна енергії й юної приваби летіла кудись на чергову прогулянку.

Одного дня захворів малий Скрипник. Лежав із високою температурою, постогнував, а коло нього сидів у білому халаті Іван Кіндратович Микитенко і розмовляв із батьком.

— Не бійтеся, Миколо Олексієвичу, вилежитьься. Тут, у Криму, бувають дивні напади лихоманки. Отак, ні з того, ні з цього вхопить, потрусить і кине. А де ж товаришка Раїса?

Скрипник спохмурнів.

— Чорти б забрали твою товаришку Раїсу. Ось хай вона прийде . . .

І в перший раз відбулася між Скрипниками прикра розмова. Батько сказав:

— Знаєш, є межа для всього. Я тобі нічого досі не говорив. Але, коли кидаєш хвору дитину й біжиш на прогулянку, цього подарувати не можна. Отже, слухай: якщо такий випадок повториться, ти дістанеш від мене розлуку й не дістанеш сина. Зрозуміло?

З того часу жінка вгомнилась і приїхала до

Харкова «тихше води, нижче трави», тільки довільно призналась Микитенкові:

— Розлуки я не дуже боюся, алеж люблю дитину. А Микола Олексієвич — це така цяця, що, справді не дасть мені й поглянути на неї, коли б ми розлучились.

**

Життя, спотикаючись, бігло далі. Вже утвердився на всіх чотирьох лапах вождь народів, просторів і часів, богорівний Йосип Джугашвілі, вже почав він свої тяжкі експерименти з вигаданими куркулями й невігданою колективізацією. А Скрипникова спина, як і раніше, була обернена до Москви, він робив Україну українською, бодай, у свідомості її громадян, бодай, під комуністичним прапором . . .

До кабінету Скрипника заходили просто, без церемоній, директори вузів і середніх шкіл, редактори газет, письменники і поети. Вони знали, що від старого наркома завжди почуєш щось цікаве й цінне, матимеш підбадьорення для своєї праці.

Після смерті Блакитного, Скрипник заприятелював з новим редактором «Вістей», Євгеном Івановичем Касянєнком, і говорив йому:

— Тримайся, Євгене, Василєвих настанов. Не роби жодних поступок русифікаторам, жени в ший тих журналістів, що пишуть по-українському, а думають по-російському . . .

Перо наркома освіти завжди було гостре й ушпильне. Там, де пробували залізти в його функцію, він був нещадним, рубав із розмахом і присвистом . . . Та нарешті й орлина Скрипникова сміливість не встояла перед клубком гаддя. Сталін зрозумів, що то значить національна свідомість, і як гоголівський Вій, підніс догори залізний палець.

А тоді все затріщало. Були вишкребані селянські комори, грабували навіть останній спечений хліб. Живи свідомістю, непокірне козацьке плем'я, а не жививеш — умирай, туди тобі й дорога. Так виглядало українське «кредо» Сталіна.

Харківський комуністичний уряд був добре обізнаний з тим, що робиться в селах, але мовчав. Мовчав і Скрипник, стиснувши зуби й ще більше сивіючи. На початку 1933 року Хвильовий сказав йому:

— Бачу я, Миколо Олексієвичу, що ми розтривожили осине гніздо і треба нам тікати від цієї злющої сили.

— Куди ж ти втечеш?

— Утечу . . . якщо встигну.

— А по-моєму, ти говориш дурниці, Миколо. Боротьба ще не скінчилась.

— Боротьба без народу? Яка ж це буде боротьба! Ти не був на селі? Не бачив?

— Не був, але знаю. Це їм дарма не мине!

— Мине. Ще й як мине. Адже української армії немає. . .

13-го травня Хвильовий простягнувся трупом у своєму приватному кабінеті. Того дня Скрипник довго сидів, замкнувшись в одній з кімнат, щось писав, відмовився від вечері й якимось дивно глянув на Раїсу, коли вона спробувала його заспокоїти:

— Миколо Олексієвичу, не переживай так. Людина має право на життя і на смерть також. Шкода Миколи, добрий був письменник і ще багато можна було від нього сподіватися, але так трапилось . . .

— Я не визнаю втечі від життя. — відповів Скрипник. — Це — слабодухість. Це чорт зна, що так!

Тим часом оси дзижчали все ближче. Гострий Скрипників зір став помічати іронічні погляди в його бік у членів ЦК партії. З'явилися статті, де вперше було вжито образливого слова «скрипниківщина». Відряджений в Україну другий секретар ЦК Постишев натякнув, що для «користи справи» краще буде товаришеві Скрипникові очолити іншу установу, хоча б Держплян. . . Цей натяк дуже швидко перевели в життя, призначивши на наркома освіти мовчазного Затонського. Із Скрипникових рук вибили шаблю й ось-ось пришло за ним елегантний Балицький кілька дужих хлопців, для яких абсолютно не має значення, кого мучити: звичайного селянина, чи старого революціонера.

І Скрипник так само рішився на втечу. Він подзвонив до своєї установи, попередив, що сьогодні не буде, потім поспідав з Раїсою й сином, проти звичаю, поцілував їх обох і пішов у свій кабінет. За кілька хвилин звідти пролунав постріл, і перелякана дружина побачила Миколу Олексієвича із схиленою над столом, нерухомою головою. Жодної записки, жодного прощального слова, бо ж Скрипник сантиментів не любив.

**

Соняшного осіннього дня Раїса Скрипник, яку зразу ж виселили з наркомівського будинку, переходила з сином Сумську вулицю. Гарна жінка була задумана. Перед нею ставало питання самостійного життя, виховання дитини, але в установах, куди вона зверталася, шукаючи праці не дуже квапились її приймати. За нею йшла якась чорна тінь. Чому? Хіба вона винна, що застрелився чоловік? Кажуть, що він був ворогом народу. Брехня! Він любив свою батьківщину, був занадто пряломітний, щоб проєктувати якусь ворожу акцію. . .

Цю думку Раїси обірвав несамовитий удар по ногах. Особове авто, де сиділо двоє людей, вихопившись із-за рогу бічної вулиці, на повній швидкості переїхало Раїсу й, очевидно, випадково відкинуло на пішоход її шестилітнього сина. В ту ж хвилину до нього прискочила якась жінка, ніжно обхопила за плечі й повела в напрямі Чернишевської, де височів похмурий будинок ДПУ. Особове авто зникло. А на брукові, оточена допитливою юрбою, лежала мертва молода мама. Голова її була розбита від раптового падіння на брук, і плями свіжої крові, як червоні троянди, розпливлися по русявих кучерях.

... Пізніше пошепки розповідали, що малий Скрипник виховується в одному з харківських дитячих будинків, але під іншим прізвиськом, яке не має нічого спільного з прізвиськом його батька.

ВІСІМНАДЦЯТЬ СВІЧОК

Л. К.

Кожного дня, перед сном, доцент, Юрій Квітка, зривав календарний листочок, перечеитував його й кидав у кошик для паперів. За минулими днями не було жалю, вони бо всі скидалися один на один — без вражень, без якогось найменшого закарбування. Справжні сухі, віджилі, осінні листки.

Але були дні інші. Їх пан Квітка порівнював з улюбленими фільмами, й коли тільки хотів, міг викликати в пам'яті до подробиць, до окремих хвилин.

Однак, це траплялося рідко. Сіра сучасність наповнила думки байдужістю, привчила їх до примітивних бажань, майже викорчувала здібність емоційного піднесення. І звання доцента належить давноминулому. Спогад про це навіть викликав здивування: чи це було, чи снилось? Порепані, загрубілі від праці, руки зовсім не нагадували тих білих м'яких рук, що перебирали на катедрі нотатки чергової лекції, а обличчя... Замість вродливих рис, на яких охоче спочивали очі студенток, глибокі зморщкі й попелом присипаний зір. Тільки сиве волосся не загубило природної властивості кучерявитись і пнеться вгору, наче одчайдушно бореться з умиранням.

Учора пан Квітка забув зірвати віджилий листочок. Зауважив це лише, повернувшись з роботи. Підніс руку, потягнув тонкий папірець і рап-

том відчув, як страшенно заколотилося серце. Боже, як міг він забути цей день? Саме, цей день!

Відкинувши всі людські потреби: умивання, обід, відпочинок, пан Квітка майже бігцем повернувся на вулицю, до крамниць, купляв смачні харчі, напої, ласощі, квіти, спішив, наче його нетерпеливо чекали запрошені гості.

Ось він уже дома. Застелює стіл ще невживаною скатертю, розставляє все куплене, а в центрі — величний торт з вісімнадцятьма свічками.

Пан Квітка жваво миється, вдягає своє найкраще вбрання, наливає чарку й запалює свічки.

— Будь здорова, дитинко моя!

І тоді роз'яснюється туманний обрій. Перед очима соняшний ранок, роса на деревах, вози, що їдуть на базар. Обминаючи ті вози, пан Квітка поспішає в лікарню.

— Є вже? — питає в сестри і благально дивиться на неї, наче вона може й не сказати.

— Є, Юрію Івановичу, є, дочку маєте, а гарна, як... квітка.

Сестра сміється з тотожності порівняння й прізвища, і пан Квітка щасливо сміється, просто вхопив би в обійми ту молоденьку сестру, вісницю радості.

У палаті було п'ятеро жінок, що цієї ночі відкрили першу сторінку життя нових людей. Пан Квітка заплющив очі на порозі, хотів їх відкрити назустріч тільки тим милим очам, з яких ще недавно котилися сльози фізичного болю. І не помилився. Перший його погляд потонув у синій глибині, вже спокійній і лагідній, освітленій досі незнаним материнством.

— Тату, ти хотів сина...

І — винувата усмішка, наче справді це залежить від жінки.

— Дорога моя, мені однаково. Я жартував. У моїй душі тепер два сонця, велике й маленьке. Ти мені віриш.

Ніколи не було в них непорозумінь, і роки, прожиті разом, нагадували чудесну казку про брата й сестру, що уболівали одне за одного й загинули в той же день і в ту ж годину, не знісши примусової розлуки.

А він зн.с. . . Ні, він довго вірив, що та розлука тимчасова, що вона мине, як тяжкий сон. Тоді, якраз напередодні втечі, було запалено дві свічки, тепер горить вісімнадцять.

Пан Квітка навіть не знає, чи вони лишилися живими. Адже був фронт, усе палало навкруги, все гинуло. Чому не пішли вони разом? Отак би, крізь згарища й бездоріжжя, примандрували на цю спокійну землю, і не було б тріщини в душі, можливо, не було б цих зморщок і страшної внутрішньої порожнечі.

Думка не може увяйти собі шляху від дитини до дівчини. Це відбувалось не на очах, а далеко, за тисячами глибоких океанських миль. Отже, в пам'яті лише чорноока дитинка в білій шапочці й голубому пальтечку. Дитинка надзвичайно добра й співчутлива, бувший доцент педагогічних наук знає, що від двох років уже можна передбачити характер дорослої людини. Яка ж вона тепер, ця доросла людина? Ніхто не скаже. Отак, коли б десь зустрівся, пройшли б мимо, як чужі й байдужі одне до одного. Є, правда, захована прикмета, по якій пан Квітка впізнав би свою дівчину серед тисяч дівчат. Він іноді мріяв про зустріч із «незгаданою» дитиною. Тоді б він ска-

зав: а-ну, зніми черевички... Бо вродилася дитина не то, щоб з якимось дефектом, тільки два пальчики після великих на пару міліметрів були нижчі від інших. Ось по цих пальчиках безпомилково можна було б визначити: моя!

Ясно освітлена електрикою кімната з розкішно опорядженим столом, з квітами на ньому, тихо гойдалася в легкому оп'янінні господаря. Він, взагалі, не пив, але сьогодні...

— Будь здорова, дитинко моя!

Дві пари очей, синіх і чорних, наче визирають із-за квітів. Очі посміхаються, щоб не порушувати святочного настрою, а чи весело їм насправді? Може, і в цей день там, за глибокими тисячами миль, на столі лежить лише денна пайка хліба й варена картопля, помащена олією. Коли б можна було всю цю, кожному тут доступну, розкіш кинути, наче м'яч, туди...

Плечі пана Квітки здригаються, він низько схиляє голову й плаче, як дитина. Не за горами вже небуття, а може, судився йому довгий вік і, дотримуючись традиції, він запалить колись тридцять п'ять свічок... Тільки й тоді ввижатимуться йому біда шапочка і голубе пальтечко.

Свічки згоріли наполовину, але шкода їх гасити. Вони такі привітні, як посмішки, вони, наче живі істоти. Певне, в цей день згадують там батька — скитальця, згадують, як загиблого, бо він пішов у вогненну хуртовину, в смертельну небезпеку, тікаючи від ще смертельнішої помсти за любов до свого народу. Там також журяться. А можливе й інше. Сині очі виплакали тугу, проясніли, заспокоїлись, і на порожньому місці виросла нова родина. Це було б цілком логічним і не образливим, бо живе мусить жити. І все ж та-

ки, тонка голка протесту коле серце, хмуряться брови й друга думка відштовхує першу, як непрохану нахабу. Ні, вони не раз задавали собі питання: а що, коли хтось зійшов би зі сцени? І відповідали з найглибшим переконанням: повторення радості не було б! Не треба цього торкатись, є речі, про які краще не думати, хоч вони й реальні.

Пан Квітка схиляється над свічками й обережно гасить одну за одною, наче цілує скривджених дітей. Завтра він віднесе цього торта на працю й роздасть колегам, скаже, що вчора були його уродини. А про вісімнадцять свічок не згадає й словом. Для чого? Це тільки його радість і біль, тільки йому належне переживання, до якого не слід доторкатися чужим рукам. І востаннє, перед тим, як лягти спати, болісно стиснені губи самотньої людини тихо шепочуть:

— Будь здорова, дитинко моя!

ДІВЧИНА З ДИТЯЧОЮ УСМІШКОЮ

Хто виховує хлопця — виховує одну людину, хто виховує дівчину — виховує цілу майбутню родину.

МФК ІВЕР

З початком літа брезентовий верх автомашини ставав непотрібним, як тепла шапка, й ховався — до осені. Брезентові верхи давно віджили своє, вони не модні, але Василь придбав саме таке, не модне авто. Він любив вітер з усіх боків, а над головою блакитну широчінь, замість низької дахівки. Як тільки кінчалася праця й шлунок був задоволений ським - таким власноручним обідом, Василь виривався з міста і мчав асфальтованою рівниною двадцять - тридцять миль, майже кожного дня міняючи напрям прогулянки.

Різнотонними мелодіями свистить у вухах вітер. Швидко перегортаються сторінки пейзажів. Наче цілий всесвіт лине назустріч.

Щоденний рух без мети — це найбільше задоволення Василя, це ліки проти самоти. Взагалі ж, «самота» — чудне й смішне слово. Життя не безлюдний острів і не тюремна одиночна камера. Тільки приглянься, і в тому людському вирі побачиш цікавих сердечних істот, ще кращих за себе... Але вся біда у відстороненні, в поведінці равлика. Від малих літ Василь був замкненої вдачі, майже не мав друзів, а дівчат унікав і навіть боявся. Чому? Бо дівчата були сміхотливі й лег-

коважні, здебільша егоїстичні, а Василь егоїзму не мав і крихітки.

Можливо, є люди, від народження приречені на самоту, і лише випадок усуває цю приреченість. Такий випадок трапився чотирнадцять років назад. Василь проїздив через сусіднє село велосипедом, пильнував, щоб не посковзнутись на вузькій доріжці в піщану колію, аж раптом, із-за рогу хати, винесло двох кудлаїв, і вони, в запалі перегонів, ударились об колесо та й збили їздця. Василь полетів сторч головою, поранив собі палець. Стояв, обтрушувався й тихенько лаяв кудлаїв, думаючи, чим би зав'язати руку. І ось рипнули двері хати. Юна дівчина в білій хустинці принесла пляшечку й бинт.

— Це, — сказала вона, — проти зараження. Болить?

Василь одразу забув про біль і прикипів очима до дівочого обличчя, до усмішки, яку те обличчя випромінювало. Усмішка була дитяча, одверта, радісна, без тіні прихованого кпину, хоч, очевидно, дівчина бачила крізь вікно Василеву «катастрофу».

— Я вам дуже вдячний. Може, ви лікарка?

— Ще ні, але буду нею. Ось закінчу десятилітку та й до Києва...

— А багато лишилось до закінчення?

— Небагато. Один рік. Він мине швидко.

Літо 1940 року. Тоді, наче всі квіти пахли краще і всі зірки світили ясніше... Кожного вечора Василь поспішав за п'ять кілометрів на таку бажану зустріч, і вітер свистів йому в вуха, іноді підганяючи, іноді роблячи опір.

Ганнуся... Таке простеньке, розповсюджене ім'я, але воно найдорожче, найприємніше. Це ж

те, про що мріялося й снилося в снах. Це вона — єдина і неповторна.

— Дай я поцілую твою усмішку, — казав Василь. — Дитинко моя кохана!

Батьки Ганнусі непокоїлись. Женихання в вісімнадцять і в шіснадцять років несвоечасне, треба вчитись, а не женитись. Батько хотів було заявити прямо:

— Відчалюй, хлопче, дерево ще не виросло.

Але мама нагадала чоловікові, як вони прийшли до Загсу й там вияснилося, що нареченій (мамі) бракує трьох місяців до шіснадцяти. Отже вони три місяці зачекали. До речі, Василь також учився в Києві, розлуки не буде, та й хлопець же доброї душі й гарний, як картинка...

І ось настав 1941. Василя схопили на вулиці, відвезли в Німеччину. Ганнуся лишилася вдома.

**

Скрізь по Божому світі розкидане покоління, в якого долею вкрадено юність. Це покоління із зав'язаним вузликом на серці, поділене пополам між далеким учорашнім і сьогоднішнім. Для чого вчорашнє? Та ж воно ніколи не повернеться, воно вмерло і не треба згадувати про нього.

Але Василь чекає на чудо. Ось він повісив напроти себе, в авті, оправлений в целюлоїд, портретик. Портретик гойдається, на ньому невмируща усмішка. Василеві здається, що ця усмішка завжди його береже від небезпеки...

Одного разу, повертаючись до міста, Василь зауважив край дороги жінку з піднесеним догори пальцем. Василь завагався: взяти, чи не взяти? Він чув багато розповідів про те, що подібні випадкові супутниці грабували, а то й забивали

власників машин. Василь притишив їзду, майже спинився, й оглянув гострим, вивчаючим поглядом самотню постать. Край дороги стояла дівчина, мабуть, перемерзла, бо час від часу схоплювався різкий вітер. Скромне вбрання, через плече — велика торбинка, голову закутано хусткою.

«Та що вона мені зробить? — подумав Василь. — Я ж її скручу одною рукою». І він відчинив дверцята й покликав:

— Коман, міс!

Дівчина подякувала, зняла торбинку й кинула її на задне сидіння, а сама вмостила коло Василя. Далі розв'язала хустку, глянула півоборотом на сусіда й посміхнулась.

Василь занімів. Ганнусина усмішка сянула, як промінь крізь хмару, примусила одчайдушно забитися серце. Та й риси обличчя були подібні майже до точности, тонкі, гармонійні, одуховлені найчистішою мрією...

Василь не міг відірвати очей від випадкової пасажирки, забув, що треба рушати в дорогу. А пасажирка зрозуміла Василя інакше.

— Не довіряєте мені? — спитала вона. — Ні, я не з таких, револьвера при собі не маю, хоч і обшукайте. Осє була в подруги, на фармі, прогавила автобус і вийшла на дорогу, в сподіванні, що хтось підвезе. Правда, тепер бояться брати незнайомих, але ви не бійтесь.

Що ж це таке? Навіть і голос Ганнусин. Василь не подумав, що його нареченій, в разі вона жива, тепер тридцять років, а ця має не більше двадцяти двох. І повний радості й прихованої надії, Василь вигукнув:

— Ганнуся!

Тонкі брови дівчини піднеслися вгору.

— Ганнусія? — повторила вона. — Що то є Ганнусія?

Василь відчепив від ланцюжка целюлоїдну рамку й простягнув дівчині.

— Хто це?

На усміненому обличчі відбилися здивування й одночасно легкий переляк.

— Це я. Справді, де ви взяли моє фото?

Василь поволі рушив з місця й відповів:

— Це довга історія. Якщо цікавитесь, я вам її розповім, тільки не під час їзди. І зав'яжіть хустку, бо простудитесь.

Дівчина слухняно обкрутила голову м'яким шовком і тепер невідривно дивилась на «своє» фото. Так, це вона. Трохи молодша, ніж тепер, але автентичність поза сумнівом. Пригадується й ця суконка з піднятим комірцем. . . Дивно, дуже дивно! Нікому фото не дарувалось, хіба, було загублено й потрапило до кишені ось цьому гарному мужчині з сумними очима.

— Де ви мешкаєте? — спитав Василь.

Дівчина назвала вулицю й число будинку.

За кілька хвилин авто під'їхало до невеликого котеджу, обсаженого навколо квітами. Василь чекав що дівчина зійде й попрощається, та вона чомусь затримувалась.

— Ви вже дома, — нагадав Василь.

— Так. А може, ви зайдете до нас? Я вас познайомлю з мамою. І дозвольте показати їй цей портрет. . .

Василь уперше потрапив до житла інтелігентної американської родини. Звичайно, обстановка стандартна: м'які меблі, телевізія, радіо. Але велика шафа з книжками порушувала стандарт, говорила про відмінність цієї родини від пересіч-

них обивательських родин, які майже вигнали книгу з життєвого вжитку.

— Енні! — вигукнула мама. — А я вже за тебе турбувалась. Ти мусіла бути на дві години раніше. Хто це з тобою?

— Це. . . мій рятівник. Познайомтесь. Підвіз мене під хату, не боячись, що я його пограбую. . .

— Ти прогавила автобус? Ну, Енні, як же можна відважуватись на такі вчинки? Добре, що натрапила на порядну людину, а коли б. . .

— Нічого, мамо. В світі все ж таки більше порядних людей, ніж непорядних.

«Енні. . . — думав тим часом Василь. — Та це ж знову Ганнуся, в перекладі на нашу мову. Що ж це таке?»

Мати кудись вийшла. Дівчина запитала:

-- Як вас можна називати? Як ваше ім'я?

-- Моє ім'я трудно вам буде вимовити. Я чужинець. Але даруйте таку впертість, свого імени я на місцевий лад не зміню. Отже, називайте мене Василь.

— Василь? І нічого нема в цьому трудного. Василь, Василь, Василь. Так?

Дитяча усмішка, ніжна й трохи хитренька на цей раз, розтоплювала лід у Василевому серці, усувала властивий йому сумний настрій. Василь посміхнувся також.

— Цілком вірно. Навіть і м'яке закінчення, всупереч твердому, як каменюка. англomовному «л». Дякую, Ганнусю!

— Ганнусіу? Це ви мене так називаєте? Чому?

— Та ж ви Енн, а по-європейському. Анна. а по-нашому, тоб-то, по-українському. Ганнуся. Це пестливе ім'я, так, як Енні, Джорджі, Джані. . .

— Ах, ось воно що. І все ж таки я, як і ви, свого імени міняти не збираюсь. А тепер хвилинку зачекайте, я вам щось покажу. . .

Енні вийшла в другу кімнату й повернулася з альбомом. Сіла поруч Василя, перегорнула кілька сторінок і наказала:

— Дивіться уважно, а потім признайтеся: коли й де знайшли ви моє фото і для чого почепили його в авті?

— Я його не знаходив, — похитав головою Василь. — Воно мені подароване.

— Подароване?! Я нікому не дарувала свого фота.

— Хто ж каже, що ви дарували? Це була інша дівчина.

— Інша? Чекайте, я покличу маму.

Мама підтвердила також, що портрет своєї дочки вона впізнає серед сотень різних портретів, а покищо треба не сперечатись, а поїсти, бо ж і містер, і Енні, очевидно, зголодніли.

За вечерею Василь розповів про свої пригоди й трагедію. І чим він причетний до того, що буває на світі отака дивина, коли за тисячі миль, серед зовсім відмінних націй, існують двійники. Це належить до загадок природи. На підставі ж цього загадкового копіювання, Василь думає, що Енні, яку він досі не знав, або працює в шпиталі, або навчає дітей у школі. Може, неправда?

Енні широко відкрила очі й перезирнулася з матір'ю.

— Так, я вчителюю. Я вчилася спочатку на медичному, а потім... не могла бачити крові, мліла, і довелося змінити факультет. А як ви взнали?

— З вашого обличчя, — відповів Василь. — На ньому написано. . .

Вечір був дуже приємний. Енні прекрасно грала на піаніно, розповідала про свою працю в школі, про спостереження дитячих характерів. Вона впевнена, що нема вроджених поганих рис. Ці риси набуваються під впливом злого оточення і, значною мірою, під впливом неперебірливо-легковажної програми телевізійних фільмів. Пора б міністерству освіти й виховання взяти під свій контроль усі телевізійні передачі, очистити їх від беззмистовного пригодництва й еротики.

— Ви будете до нас заходити іноді? — питає Енні Василя, проводжаючи його на веранду. І дивилася з теплим співчуттям, як колись Ганнуся.

Василь хотів стиснути з подякою вузьку дівочу руку, але замість того недоречно сказав:

— Не знаю. Може, у вас є свій бой-френд, і я буду зайвим. . .

У Енні зійшла з обличчя усмішка.

— Ось бачите, це неправдива уява кожного, хто потрапив сюди з чужини. Мовляв, кожна американська дівчина, починаючи з чотирнадцятилітнього віку, має бой-френда, а кожен хлопець з тих же років має свою герл. Це, звичайно, трапляється, але не як правило. Це звичання, з яким бореться наше суспільство. Ні, містер Василь, я не маю бой-френда. Я матиму колись чоловіка, батька моїх дітей, але мені треба багато від того мужчини, за якого я вийду заміж. . . Покиньмо про це говорити!

І відбулася з Василем дивна метаморфоза. Спливла, як з гуски вода, похмурість, життя опромінилося внутрішнім сяйвом, набрало вартости і значення.

«Та ж ти кохаєш минуле, — підшептував Ва-

силеві скептичний голос. — Трапилось так, що ти зустрів копію свого уподобання, але копія не є оригіналом»...

«Знаю, знаю, — відповідав собі Василь. — Усе це я прекрасно усвідомлюю. І в той же час я надзвичайно вдячний «копії», інакше мертвотність мого існування зробила б з мене тупу, гуможувальну істоту, якій недоступні радість і гіркота переживань».

Тепер Василь майже ніколи не їздив сам на прогулянки. Біля нього, розважаючи розповіддю сиділа чорноока Енні, яка попередньо домовилася:

— Ви, Василь, нічого не говоріть. Шофер мусить бути уважним. Ваше слово прийде пізніше, на зупинці.

Уже все коротеньке життя Енні було розкрито перед Василем. Він довідався, що Енні має молодшого брата, який учиться в школі військових летунів і приїздить додому раз на рік, що батько також був військовий і загинув у Корейській війні.

— Війна — це безглуздя, Василь, повірте мені, абсолютне безглуздя. Чому б не вирішувати різні міждержавні суперечки так, як було перед цивілізацією, себто, поєдинком представників двох сторін?

«Ах, дитино! — внутрішньо сміявся Василь. — Чекай, чекай, я стану он під тим деревом та на малюю тобі картину сучасного поєдинку... Якась сторона обов'язково постарается одурити, переможе не чесною силою, а підступом, ножем у спину».

— Краше без війни, Василь. Не було б того страхіння, я б мала батька, мого чудового батька-

який прищепив мені любов до краси і ненависть до гидоти.

Ні, на неї не можна було сердитись. Вся її істота була просякнута християнським співчуттям до ближнього, жалошами до нижчих живих створінь. Василь не раз бачив на подвір'ї Енні або kota із забинтованою лапкою, або худого бездомного пса, що відгодовувався й вилежувався після довгих життєвих поневірянь.

Одного разу Енні довідалася, що Василь має незакінчену вищу освіту і з властивою їй безпосередністю запитала:

— А чому ви не хочете закінчити її тут? Хіба краще бути фабричним робітником?

— Енні, Енні, ви, їй — Богу, чудна. Я тут лише біля року й капіталу ще не набув. Хто ж мені помагатиме?

— Хто? Я! — вигукнула Енні й почервоніла. — Я маю дві посади, в школі і в редакції, отже, вистачить. А колись віддасьте.

Василь теж почервонів. Це вже занадто. Чи не пора сказати, що він її глибоко кохає, вже не як «копію» з минулого, а як живу, досить рідку в світі, дійсність, що, навпаки, він хотів би зняти зайвий тягар з її плечей і перекласти на свої. Він же сильніший... Але Василь пам'ятає один вечір, коли його рука мимоволі лягла на стан Енні, коли готові були зірватися з уст ніжні й рішучі слова. Тоді Енні відхитнулася й стріпнула волоссям, а дитяча усмішка наче сповнилась болем. Дурний же ти дурний, Василю. Можна жаліти людину, але ще далеко до того, щоб її покохати. Та й що спільного має ця американська дівчина з пересадженим деревом?

Василь тоді категорично відкинув велико-

душну пропозицію допомоги, і все йшло так, як раніше: праця, спільні прогулянки, розмови, де було все, крім натяку на особисті почуття.

І вже не стало сили терпіти. «Виїду, втечу, — думав Василь. — Десь на самоті вилікуюсь від цієї повторної хвороби, доживу віку з нездійсненими мріями»...

Таке рішення остаточно склалося на весні. Вже були спаковані речі, попереджено адміністрацію фабрики про відхід. У неділю, ранком, Василь поїхав в останню прогулянку з Енні. Вона була задуманою й не балакучою, усмішка рідше з'являлась на обличчі.

— Про що ви мрієте, Енні?

— Про все по trochu... Дивіться, яка краса навколо нас!

І справді. Ясне, соняшне проміння падало на завітчані дерева й сріблило їх від стовбурів до верховіть. Внизу цього сліпучого пейзажу, неторкана людськими ногами, як зелений цювк, розляглася трава. То тут, то там, між листям, вихлопувалася дзвіночками пташина пісня, наче подяка за відроджене життя природи.

Авто лишило позаду стіни дерев і винеслось до озера. Воно так само вилискувало сріблом, лише з голубим відтінком. Василь і Енні зауважили в озерних хвилях чийось чубату голову й здивувались: купатися ще було не час. Але зрештою є такі загартовані люди, які не бояться простудитись, бо всю зиму практикують холодні обмивання. Раптом голова пірнула під воду, показала на хвилину, щось несамовито крикнула й знов пірнула. Василь спинив авто й блискавично скотився до берега. Не роздягшись, лише скинувши взуття, шубовснув у воду й поплив. Ось тут була

та голова, ось тут... Зір Василя гарячково нишпорить по хвилях, йому тяжко плисти, він захищається від зусиль. «Це, мабуть, буде й моя смерть, — думає Василь. — Ну, що ж, може, воно й краще... Прощай, моя віднайдена любов!»

На березі щось розпачливо кричала Енні, очевидно, кликала на поміч, помітивши Василеву знесиленість. Та ось наче підняте могутніми руками з дна озера, поруч Василя показалося тіло пловця. Це, мабуть, було останнє, конвульсивне зусилля, за хвилину невідома людина каменем піде під воду. Усвідомлення тої трагічної хвилини надало Василеві одчайдушних, божевільних сил. Він передбачливо вдарив пловця кулаком по голові, схопив за волосся й, вимахуючи одною рукою, захилинаючись, майже гублячи свідомість, попрямував до берега. Йому здавалося, що він пливе вже годину, хоч то було не більше десяти хвилини. Ось нарешті мілина, ось усмішка коханої лине назустріч. Спасіння! Життя!

Старанно працюючи, Василь і Енні привернули притомність нещасливому пловцеві, одягли й відвезли додому. А на прощання Енні сказала Василеві:

— Василь, ви можете мене обійняти... тільки не тепер, бо ви мокрий. Я люблю вас за те, що ви готові віддати своє життя для врятування чужої людини. Якщо хочете, називайте мене Ганнуся...

І світилося в дитячій усмішці ніжне почуття жінки, і знав Василь, що воно йому ніколи не зрадить.

МЕМЕНТО МОРИ!

1

Вище поверху вже не було. Шматок величезного міста, коли дивитись на нього згори, нагадував уламки золотого скла, феєрично розсипаного скрізь, де тільки трапилось вільне місце. Кинджали прожекторів сікли беззоряне небо, наче шукали там причаєних злих духів, що кидають на землю безліч страждань.

В глибині темної спальні котячим оком спалахував огник цигарки й іноді чутно було зітхання Чорна нитка незгоди між осяяним вікном і тим затишним кутиком, фотелем біля ліжка, простяглася через усю кімнату, поділила її надвоє, наче на два світи — тьмянний і сяйкий.

— Ірено!

— Ну?

Ти на мене не сердся. Я химерний, я сам не знаю, чого хочу . . .

— Отож, коли знатимеш, прийдеши до мене знов, а покищо . . .

— Ти мене випроводжуєш?

— І так, і ні. Зрозумій, Ігоре, між романом у книзі і романом у житті величезна, я сказала б, катастрофальна різниця. Що таке книжний роман? По-перше, це річ вигадана, це уявний світ письменника, який хоче показати той світ яснішим, ніж він є. Письменник гіпнотизує читачів: а-ну ж, пощастить вирвати їх із сірої буденщини, прищепити якісь там високі почуття, виховати,

одним словом. Я добре розумію письменника, але . . . він мене вже не виховає.

Ігор підійшов до лутки дверей, сліпим рухом провів від неї лінію в правий бік і натиснув на вимикач. Під стелею посміхнулася на триста свічок люстра, осяяла, оголила кожну дрібничку, примусила зажмуритись жінку і чоловіка.

— Яка ти гарна! — сказав Ігор.

— Але це не заважає тобі мучити мене своєю книжною філософією, своїм тиранічним поглядом на речі . . .

— Тиранічним?

— Так. Що ти, власне, від мене хочеш? Я тобі жінка, неофіційна ще, але правдива, вірна, яка поділяє твої радості й невдачі, любить тебе, не хоче іншого, а ти . . .

Старанно підголені червячки жіночих брів зсунулись докучи, нижня губа задрожала. Зразу стерлися з обличчя десять літ і лишилися тільки дванадцять.

— Дівчинко моя!

— І що з того? Ти ось зараз пожалієш і погдишся зі мною, а за півгодини буде сто зауважень я нечуйлива, я надто матеріалістична, я попросту дурна . . .

Світло загасло знов й одразу вскочили до кімнати нічні вуличні промені, почали нищпорити по стінах і меблях, змазали оливою якусь болючу струну в душі чоловіка. Він присунув до фотелю низенький м'який «пүф», сів на нього й поклав свою голову на плече Ірени.

— Вибач мені, любя! Коли я на хвилину уявлю собі нашу розлуку, в мені рветься якась дуже важлива нитка, що пов'язує мене з життям . . . Не скажу, що я не пережив би розлуки. Час гоїть

усе, і справді, хіба в романах існує вірність до могили. Але — звичка. Ми знаємось два роки, безліч разів сварилися й мирилися, може, іноді навіть ненавиділи одне одного . . . А потім тягне. Тягне настирливо, владно, невідклично. Тільки ж тут, у першій мірі, важить статтева сфера, і тому я обурююсь . . .

Білі гарячі руки обхопили буйноволосу голову, голова відчула пружнявість грудей і покірно лягла на них. Вогненний струм збудження відірвав від дальших думок.

— Хлопчик! Навіть не хлопчик, а дитина. Та ж нам природа дала оцю відзнаку, взаємний потяг, гін до продовження роду. Ну, уяви собі нас, безстатевих, у вигляді гумових ляльок. Чого ж тут обурюватись?

Ігор відхилився вбік, сів рівно, руки поклав на свої коліна.

— Не лише цього я хочу, Ірено, не лише цього. Ти розумієш мене спрощено, буцім я, справді, фарисей, єзуїт, що в одній руці тримає хрест, а другою підпалює багаття з прив'язаним до нього інакочерговим. Коли б мене запитали, хто в цілому жіночому світі гарніший, я сказав би: ти! Але чому ти, будучи найкращою жінкою, не є й найкращою людиною?

Жіночу постать підкинуло, як на пружинах. Війнув у кімнаті пахучий вітер. Рвучко розчинилися двері в ідальню і так же рвучко закрились. Ігор ще трохи посидів, потім устав, помацки зняйшов у коридорі свого плаща й, не прощаючись, подався до ліфту.

2

І був знову суботній день. Без денних ознак,

бо сонце ховалося за неймовірно високими будинками, а в повітрі люди мусіли шукати відтулину, щоб дихнути не бензином, а природньою свіжістю.

Іхали й бігли всі, кому треба було їхати й бігти. Блискучі багатопверхові крамниці вилазили з шкіри, щоб спорожнити гаманець ближнього. Власне, оте Христове поняття «ближній» давним-давно лишилося порожнім звуком. Тепер самозрозумілим, так би мовити, правногромадським є поняття «дальній». І починається воно вже від родини, від дітей до батьків, від сестри до брата. Дальній! Той, що не бере безпосередньої участі в творенні мого добробуту, а може, трохи й заважає. Тому якнайменше уваги дальньому! Його треба використати, поставити собі на службу, взяти від нього все, що він може дати, а тоді — світ широкий, і для дальнього там, напевне, знайдеться місце . . .

Принцип «дальности» полонив і громаду. Вона існує не в вигляді віника, дрібних, але міцно зв'язаних і тому незламних прутиків, а в вигляді прутиків окремих. Тримайся ж, прутіку! Стрижи очима на всі боки, щоб, бува, не підрізали тебе, не вирвали з ґрунту, не дали копняка. А дадуть — пиши пропало. Люди поспішають до щастя й під ноги не дивляться. «Возлюби ближнього, як самого себе». Аякже! Торговець радується, коли всучить вам лежалий товар, але зуміє здерти зайвих півдоляра. Годинник за поламану дрібничку в годиннику, на механізмі якого ви не розумієтесь, нарахує десятикратну суму. Погребник лишить без цента сиріт, бо він має заробити на мертвому.

Ах, це все таке мізерне, що не хочеться про

нього згадувати. Хай краще з рятунковим паском приходять мрії . . . Одягай цей пасок і пливи крізь людське море, крізь мільйони байдужих, дальніх тобі.

Ігор прекрасно знає, що правда по боці Ірени. Вона хоче жити для себе й для нього, а він. . . Мабуть, це тільки неозорий степ, чисті, як скло, річки й задумливі гаї могли пустити в світ мрійника. Всіх шкода. Навіть бомів, що простягають руку за «ніклем», бо ж вони хворі й мусять випити . . .

Зустріч була несподіваною, на зупинці підземки. Минув тиждень, і обидва «кріпилися», хоч сумували одне за одним.

— Ірено!

Пішла, наче не побачила й не почула. Ноги віддалялися рішуче, а допитливі очі були скошені набік: що ж він робитиме? Ні, не став доганяти. Провів сумним поглядом і сів у вагон. Тоді вже передумала, ірвонулась ускочити й собі, але забракло хвилинки, двері засунулись і поїзд рушив. Розсердилась сама на себе, аж тупнула ногою, аж почервоніла. Піти до нього? Ні. Він її знов образив та ще й повівся, не попрощавшись.

Ірена чуває, що цьому треба покласти якийсь край. Так, одружитися, він же хоче, він казав про це не один раз. І що буде далі? Вічна громадська праця, нікому не потрібна й не цікава, просьби «активізуватись», помагати в тій праці, викидати доляри, чорт зна на що . . . Поки не живеш разом, прощаєш більше, а тоді почнеться така музика, що й світ стане немилий. Хтось мусять піти на поступки, але хто?

День чіплявся за життя з останніх сил, і Ігор переживав смерть дня, як живої близької істоти. Адже цей день зникає назавжди. Він не повернеться

на землю й через мільйони років. Як шкода, всього, що минає!

Самотня кімната наче зустріла запитанням: ну, чого так рано прийшов? Та й справді, чого він прийшов? Сьогодні він плянував собі, поробивши всі справи, поїхати на соту вулицю, в той величний будинок, вибачитись . . . Але вона пройшла мимо.

І як завжди, ввечері, очі прикипіли до книги. На черзі сенсаційний роман поета, що хотів думати проти течії . . . Та й яка ж багатюща палітра! Ігор не письменник, він не думає над технічною побудовою твору, його вражає лише те, що з-поміж рядків дивляться, діють, люблять і страждають живі, до намацання, люди. І не знаєш, хто з них краший, кому належить більше симпатизувати? Ось дві жінки, дві дружини одного й того ж чоловіка. В кожній окремий шлях, але шляхи перехрещуються, віддаль маліе, зникає зовсім, і бачиш неймовірно многогранну жіночу душу, що готова на героїзм і на жертву, що так відбігає від примітивного нашого уявлення про жінку. Щось подібне хотів би мати Ігор для себе, але, напевне, він ніколи того не матиме. Ах, треба дивитись на все простіше. Ірена каже, що письменницький витвір не життя, і очевидно, має рацію Ірена. Струнка берізка з чужої землі. Чим вона винна, що народилась не біля прозорої річки й задумливого лісу? Лишився якийсь там слабенський «голос крові» предків, їхня мова, але дяка й за те. Мабуть, не треба її перевиховувати, нічого з того не буде.

Ігор відклав книжку й поринув думкою в високі кімнату. Там також самотність, але інакша, ніжніша, затишніша. Пора дві самотності з'єдна-

ти в одну, а далі буде, як прийдеться, не гірше, ніж в усіх родинах.

Гасне електрика. Напівсонна рука закидується за голову. Зникає дійсність.

3

У Ірени, ще від шкільного напівмонашого виховання, довго трималася звичка хреститись, коли, несамовито виючи, мчала по вулицях карета швидкої допомоги. Струнка дівчинка з руськими косами — вінцем зворушливо просила Бога врятувати того, кого везли до шпиталю. Пізніше звичка забулась. Власне, прийшло негарне почуття сорому за прилюдний хрест, і Ірена лише в думці апелювала до небесного заступництва. Та цього недільного ранку, при перших звуках сирени, щось підкинуло руку дорослої дівчини й наказало: перехрестись! Дехто з перехожих посміхнувся, Ірена почула навіть репліку: «монашка в капелюсі!» Було трохи образливо, бо з якої ж речі сміятись над будьяким людським почуттям? Хто має таке право? Зрештою Ірена дала собі обіцянку: ніколи більше на вулиці не хреститись. О, вона знає ціну юрбі, цій байдужій отарі, ласій тільки на гроші й пікантні видовища. Ігор каже: треба служити народові. Якому? Тому, що ладний розтоптати слабшого? Ні, Ірена, так би мовити, лояльна егоїстка. Вона не робить зла і не робить добра. Вона окреслила своє життя колом власних уподобань, а «народ» їй не цікавить.

Ірена відвідала подругу, значно молодшу від себе, але таку ж практичну. Розмова зайшла про Ігоря. Подруга спитала:

— Ви думаете поженитись?

— Думаємо . . .

— А не програєш?

— Джейн, про який програш ти говориш?

— Про матеріальний, звичайно. З такою вродою . . . Ого! Я знайшла б собі мільйонера.

— А я мільйонера не шукатиму. Бачиш, Джейн, мільйонер просто купив би мене й вимагав би за це повного послуху. А я не дуже слухняна, не люблю уздечки.

Павзу було перервано телефоном.

— Так, це я, — сказала Джейн. — Що? Вона в мене. Куди? На сто дев'яту? Майже безнад . . . Я скажу . . . зараз . . .

Трубка нервово хряснула й заспокоїлась, лежачи догори спиною. Джейн не відходила від стола, здувала з нього відсутній пил, старанно одягала маску на очі.

— Джейн, хто тобі дзвонив?

Злякані очі стрибнули на підлогу, задрижали під повіками й несміливо піднеслись.

— Моя люба Ірено, це звичайний екцидент. Нічого страшного. Але ти мусиш поїхати в шпиталь, у той великий, близько від тебе . . .

— У шпиталь? Я?

— Так. Бач, кажуть: про вовка помовка . . . Тількищо згадували Ігоря, а він . . .

— Він у шпиталі?!

Здавалося, що таксі їхало непростимо повільно. Ірена підганяла й благала шофера, а він лише відкидав убік праву долоню, даючи зрозуміти, що це вина не його, а вуличного руху.

Серце в Ірени переходило на третю швидкість. Ті перервані й усвідомлені лише тепер слова «майже безнад» . . . огортали холодним жахом, кривавилися, викликали запаморочення.

— Ви його дружина? Зараз буде операція.

Але він хотів . . . Ми не могли йому відмовити.
Йдіть, попросіть . . .

Ірена хитається на ногах. Це його обличчя?
Його руки?

— Ігорю мій!

Він ледве чутно шепче:

— По-ці-луй, прост-и ме-не . . .

Поцілувала, ледь торкнувшись, і тут же зім-
ліла. Потім, уже вдома, їй розповідав полісмен,
що Ігор вихопив з-під авта якогось п'яного, а сам
прийняв на себе удар. Все нічого, коли б не голо-
ва. . . . Плече зашиють, рука зростеться, а от го-
лову пробито, і це не жарт.

— О, мадам, скажіть мені, Бога ради, чи треба
було вашому чоловікові ризикувати життям за
якогось п'яницю?

Ірена не відповіла. Вона сиділа коло телефо-
ну, чекала жорстокої вістки, і полісмен, покивав-
ши форменним кашкетом, тихенько причинив
за собою входні двері.

— Галло?

— Не турбуйтеся, мадам. Чоловік ваш, на ди-
во, міцний. Усе говорить за те, що житиме.

Невже житиме? У Ірени сухі гарячі губи й що-
ки з білого полотна. Якими дрібними, непотріб-
ними були їхні сварки. Яке все мізерне перед
обличчям смерті. Ігор, що боровся тепер зі смер-
тю, виростав на титана. Він доказав свою правду,
навіть присоромив її, горду гарну жінку.

Ірена вибухає слізами. Плечі її підстрибують,
як у пропасниці, але їй стає легше, спокійніше.
Це ж вона перехрестилася сьогодні за нього.
Якась понадземна сила піднесла її руку саме тоді,
коли його везли . . .

В ПОЇЗДІ ДАЛЕКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Блискаючи величезними вогненними очима,
похитуючись від швидкого бігу, на перон влетів
поїзд. Він став, тяжко дихаючи парою, відплю-
вуючись і дрижачи, як справжній кінь, що мав не-
милосердного погонича. Став на одну хвилину,
бо станція була маленька, розташована серед чист-
ого поля, і їй більше хвилинної візити від швид-
ких поїздів не належало. Одночасно з зупинкою,
на підніжку вагона стрибнув юнак з новою до-
рожною валізкою й енергійно рушив уперед,
мріючи вмотитись на жорсткому сидінні та за-
дрімати після п'ятикілометрової пішої прогуля-
нки й безсонної ночі напередодні. Але на путі па-
сажира спалахнув жовтий ліхтар і контральний
жіночий голос попередив:

— Товаришу, тут нема місця.

Пасажира не сперечався. Він простягнув руку
в напрямі ліхтаря й сказав:

— Дуже шкода. До побачення, дівчинко!

Такий несподіваний вислід справи примусив
кондукторку простягнути й свою руку. Рука від-
чула згорнутий у кульку папірець, здригнулась
і опустилась.

— Проте. . . я можу запропонувати вам місце
в себе. А коли звільниться лавка, ви перейдете.
Вам далеко?

— До Алма Ати.

— Шість діб. Ось сюди, праворуч. Тільки . . .

якщо знайде контролер, я вас відрекомендую, як свого двоюрідного брата. Розумієте?

Вузька кабінка з застеленою наніч лавкою, мініатюрний, пригвинчений біля вікна столик з розгорнутою книгою й гачок для одягу — ось і вся обстановка кондукторської резиденції. Пасажира спочатку оглянув цю обстановку, а потім зупинив свій погляд на супутниці. І тут трапилось те, що в романах відзначають словом «раптово». Раптово пасажир отетерів . . . Ні, скоріше не отетерів, а прояснів усіма своїми думками, підтягнувся, інстинктивно пригладив непокірний чуб. Безвідносне, ласкаве, злегка насмішливе «дівчинко» набрало повного й глибокого змісту. Чорні, як вугіль, очі, ніжно-рожеві щоки з ледь помітною родимкою коло губ, не нафарбованих, свіжих, як тільки що вистигла малина, строгий білий комірець під шию

Помітивши захоплення молодого пасажира, кондукторка посміхнулася, блиснула зубами й сказала півголосом:

— Ви мене збили з пантелику своїм папірцем . . . Я думала, що ви почнете проситись і готова була без жодної компенсації запропонувати вам тимчасово мою кабіну. А ви «до побачення!». Візьміть свої гроші, я взагалі не приймаю подарунків від будь кого, а коли всунуть так, як ось ви зробили, повертаю назад.

Зіжмакана десятирублівка опинилася в бічній кишені пасажира. Потім дівчина схилилася над лавкою й згорнула постіль, пересунувши її в куток.

— Сідайте!

Пасажир сів не відразу. Йому стало шкода, що він порушив спокій цієї чуйливої красуні.

він навіть виявив намір піти й постояти в коридорі, аж поки звільниться місце. Але кондукторка по-дружньому взяла його за руку й сказала:

— Я вже виспалася перед зм.ною та читати люблю лежачи, тому й поклала матрац. Сідайте, познайомимось, поговоримо . . .

Паротяг охкав десь далеко. Дзиччання колес із легким постукуванням на зшитті рейок настроювало лірично, тим більше в присутності гарної дівчини.

— Мене звать Микола. Прізвище — Єзерський. Фах — хемік. Вік — 26 років. Не жонатий. Одержав призначення на хемічний завод в Алма Ату.

Чорні очі наповнилися сміхом.

— Відповідаєте, як на іспиті, або при заповненні анкети. Ну, гаразд. Мене звать Рая. Прізвище — Шустер. Фах — як бачите. Вік — 19. Чоловіка не маю. А тепер посидьте п'ять хвилин самі. Я чую свист паротягу перед станцією й повинна вийти до дверей вагона.

Поїзд уповільнив рух. Хтось проволочив по коридору вантаж і сонним голосом вилаявся, спіткнувшись на поріжку. Новий пасажир, шумно дихаючи й віддуваючись, ліз на східці. І в цей час прозвучав голосок Раї:

— Товаришу, в мене нема місця, пройдіть, будь ласка, в інший вагон.

— Як це нема місця? А ось же громадянин виліз.

— Так, виліз, але в мене є ще один пасажир без місця . . .

— Мені байдуже до того, хто у вас є й кого нема. Я сяду на звільнене місце. Пропустіть!

Мабуть, з нахрапливим пасажиром не було

сили впоратись. Раю повернулася трохи схвильованою й ображеною.

— Це моя помилка. — сказала вона. — Я зовсім забула, що звільняється місце в Річиці. А тепер, замість того, щоб спокійно спати, вам доведеться ще пару годин поскучати зі мною. . .

Микола потер від задоволення руки.

— Це чудово! Дяка рішучому громадянинуві, що зайняв моє місце. А я вже, почувши вашу суперечку й боячись вашої перемоги, хотів просити вас:

— Раю, не виганяйте мене з раю. . . .

— Гарний мені рай! Повернутись нема де. Ну, якщо вам тут подобається, я задоволена. Адже я не про себе турбувалася, а про вас.

— Раю, ви давно їздите?

— Півроку. Хотіла після закінчення десятилітки вчитись далі, але. . . .

— Не вистачило засобів?

— Ні, інше. Мене цікавить паротягобудівництво. Так ось перед тим, як будувати, треба покататись, тримати в чистоті вагон, сперечатись з пасажирами. . . .

— Я думаю, що ви не вмієте сперечатись.

— Умію. Є дуже погані люди, що їм не догодиш, що дивляться на тебе, як на служницю.

Рожеві губи від неприємного спогаду трохи надулись, а маленький черевчик намалював на підлозі якусь складну фігуру.

— Ще півроку відкондукторую — й до побачення! Вистачить з мене.

Микола, не відриваючись, дивився на свою співрозмовницю. Він уявляв собі замість грубошерстної кондукторської «форми» легку бла-

китну суконку, оздоблену дорогим мереживом, а на голові самоцвітну діядему. . . .

— Де ви живете, Раю?

— В Алма Аті. Від часу війни. А раніше моя родина жила в Україні, і я там народилась. . . .

В голосі Раї прозвучала сумна нотка й спостережливий Микола догадався: «Виселили. Шустер — німецька кров, хоч, крім прізвища, нічого чужого нема в цій дівчині».

— Алма Ата гарне місто?

— Дуже. По нашому — Батько яблук, а ця назва — точна характеристика. Ви не говорите по-казахськи?

— Ні, ще не навчилася. Говорю по-німецьки. . . .

— І я говорю. . . . в дитинстві. Я ж українська німкеня, хоча в цьому краще не признаватись. . . .

— А чому?

— Тому. Німці натворили в нашій батьківщині багато біди й рікошетом це відбилось на тих, які жодного озброєного німця в очі не бачили.

— Це глупота

— З вашого погляду. А знаєте, що мені сказав начальник секретного відділу одного політехнічного інституту? Він сказав: «Ось що, дівчино, в тебе недобре з походженням. Твій батько мав колись багато землі. Правда, він віддав її державі, але ж національності віддати не можна. Иди в робітницю, не менше, як на рік, а тоді подивимось, може, й приймемо тебе до інституту»

Дві години пролетіли непомітно. Так непомітно минула б і вся ніч, та коли стрілка годин-

ника почала наблизатись до першої, Рая заметушилась.

— Зараз вийде один пасажир. Я зміню постільну білизну й ви негайно лягайте. У вас стомлений вигляд.

— Раечко, я зовсім не втомився, і якщо ви не будете спати . . .

— Ні, ні, не можна. Адже кондукторам заборонено брати до себе пасажирів, а тим більше вночі. Якщо схочете, продовжимо нашу розмову вдень.

Микола скинув піджака й черевики і ліг на матрац, засланий свіжою простинею. Подушка була маленька, блиноподібна, навіть дивно, що ця річ називалась подушкою. Але сперечатися не було з ким, і під голову Микола спочатку поклав течку, а потім уже подобу подушки. Миколі здавалося, що він швидко засне, але сон не приходив. Перед очима стояло свіже, як весняна квітка, обличчя й золоті дівочі кучері, що так контрастували з форменним кондукторським кашкетом. «А це ж рідко буває: блондинка з чорними очима», — подумав Микола й відчув у душі насолоду. Його дуже цікавило: яке враження справив він на Раю? Советські дівчата завжди не байдужі до практичних фахів, але Рая пропустила мимо вух «хеміка», не спитала, в чому саме полягає його праця, скільки йому платять . . . Може, взагалі він герой не її роману . . . «Чоловіка не маю». Чи це значить, що його не було, а чи був та загув. . . Адже такі «картинки» довго самі не сидять. Можна собі уявити, скільки в неї поклонників у цій невідомій Алма Аті, скільки зітхань летить слідом за нею. . . Микола перевертався з боку на бік до третьої

години, а о шостій, коли розвидніло, в вагоні появилася елегантна фігурка Раї. В одній руці вона тримала відро з водою, в другій — віник. Рая посміхнулася Миколі й увійшла в прохід між лавками, обережно бризкаючи на підлогу й підмітаючи сміття.

— Як спалось? За годину Москва й загальна пересадка на Казанському вокзалі. Знаєте?

— А ви лишаєтесь? — перелякано спитав Микола.

— Ні, наша бригада — далекого призначення, і ми теж переїздимо на Казанський. Вагон номер чотири, — прошепотіла Рая, близько схилившись до Миколи.

Золотий кучерик на мить сковзнув по щоці й дихання молодости, як ранкове повітря, ворухнулося біля губ Миколи. Він здригнувся і підскочив з лавки.

— Раю, я на хвилину до вас. Можна?

Вона стверджує хитнула головою.

— Раечко, адже зупинка в Москві на цілих півдня. Може б, ви погодилися провести ці півдня зі мною? Ми б пообідали разом, а потім пішли б до кіна, або куди хочете. Га, Раечко?

— Ні, не могу . . . Колю. Я на службі і в нас свої службові порядки. Побачимось в вагоні.

Час тягнувся надзвичайно довго. Микола кожні п'ятнадцять хвилин дивився на годинник, наче хотів підштовхнути стрілку. Рая буде на Казанському за годину до відправки поїзда, а Микола приїде туди за півтори години, щоб її зустріти. Проте, де ж зустрінеш? В цьому людському муравлищі скоріше загубишся сам, аніж когось знайдеш. Але ж байдуже. Поїзд очевидно, формується в Москві. Значить, треба розшу-

кати його й стояти біля четвертого вагона. Микола накупив цілий великий кошик різних закусок і солодошів, а на додаток блакитну суконку. Не прийме? Ну, що ж. Спитати можна, за це не карають. Миколі було ясно, що цього разу він потрапив на добрий гачок і не зірветься, якщо рибалка не скине сам . . . Звичайно, поспішність не потрібна. Буде час ближче познайомитись в Алма Аті, вивчити характер, запізнатися з родиною. Микола захоплювався дівчатами досить часто, але швидко й відступав. Його мрією була чуйлива душа, яка б не набридла протягом років, яку ціниш більш від себе.

В перукарні Микола довго приглядався до свого обличчя. Нічого поганого про це обличчя не можна було сказати, але й дуже доброго також. Бувають ось такі, нічим не відзначені, так би мовити, масові обличчя. Сірі очі, якість попелясте волосся, трохи задертий догори ніс. Чорт зна, що таке! Коли поставити поруч Раю, «масове» обличчя ще більше знітиться, стане обличчям безособовим. . . І все ж таки, як би хотілось притиснутись до того ніжного профіля, а потім узяти на руки й нести легке, майже без ваги, тіло хоч і на край світу . . . Микола не вірив у свою перемогу. Поїзд далекого призначення поставив на його шляху ще небачену красу, але ця краса належатиме якомусь красуневі . . . В м'ру наближення стрілки до часу зустрічі, Микола майже із страхом відчув, що він може стати рабом випадково зустрінутої дівчини, що йому, по суті, немає жодного діла до її характеру й поглядів на життя. Він приймає їх такими, як є, з усіма можливими від'ємними рисами, аби лиш . . . Що «аби лиш?» Ну, падай на коліна й пропонує руку, сер-

це і триста нових рублів на місяць. Може й клюне. Ех, ти, неотесана дубина!

Трапилось дивне, як у казці, але в двері Казанського вокзалу Микола увійшов разом з Раєю. Обидвоє розгубились від такої несподіванки й стали на місці, викликаючи незадоволення публіки, що поспішала в своїх справах.

— Раечко!

— Так . . . Як добре, що ми побачились. Адже мені змінили номер вагона. Я їду не в четвертому, а в шостому. І що ви подумали б про мене, Колю?

— Я б обійшов увесь поїзд і розшукав би вас.

— Невже шукали б?

В очах Миколи танцювало таке захоплення, що Рая почервоніла й змінила розмову.

— Що це ви накупили? Давайте я вам допоможу, візьму за одне вушко, бо вушка не сходяться й ви роздерете собі пальці!

— Ні, ні, не треба. Кошик не тяжкий, лише я не вклав усе так, як би належало. Можна взяти вас під руку, щоб не загубитись?

— Візьміть. Але я ще зайду до буфету й куплю собі щось на вечерю.

— Раечко, Бога ради, не купляйте. Тут є й вечеря, й сніданок, і обід. На три дні вистачить.

— Для вас?

— І для вас також. Не відмовляйтесь, будь ласка!

— Бач, який ви хитрий. Спочатку совали гроші, тепер підкочуетесь із їжею, а чим же я буду вам дякувати?

Микола міцно стиснув маленьку дівочу руку й несподівано для себе сказав:

шували тістечко, і йому схотілось бути на місці того тістечка . . .

— Дайте мені вашу половинку.

— Для чого? Візьміть ось таке ж ціле.

— Ні, я хочу вашу . . .

— Хочете довідатись про мої думки? Довідуйтеся!

— Ось зараз я читаю ваші думки . . . Якийсь дурнуватий хлопчисько пристав до мене, а він мені зовсім не потрібний. Ішов би краще спати на свою лавку . . .

— Ні, Колю, я так не думаю.

— А як же?

— Я думаю, що ви добрий, і не хлопчисько, а юнак. Ви багато працювали перед тим, як закінчити інститут. У вас на пальцях рубці, як у слюсаря. Ви вирости в селі, біля бідних батьків, які віддавали останнє, щоб син вийшов у люди. У вас повинна бути молодша сестра, це вона вишила вам сорочку . . .

— Слухайте. Раєчко, ви ясновидюча, чи що?

— Ні, просто спостережлива.

— Але як можна спостерігти село і бідних батьків?

— Село дає свій акцент у розмові, а бідність . . . Я теж не з багатих, Колю. Рибак рибача бачить здалека . . .

— Все це в минулому.

— Для вас — так, для мене — невідомо, коли закінчиться.

Хлопець мало не крикнув: Сьогодні! Зараз! Але стримав себе, провів рукою по волоссі, наче відганяючи настирливу думку, й підвівся з лавки.

— Піду, ляжу. Щось мені болить голова. Навідаю вас пізніше, якщо дозволите.

Дівчина не затримувала й навіть не здивувалася, що Микола так рано її залишає. Вона лише сказала: «Я вас розумію» і відвернулася до вікна.

Трапилося так, що Миколу одразу звалив міцний сон. Нервова напруга попередньої ночі й цілоденне ходіння по Москві вимагали компенсації для організму. Микола прокинувся лише ранком, коли вже всі пасажирки сиділи на своїх лавках.

Вагон було підметено. Мабуть, Рая зробила це дуже обережно, щоб не будити людей. Нашвидку умившись і причесавшись, хлопець ірвонувся до кондукторської кабіни, постукав, відчинив двері й скам'янів . . . Схилившись на столик, обхопивши голову руками, Рая плакала. Форменний кашкет упав на підлогу, догори денцем, і ледве помітно коливався від руху поїзда.

— Раєчко, що з вами? Хто вас образив? — скрикнув Микола.

Дівчина крізь сльози посміхнулася і відповіла:

— Я думала, що ви не прийдете зовсім . . . Для чого я вам вибвтала все про себе? Але ж я надто щира й відверта, щоб затаювати деякі речі. У нас ще й досі бояться репресованих і їх родин. Бувало зі мною таке: мені подобались деякі добрі хлопці, але коли вони довідувались про мою родину, зразу кінчалась «велика любов» і натомість мені було пропонувано . . . стати коханкою на час. А я нічиєю коханкою не була й не буду, краще кинусь під поїзд . . .

Микола ніжно гладив дівочу руку.

— Раєчко, ви . . . ти мені віриш? Хай би ти була навіть злочинницею, я бачу, без тебе мое життя буде сірим, нецікавим. Якщо ти станеш моєю дружиною, ти ніколи більш не повернешся на

— Якщо б ви схотіли, я б півроку їздив разом із вами, аби лише бачити вас . . .

Рая почервоніла знову, але відповіла жартом:

— Не витримали б. Адже ми спимо хвилинами, від станції до станції, а крім того, в нас досить брудна праця, в чому ви переконалися сьогодні ранком.

— Нічого. Ви думаєте, що я білоручка?

— Ви хемік і повинні бути білоручкою, а вагони хай підметають такі, як я.

Ледве поїзд відійшов від вокзалу, Микола й Рая сіли обідати. В дівчини розширились очі.

— Слухайте, Колю, ви не вважатимете мене за дурну?

— Ні, звичайно.

— Так ось, я ані балика, ані чорної ікри ще ніколи в житті не їла, лише чула про них. Адже вони дорогі?

— Їжте, будь ласка!

— Так, у вагоні — ресторани це є також, але ми туди не ходимо. Тонка кишеня.

Погляд Миколи сковзнув униз і зауважив старанно зацеровану білу панчішку. Так ось воно що!

— Скільки ви, Раю, заробляєте, якщо не секрет?

— Старими рублями було чотириста, новими сорок. А що?

— Я просто так запитав, від допитливости, а ще для порівняння . . .

— З чим?

— З заробітною платнею фахівця. Різниця досить велика!

Рая не підтримала «грошевої» розмови. Жі-

ночий такт не дозволяв їй спитати, яка ж саме різниця? Рая, очевидно, насолоджувалася недоступним для неї обідом, а коли дійшло до солодощів, по-дитячому сплеснула руками.

— Я за цю дорогу набуду пару кілограмів . . . Приїду до Алма Ати, тато й мама не пізнають . . .

— А що робить ваш тато?

По обличчі Раї пройшла тінь. Видно було, що спочатку вона хотіла змовчати, але далі змінила своє рішення.

— Бачите, Колю, не кожному щастить у житті. Я говорила вам, що нас переселили в Алма Ату, але це не зовсім так. Тато мій живе в Алма Аті лише останній рік, а до того він вісім років був у концентраційному таборі . . .

Дівчина пильно вдивлялася в обличчя Миколи, бажаючи довідатись, яке враження справить на нього це відверте признание, але хлопець лишився спокійним. Він тільки сказав: — «Ну, що ж, буває», й перемінив тему.

— Значить, у вас нахил до паротягобудівництва?

— До паротягобудівництва? Ах, так, я вам говорила про це раніше. Але ж особливого нахилу нема. Просто в мене добрі математичні здібності й . . . я не хочу бути фабричною робітницею.

— Коли вийдете заміж, ця загроза відпаде.

— Не відпаде, Колю. Адже я не знаю, хто буде моїм чоловіком. А може, я покохаю старця . . .

— Ви ще не кохали?

— Про це не варт згадувати. Я не мала чоловіка, а кохання, як кажуть, річ перелетна. Спіймав її, поносив трохи, а вона раптом і відлетіла . . .

Микола дивився на білосніжні зуби, що відку-

цей поїзд далекого призначення, в кондукторську кабінку.

Чорні очі наповнились світлом.

— Ти говориш правду? Ти не смієшся надо мною? То ж і ти не помилишся й не пошкодуєш, що вибрав собі таку . . . недотепу.

Поїзд мчав через Голодний Степ. За вікном була безрадісна картина мертвого простору, а в душах молоді пари цвіла оаза, повна зелені, квітів і пахощів. Парі здавалось, що світ весь гарний, що нема в ньому зла, а є тільки радість, безмежна й безсмертна.

ПОКЛИК ЛЮБОВИ

Довжелезна, можливо, на цілий кілометр розтягнена, шереха військовополонених, після тяжкого, десятигодинного переходу, нарешті увійшла в місто. Це жалюгідне збіговище людей, яке ще недавно було поділене на роди військ, на окремі, побойовому підтягнені частини, тепер обернулось в покірну отару, що її гнав страх, в отару, абсолютно неспроможну на протест, уже не кажучи про якусь активну дію.

Власне, протести були спочатку. Були спроби доказати конвоїрам, що такий швидкий крок для голодних, вимучених людей є неможливий, але після того, як ті, що доказували, залишились трупами серед порохнявої дороги, вже ні в кого не було бажання ризикувати життям.

Удари ніг по камінню нагадували багаточисленні молотки, що забивають у дерево цвяхи. Крім цих ударів, у повітрі плив ще здушений стогін. Хтось стогнав від фізичного болю, хтось притишено кашляв, або крадькома, пошепки, обмінювався думками з сусідом. З кожних очей дивилась приреченість і смертельна туга.

Міські пішоходи були заповнені допитливими людьми. Вони мовчали, бо етап був уже не перший, і втручання в його рух, розмови з полоненими жорстоко карались. Мешканці міста знали, куди ведуть цих нещасних. На другому боці міста був глибокий довгий яр, що виходив до річки. Там уже сиділо кілька тисяч полонених, яких май-

же не годували, коли не рахувати сирої картоплі й буряків, киданих (для розваги) згори патрулями. Цей скотинячий харч люди виривали одне в одного, сварились, бились, а в наслідок лише мізерна частина їх могла приглушити свій голод. Кожного дня в цьому проклятому таборі смерті закопували сотні трупів, але населення табору не зменшувалось, бо мало регулярне поповнення.

— Льос! Льос!

Конвоїрів було небагато, приблизно, один конвоїр на сотню осіб. Здавалося: як же легко схопити цього конвоїра десятками рук, видерти в нього зброю й розбігтись, зробити спробу обійти смерть . . . Ні, про це ніхто не смів подумати. Зламана мужність дорівнює стовбнякові, жакливій хворобі, при якій стирається межа між розумною істотою й безсловесним створінням.

Ростислав Сікорський ішов якраз біля пішохода, всіяного юрбою. Спухлі ноги підгинались, шинеля, закинута на плече разом з похідним солдатським мішком, неймовірно давила, наче важила п'ятдесят кілограмів. В тілі чергувались холод і гаряч.

Полонений знав, що доживає останні хвилини. Ось-ось він упаде під ноги колег, і його негайно застрілить отой, що йде за десять кроків, рудий есесовець. Сікорський глянув убік пішохода і його смертельна туга на хвильку потонула в широко розкритих голубих дівочих очах. Тоді скоїлось несподіване: дві вузьких руки потянули полоненого з шереди, обвилися навколо його шиї й упевнено прозвучали доброю німецькою мовою слова, звернені до конвоїра:

— Це мій чоловік. Я дуже прошу вас, пане офіцере, відпустити його додому.

Німець спочатку отетерів і, за звичкою, хотів штовхнути кольбою непрохану рятівницю. Але вона дивилася на нього таким ясним і в той же час твердим поглядом, так переконано вимовила «пане офіцере» по відношенню до нього, рядового солдата, що було б соромно розбити її ілюзію. Конвоїр лише запитав:

— Ви німкеня?

— О, так! Мій батько живе тут від часу першої світової війни . . .

Есесовець махнув рукою, забирайте, мовляв, і швидко рушив уперед, наздоганяючи «свое місце».

Сікорський опинився в обивательській юрбі.

— Скиньте пілотку! — наказала дівчина. — Та й речі ваші, головно, ось цю шинелю покладіть тут, під деревом. Вона вам не потрібна, а береженого Бог береже. Тепер візьміть мене під руку. Я бачу, що вам дуже погано, але зберіть усі сили, щоб дійти. Це недалеко, всього п'ять кварталів.

Жовті, червоні й зелені мушки літали перед очима Сікорського. Він хапав губами повітря, як риба, витягнена з води, але неймовірним зусиллям волі примушував себе рухатись, говорити й навіть посміхатися своїй супутниці, щоб не наразитись на підозріння збоку зустрічних німців.

А далі — відчуття затишної, чистої кімнати і . . . провал свідомости. Лише за дві, чи три доби Сікорський очунав і поступово пригадав, що з ним трапилось. В кімнаті якраз нікого не було. Соняшний промінь, здригаючись, лежав на підлозі. На стільці, біля ліжка — коробочка із шприцем і якісь ліки в ампулах. Тут же й молоко у плянці з соскою . . . Ось як! — подумав Сікорський. — Значить, я у дорослому віці знову став немовлям . . .

Йому дуже хотілось побачити свою рятівницю, але вона не приходила. Тоді Сікорський дзвінко кашлянув. І зразу ж у дверях появилoся знайоме миде обличчя з двома золотистими косами, з питальним поглядом.

— Віджили? Ну, й слава Богові. Зараз я вас нагодую краще, не самим молоком.

Зоя Новосельцева була дочкою місцевого ветеринарного лікаря, студенткою передостаннього курсу медичного інституту. На початку війни інститут і майже всіх студентів евакуювали в Алма-Ату, але Зоя дуже любила свою родину й не хотіла з нею розлучатись у такий тривожний час. Всякими правдами й неправдами вона ухилилась від евакуації, пішки, за триста кілометрів, дісталася з Києва додому, й ось тепер обернулася на добровільну сестру милосердя при «невідомому воякові».

Що штовхнуло Зою на такий сміливий ризиковний вчинок, щоб вихопити з зубів смерті зовсім чужу їй людину? Звичайно, не «блискавична любов». Пізніше вона розповідала Сікорському:

— Я, знаєте, надивилась за останні дні на цих нещасних, наших полонених. Було дуже їх шкода, але що я могла зробити? І ось ідете ви. Я бачу, що вас покидає сила. А коли ви на мене подивилися, все в мені перевернулось, бо в ваших очах я побачила смерть. І тоді щось штовхнуло мене: спасай! Звичайно, німець легко міг мене пристрелити, такі випадки були вже в нашому місті, та, як кажуть, доля була для мене й для вас милостивою...

Уже більш місяця жив колишній агроном Сікорський у домі Новосельцевих. Це була дуже мила українська родина, звичайно, без найменшої домішки німецької крові. Іван Григорович, батько

Зої, ще не старий, міцний мужчина, не потрапив на фронт через зламану, деформовану ногу. Тепер він бадьоро ходив, спираючись на ціпок, і лікував німецьких коней. Мати вела домашнє господарство, любила тварин і птахів, а найбільше любила свою єдину дочку.

— Вона в мене кручена, — говорила довірлива мама Сікорському. — Що захоче, обов'язково зробить. І смілива також...

Сікорський, проте, жодної «кручености» в Зої не помічав. Навпаки, бачив у ній все те добре, глибоко людське, яке не так легко знайти в житті. І коли порівнював Зою із своєю бувшою дружиною, що покинула його через три роки без причини, а потім прислала розвід, порівняння були не на користь останньої. Коротше кажучи, Сікорський палко закохався в Зою. Але тридцять сім і двадцять два роки... Як розв'язати цю математичну невідповідність? Та вона розв'язалася сама собою. Одного теплого осіннього вечора Сікорський зібрався переходити від Новосельцевих на іншу квартиру.

— Чому? — здивувались усі. — Хіба вам у нас не подобається?

Сікорський мовчав, похнюпившись. Тоді батько й мати вийшли в друге приміщення, а Зоя роздратовано сказала:

— Добрий мені друг! Через два місяці вже хоче бігти. Ну, що ж, біжіть!

— Зое Іванівна, для чого ви так говорите? Чи вам не видно? Хіба ви не можете зрозуміти, що мені тяжко бути біля вас і усвідомлювати вашу до мене байдужість? Адже я вам не пара, а те, що більше, ніж вас, я нікого не любив у житті, не може бути причиною зміни ваших поглядів...

Дівчина наблизилась до Сікорського, поклала на його широкі плечі свої долоні й тепло зауважила:

— Ростиславе, я вірю в приречення. Чому саме ви найбільш шарпнули мою душу? Думаю, що це було вказівкою від долі. Вас турбує різниця наших років? Так ось . . . хай вона вас не турбує!

За тиждень відбулось скромне весілля з забутим людьми в'нчанням у церкві, і почалось щасливе, хоч і тривожне життя. Сікорський працював у Міській Управі, Зоя виконувала обов'язки помічника лікаря в шпиталі. Влітку, 1943 року, народився в них син, а за два місяці — відступ німців і втеча всіх тих, кому нічого доброго не можна було чекати від повернення советської влади.

— Зоечко, я нікуди не поїду від тебе!

— Ні, милий, ти мусиш їхати. Адже тобі не подарують полону, а служби в Управі тим більше. Я поїхала б з тобою, та наш хлопчик не витримає, дуже він малий.

І ось «великий ісход». Ідуть на конях, на велосипедах, ідуть пішки, а ззаду — примара шибениці й пропагандивний гавкіт: Ми вас знайдемо й на дні моря!

Не знайшли. Моря, взагалі, покищо не було, а сухопутні кілометри стали високою стіною між ловцями й тими, кого ловили . . .

Сікорському через знання мови пощастило уникнути осттабору й він мешкав на приватній квартирі, разом із своїм давнім другом Гончаренком. Вечорами, після роботи на фабриці, вони згадували свої рідні м'єсця, але прийшли до твердого висновку: дороги назад нема. Гончаренко казав:

— Я тепер керуватимусь висловом біблійного царя Соломона: псові живому краще, ніж левові

мертвому. Адже нас, Славку, розстріляють, а в кращому випадку запроторять на десять — п'ятнадцять років до білих ведмедів і там ми достроково віддамо Богові свої душі. Що б не було, треба триматись на чужій поверхні, забути про першу половину життя й спокійно провести хоч другу. Адже, правда?

— Правда, Грицю, тобі не потрібно мене переконувати, я не маленький.

І ось почалась репатріація. Сікорський став задумливий і мовчазний. Його трудно було захопити на квартирі, бо він десь ходив, розпитував, додивувався, до чогось готувався . . .

— Славку, що з тобою? — питав Гончаренко. — Ти не схожий на себе . . .

— Ах, друже, не завжди можна зберегти холодну кров. Ось мільйони наших людей повертаються додому, а советські офіцери говорять, що батьківщина помсти не запроваджуватиме . . .

— І ти їм віриш?

— Не зовсім. Їм наказали так говорити. Хоч, проте, часи мінються й, хто зна, чи не стала м'якшою советська влада після тих потрясень, які їй довелось пережити.

Гончаренко лише хитав головою.

— Ти погано закінчиш, Славку, якщо не візьмеш себе в руки.

Ні, руки виявились безсилими. Раннім ранком, коли Гончаренко ще спав, Сікорський зібрав своє похідне майно, одягся, припасував за спину напелечника.

— Грицю!

— А що? Куди ти? Зачекай!

— Прощай. Грицю. Ти розумієш, коли людина щось вирішить твердо, тоді вже не страшна й

смерть. Я сподіваюся, що мені все ж таки дадуть можливість побачити мою кохану дружину, поцілувати сина. А далі хай хоч і Сибір. Думаю, що більше п'яти років там сидіти не доведеться, і я повернусь до родини. Прощай!

— Славку, тебе не пустять до родини ані тепер, ані після. Ти їдеш на очевидну смерть.

Сікорський хворобливо посміхнувся й простягнув руку.

— Я напишу тобі. Обов'язково напишу. І тоді побачимо, хто помилявся . . .

Гончаренко мешкав на старій квартирі ще два роки, але жодного листа, звичайно, не отримав.

ЧУЖИМИ ДОРОГАМИ

1.

— Мамо, не плачте, ма-а-мо!

П'ятирічний Федько поклав голову на материні коліна, і смішно, як півник, зазирає знизу вгору.

Вагон товарового поїзду набитий людьми. дехто сидить на припасованих між стінками дошках, але більшість розмістилась просто долі, на спорохнявілій, брудній соломі.

Поїзд, очевидно, мчить під ускіс, бо вагон гойдається, як паперовий, і страшно рипить усіма своїми розхитаними шурубамі.

В нап'втемряві, що стоїть у вагоні цілий день, бо маленьке віконечко вгорі заграшоване, а двері замкнені, Федько пізнає всіх своїх. Ось батьків кум. дядько Саливон із Загребелля. Ось стара Касяниха, що ледве бачить, і тому в неї завжди широко відкриті очі. Ось родина Шевчуків — повна купа дітей, одне під одне, шестеро, чи семеро. Федько досі точно не підрахував. Інші — то вже незнайомі, не їхні, а з сусідніх сіл.

Куди вони їдуть? Скільки не питав Федько в матері — не каже, а тато ще й розсердився. — А йди ти, — гримнув, — від мене, без того нудно . . .

Федько, проте, нудьги не відчуває, навпаки, він задоволений цією першою в його житті мандрівкою по залізниці. Ось коли б тільки не плакала мама . . .

На кожній станції відчиняються двері вагона,

і грубий голос дяді в військовій уніформі, з рушницею на плечі, командує:

— Каму нада — вихаді!

По черзі виходять усі, бо в вагоні спека, п'ють багато води, а дехто вже хворіє на шлунок.

— Скарей! — підганяє голос. — Поезд ждять не будет!

Федько не розуміє, чому їх замикають, взагалі в'н багато чого не розуміє. Все трапилось так нагло. Прийшли уповноважені від сільського совету і наказали вибиратись із хати.

— За що? — спитав батько.

— Є розпорядження, — загадково відповіли уповноважені, — не в'д нас залежить.

Тоді ж Федько почув нове кумедне слово «куркулі». Тато куркуль, мама куркулька, а він? Чому ж його всі досі називали хлопчиком?

Тато у Федька дуже лагідної вдачі. Він не кричав, не сперечався, сказав тільки «Божа воля!» і заходився пакувати речі.

А з речами вийшло щось не гаразд. Уповноважені — нічого, лише спостерігали, пізніше ж надбіг якийсь у шкірянці, з району, і зчинив галас:

— Ви то куди дивитесь? Може б, віддали куркулеві все майно? Майно державне. По дві пари білизни, верхню одіж, харчів на дорогу і — котись!

— Я ж наживав . . . — стиха промовив батько.

— Наживав? Людську кров пив, паразите? У-у куркульська мордо!

Чоловік у шкірянці раптом ударив тата в обличчя і вибіг з хати. Так вони й поїхали з трьома клунками на станцію.

— Мамо, ми ввечорі повернемось? — питає Федько. — Я не встиг кицьку нагодувати . . .

Згодом Федько забув про кицьку, бо надто багато було нових вражень.

На рейках чмихають паротяги. Якийсь дядя в червоному кашкеті, з блискучими гудзиками, махає рукою. і непорушний доти поїзд одразу починає сунутись.

Усіх, кого привезли з села, посадили в кутку, біля станційного склепу, і нікому не дозволяють з ними балакати. Може б, люди й не послухались, та бояться двох озброєних дядь, бо вони наміряються рушницями.

Потім сіли в цей вагон, і вже третій день у до-розі.

І третій день плаче мати. Потихеньку, не глосно, витирає сльози кінчиком білої хустини, що досить забруднилася в тісному порохнявому вагоні.

Мама і тато майже нічого не їдять, зате в Федька апетит, як у цуценяти. Жує, аж поки не засне.

Десь на п'ятий день люди очунали й почали розмовляти між собою. Федько прислухається до тих розмов.

— Отака правда в світі. — каже дядько Саливон незнайомому сусідові. — Той, хто мене розкуркулював, мав паровий млин, а потім продав його, грошики поклав до кишені і записався в партію.

— Зумів . . .

— Егеж. Краще душити інших, аніж щоб душили самого.

— Ні! — встряває в розмову Федьків тато. — На дшителей прийде кара!

— Куме, ти чудна людина, — шепоче Саливон. — Карати мусимо ми!

В очах Саливона спалахує вогник, і він додає зовсім тихо:

— Я ще повернусь. І пущу з вогнем у повітря їхню прокляту комуну.

Федьк'в тато хитає головою.

— Партії не пустиш. Це страшна сила, з якою мусить боротись увесь світ...

Нічого не може второпати Федько. В'н малий, і йому зрештою до всього байдуже. Мама й тато поруч, значить, не слід журитися.

Федько бавиться з Шевчуковими дітьми. В куточку вагона в них крамниця, і вони продають одне одному, по черзі, знайдені на підлозі гудзики, цвяхи, коробочки від сірників. За гроші править нарізаний кружальцями грубий папір. На кінець гри діти починають підраховувати — в кого більше грошей, і мріяти, що вони за них куплять. Кожному хочеться купити хату, а ще корову, коня, курей, усе те, що в них відібрали. Федько довго мовчить, а тоді вирішує:

— Я куплю вагон. У вагон можна забрати, що хочеш, навіть кінь улізе. А хати, бач, ніхто не забрав...

Дорога скінчилася лише ранком десятого дня. Наказали висісти на якійсь станції, потім довго везли в гарбах, запряжених маленькими кониками.

Усе було нове для Федька, нове й несхоже з тим, що він бачив дома.

По-перше, гори. Ой, та й високі ж! І сніг на верхів'ях.

— Мамо, ми поїдемо на ті гори?

— Не знаю, синку.

Ех, коли б на гори! Федько зразу б пішов ховзатись.

Але до гір не доїхали. Зупинилися в селі,

озброєний дядя перерахував усіх і здав під розписку дивовижному чоловіязі в теплій шапці обшитій лисячим хвостом.

Чолов'яга, повільно й трудно добираючи російських слів, запропонував узяти клунки й іти слідом. На краю села було кілька порожніх хат, тут і примістили прибулих.

2

І почалося нове життя. Федько, власне, не бачив великої різниці між їхньою хатою там і хатою тут. Ця була навіть трохи більша. Правда, в дворі — порожнеча. Ні корови, ні курки. Якийсь чужий пес приходив погавкати на незнайомих, та коли Федько кинув псові хлібну шкуринку, він перестав гавкати і тепер, іноді знову показуючись, улесливо махає хвостом.

Тато сказав матері:

— Ніякого господарства заводити не буду. Щоб удруге викинули?

А проте, слова-словами, а діло-ділом. Спочатку з'явилася курка з півником, потім мама принесла порося, потім купили спільну, на три двори, корову.

Прожили осінь, зиму, а на весну засіяли гори, ходили кудись, на чуже поле, працювати.

Федько не сумував і не міг збагнути, чому тато і мама журяться. Адже в них знову є хата, не з дерева, з глини, та це не біда. І краєвиди тут гарні. Вдалині гори, над річкою лісок. Правда, вода в річці така холоднюща, що Федько аж засичав, коли ступив на кам'янисте дно.

— Тату, як називається цей край?

— Кіргізія.

— А наш?

— Україна.

Ну, і що ж? Зовсім непогана ця Кіргізія, Федькові подобається.

Він тільки боявся, коли до хати заходили чужі люди. Чи не будуть викидати? Ні, не викидали. Навіть мама вже почала посміхатись, а вчора співала. «Ой, вербо, вербо!» Добре співає мама про ту вербу, але тут верб немає, а є қарагач, саксаул, ще якісь дивовижні дерева. Є й тополі. Тополів дуже багато, ними обсаджують струмки, що течуть по обидва боки вулиці. А струмків вистачить, куди не глянь — струмки, і на городі, і в садку, і на полі. Тато каже:

— За те можна шанувати цю землю, що вона ніколи не зрадить, родитиме й без дощу.

Отак минуло два роки. На третій рік померла бездітна Саливониха. Саливон дуже сумував спочатку, а потім зник. Куди? Ніхто про це не знав. Приходив чоловік з течкою, розпитував і забрався собі геть.

Федько почав ходити до школи. Важкувато було засвоювати російську мову, та призвичаївся. Крім переселенців, тут усі говорять по-російському.

Хлопець ріс, як на дріжджах. Уже не такий собі дурненький, його записали в піонери, і він дуже пишається червоною краваткою, яку видала кожному новому піонеріві організація.

Одного разу Федько випадково підслухав татову розмову з матір'ю. Тато казав:

— Я тепер не можу вірити й рідному синові. Бог з ним. Хай вчиться по-їхньому, нам старітись, а йому жити.

Йй-бо, чудний тато! Чому він має не вірити Федькові, і як це «вчитися по-їхньому?» Адже в

школі казали: «У нас робітничо - селянська влада». А тато селянин, значить, і він причетний до влади Головне, треба любити батьківщину — ССРСР, треба берегти її від ворогів.

Федько набрався духу й почав домашню пропаганду:

— Тату, нам треба повісити в хаті портрети вождів . . .

— Вішай.

— Бо вони турбуються, щоб народ жив добре... Тато мовчав.

— І треба все робити так, як учить нас партія... Тато мовчав. А потім одягнув шапку й пішов

із двору.

На цьому Федькова пропаганда скінчилася, бо тато не хоче відповідати. Ну, й хай. Певне, учитель знає більше, ніж сільські люди . . .

Десь на сьомий рік виїхала з села Шевчукова родина. Шкода було з нею розлучатися, але Шевчук, за фахом, шофер і тракторист, отже, йому казали перебратися в великий радгосп і там жити. Тепер уже своїх стало менше, а для Федька то й зовсім не було підхожих ровесників, коли не рахувати хроменької Гармашевої Тоськи. Та яка з неї користь? Вона не може швидко бігати, не цікавиться грою «у війну», весь вільний від хатньої праці час сидить за книжками. Федько сам робить далекі прогулянки. Був одного разу й коло гір, хотів уже піднятися до тих ялин, що так привітно махали йому вітами, але вийшов з юрти старий кіргіз і погрозив пальцем.

— Геї, хлопче, — сказав він, — не роби дурниць. Ти хочеш натрапити на барса? В гори ходять лише з рушницями й не по одному, а кілька людей. Завертай назад.

— Україна.

Ну, і що ж? Зовсім непогана ця Кіргізія, Федькові подобається.

Він тільки боявся, коли до хати заходили чужі люди. Чи не будуть викидати? Ні, не викидали. Навіть мама почала посміхатись, а вчора співала. «Ой, вербо, вербо!» Добре співає мама про ту вербу, але тут верб немає, а є қарағач, саксаул, ще якісь дивовижні дерева. Є й тополі. Тополів дуже багато, ними обсаджують струмки, що течуть по обидва боки вулиці. А струмків вистачить, куди не глянь — струмки, і на городі, і в садку, і на полі. Тато каже:

— За те можна шанувати цю землю, що вона ніколи не зрадить, родитиме й без дощу.

Отак минуло два роки. На третій рік померла бездітна Саливониха. Саливон дуже сумував спочатку, а потім зник. Куди? Ніхто про це не знав. Приходив чоловік з течкою, розпитував і забрався собі геть.

Федько почав ходити до школи. Важкувато було засвоювати російську мову, та при звичаївся. Крім переселенців, тут усі говорять по-російському.

Хлопець ріс, як на дріжджах. Уже не такий собі дурненький, його записали в піонери, і він дуже пишається червоною краваткою, яку видала кожному новому піонерові організація.

Одного разу Федько випадково підслухав татову розмову з матір'ю. Тато казав:

— Я тепер не можу вірити й рідному синові. Бог з ним. Хай вчиться по-їхньому, нам старітись, а йому жити.

Йй-бо, чудний тато! Чому він має не вірити Федькові, і як це «вчитися по-їхньому?» Адже в

школі казали: «У нас робітничо - селянська влада». А тато селянин, значить, і він причетний до влади Головне, треба любити батьківщину — СССР, треба берегти її від ворогів.

Федько набрався духу й почав домашню пропаганду:

— Тату, нам треба повісити в хаті портрети вождів . . .

— Вішай.

— Бо вони турбуються, щоб народ жив добре... Тато мовчав.

— І треба все робити так, як учить нас партія...

Тато мовчав. А потім одягнув шапку й пішов із двору.

На цьому Федькова пропаганда скінчилася, бо тато не хоче відповідати. Ну, й хай. Певне, учитель знає більше, ніж сільські люди . . .

Десь на сьомий рік виїхала з села Шевчукова родина. Шкода було з нею розлучатися, але Шевчук, за фахом, шофер і тракторист, отже, йому наказали перебратися в великий радгосп і там жити. Тепер уже своїх стало менше, а для Федька то й зовсім не було підхожих ровесників, коли не рахувати хроменької Гармашевої Тоськи. Та яка з неї користь? Вона не може швидко бігати, не цікавиться грою «у війну», весь вільний від хатньої праці час сидить за книжками. Федько сам робить далекі прогулянки. Був одного разу й коло гір, хотів уже піднятись до тих ялин, що так привітно махали йому вітами, але вийшов з юрти старий кіргіз і погрозив пальцем.

— Гей, хлопче, — сказав він, — не роби дурниць. Ти хочеш натрапити на барса? В гори ходять лише з рушницями й не по одному, а кілька людей. Завертай назад.

Проте, це були гори північні, а на південних зовсім безпечно. Там нема дерев і нема барсів. Можна тільки побачити диких кіз та гірських курочок, кекелеків, як їх називають по-тутешньому. Тато взяв дозвіл на мисливську рушницю й іноді, в недільний день, ходив з Федьком на полювання. Крім курочок і куріпок, яких можна було бити, зустрічалися й фазани. Федько благально дивився на тата й шептав:

— Ударте, тату, ударте!

Але тато хитав головою.

— Ударити не штука. А раптом появиться лісник? За кожного фазана, сину, щоб ти знав, беруть триста рублів кари. Бог з ним!

Однак, вистачало й курочок. Були вони маленькі, але смачні, як справжні кури. Мама спочатку косилася на той дріб'язок, але, покуштувавши, змінила свою думку.

І все ж таки, мама журилася.

— Андрію, невже нам ніколи не дозволять повернутись у свій край? — питала вона в тата. — Хоч би до якогось містечка пустили. . .

— Ех, жінко, — відповідав тато, — покинь про це й мріяти. Ми ж куркулі, а цього не простять довіку.

Правда, тут їх ніхто куркулями не називав, і місцеве населення ставилось, як до рівних, навіть шанувало, бо тато був грамотний і часто писав якісь папери для кіргізів, що судились між собою, або шукали справедливости в районі. Воңи говорили татові:

— Нікуди не тікай, нікуди не їдь. Тут вас не чіпають і не чіпнуть, бо й ми знаємо, по чім фунт лиха . . . Звичайно, кожен любить свою країну,

але чи не краще бути спокійному на чужині, аніж постійно труситися дома?

Мудрі ці кіргізи. Вони, наче, нічим не переймаються, ніколи не спішать, багато не говорять. Єдина розвага в них — базар. Дочекаються п'ятниці — своєї магометанської неділі, а тоді вже ніщо їх не втримає в селі. Їдуть у район — на чому доведеться. На гарбах, на віслюках, навіть на осідланих биках. Інший має «товару» всього-навсього п'ять яець, що вкрав у жінки, але справа не в кількості і не в заробітку. На базарі можна побачити багато людей, обмінятися з ними думками, а ще нагледіти наречену, коли молодий. Наречених тут, як закон приказав, купують, і жодні сучасні постанови не в силі змінити віками освячену традицію. Кіргіз, що має кілька дочок, багата людина. За дівчину жених платить батькові три тисячі, і то не в розстрочку, а зразу, інакше — нема жінки. Чужа земля, чужі дивовижні правила.

Люди міряли життя днями, а байдужий володар його Час вважав дні за порошинки й швидко зривав, як календарні листки, місяць за місяцем і рік за роком.

Федькові вже вісімнадцять, а крім нього є ще десятилітня Оля і семилітній Сашко. Вони — правдиві азійці, «чешуть» тубільною мовою не гірше, ніж своєю, грають на комузі*) й співають місцевих пісень, чудних, монотонних, але змістовних і багатих на почуття. Слово «Україна» тим дітям уже нічого не говорить. Вона за межами їхнього розуміння й тому не дуже цікава. Отак собі, одна з материних казок, які сьогодні слухаєш, а завтра забудеш.

*) Азійський музичний інструмент.

Федько торік поїхав учитись у столичному місті, казав, що буде лікарем... Може, сам би до цього й не додумався, та перед очима стояв приклад: синьоока вродлива Тоська, що на рік раніше почала науку й заохочувала свого товариша дитинства. Хлопець, підрісши, дуже подружив із Тоською. Це була б, власне, гарна пара, але обидва знали: цього не може бути, бо хто ж в'язатиме своє життя з калікою?

Настало літо. Ще білішим здавався сніг на верхів'ях гір, той вічний сніг, що постачає землі воду, помагає їй вирощувати хлібні зела. Ранками голубий туман слався над степом і ховав від очей буйну траву і численні мілкі степові річечки, що спішили кудись далеко, можливо, в Аральське море, наповнюючи свіжістю повітря навколо себе. А пізніше туман пропадав, і тоді річечки, як срібні змії, вигиналися в усіх напрямках і манили до себе випасувану худобу.

Кожного дня чекали на вакації Федька. Оля й Сашко вечорами бігали на головний шлях і напружено вдивлялись у далечінь: чи не покажеться гарба з братом? Але його не було. Чергової ж неділі повернувся з базару батько й приніс страшну новину: німці почали війну з Советським Союзом.

Бувших куркулів на військову службу не брали, але батько знав, що тепер його заберуть напевно. Батькові сорок років, він міцний і здоровий, значить, нема причин відштовхувати в загальній небезпеці. Десь за тиждень прийшов від Федька лист, що його посилають в артилерійську школу, а через три дні після цього наказали батькові з'явитися в военкомат для відправки на фронт.

У селі, крім дідів, мужчин майже не лишилося. Не чути дзвінких задьористих голосів, нема й віс-

ток з фронту, бо хто ж там возитиме пошту в таку далечінь?

Мати працює тепер ще більше, мусить виробити на життя собі й дітям. Правда, не можна сказати, щоб матері не помагали. Оті похмурі кіргізькі діди під теплими халатами мають таке ж тепле серце. Один нарубає дров, другий поправить загорожу біля хати. Тут же, в дворі, коли прийде їхній молитовний час, стануть навколішки, пошепочуть шось до свого Магомета і знов тихо працюють, не вимагаючи ані платні, ані подяки. Іноді покличе дід дітей, посадовить їх коло себе на пісочку й почне розповідати, як колись добре жилося...

— Ми, діти, були багаті. Худоби в нас і не перелічити. Кочували з місця на місце по оцих наших зелених степах, випасували худобу, а тоді гнали на ярмарок. Ох, і заробляли ж! Халати в нас були шовкові, тюрбани в жінок тільки з шовку. Їли, джигтували, веселились. А тоді завоювала нас Росія. Ну, то ще нічого, давала потроху жити. А пізніше завоювала нас оця советська влада, що час від часу приїздить сюди з портфелями й переписує вже не нашу худобу... Погана влада, діти, хоч ви цього нікому не кажіть...

Дід гладить скоцюрбленою від старости рукою дитячі голівки, ласкаво дивиться на них вузькими щілинками очей, питає:

— Про батька, про брата не чути нічого?

— Ні, діду.

— Може, ще й почуєте. Наш Магомет і ваш Ісса Христ милостиві, вони помагають людям.

Тут, за тисячок'лометровим Голодним Степом, де гор'в полум'ям європейський терен, за сніговими горами, що ховали неспокійну Китайську Землю, була тиша. Іноді доходили скупі вістки про

швидко пересування німців, про те, що вони вже бомбардують Москву і звідти втік кудись советський уряд. І було чекання якогось кінця, доброго, чи поганого, бо війна, крім смерті, нічого людям не дає.

Одного дня несподівано привезли додому безногого й тяжко контуженого Федька. Власне, не зовсім безногого. Одна нога була ціла й він пересувався на ній за допомогою милиць. Багато розповідав Федько страшного. Мати аж блідла при цьому й болісно дивилась на сина-каліку. Що його жде? Ну, звичайно, ногу колись прироблять дерев'яну, а контуженої голови не замінять. Федько часто губить пам'ять. Почне говорити й замовкне, і наморщує лоба, силкуючись пригадати.

— Забув, Федю?

— Забув, мамо. Нічого вже там довго не тримається. Ось почну читати, перегорну три сторінки і не пам'ятаю, про що говорилося на другій. Пропало моє навчання!

Одна розвага в Федька — грати й співати. Десь він купив стареньку гармонь, і вечорами, на ганку, видобуває з неї такі ніжні й сумні звуки, що збирається послухати весь куток. Грає гармоніст і кіргізьких танців. Тоді молоденькі чорнокосі дівчата з грошима-намистом на шиях не можуть утриматись і потихеньку кружляють під тополями.

А хлопець завжди сумний. Він бачить, як тяжко працює мати, помагає їй, чим може, але ж не в силах заробити. Взяли б до колгоспу рахівником, та контужена голова не може відповідати за вірність обліку. Кудись їздив Федько, клопотав про інвалідну пенсію, й нарешті призначили йому сто карбованців на місяць. А сто карбованців — це чотири кілограми м'яса. Не розженешся. Тоді Федь-

ко став їздити до міста. Побуде з тиждень і привезе сотні дві.

— Де ти взяв, Федю? — питає мати.

— Наспівав, мамо. Каліці дають добрі люди.

Федько тепер уже нічого не говорить про турботу влади й мудрість партії, а мати непомітно змахує з очей сльози. Материнське серце аж ірветься від тяжкої думки, що молодий син — старець, але що зробиш?

Весною приїхала на відпочинок до батьків молоденька лікарка Тоська. Власне, ніхто вже її, крім рідні, Тоською не називав. Це була Антоніна Максимівна, гарна, як весняний ранок, дівчина з синіми вдумливими й уважними очима. Люди йшли до неї за порадами, дивувалися, що отак швидко пробіг час, що колишня маленька кизь*) тепер упевнено прикладає трубку до грудей, слухає й розпізнає там різні хворі шуми, виписує ліки для людського здоров'я. Не важно, що вона хроменька. Хто зверне увагу на цю дрібницю, коли в руках дівчини отакий золотий фах?

Федько навмисно не показувався Тосі на очі. Тепер уже він ніщо проти неї, абсолютне ніщо. І ось одного недільного ранку він зауважив її в своєму дворі. Йшла до дверей, припадаючи на маленьку ніжку, пильно дивилася в вікно.

— Добридень, Федю! А чому ж досі не зайшов? Я тепер гостя в нашому селі

— Антоніно Максимівна!

— Ну, от. Яка я тобі Максимівна? Соромся, Федю!

— Федько мало не заплакав від хвилювання. Почав витирати стілець. Запросив сідати.

*) Дівчина(тюрк.)

— Не турбуйся, не рухайся, я сяду. Як же ти живеш?

— Отак і живу, Тосю. Без перспективи. Як зайвий уламок. Дуже шкодую, що не вбили на війні. . .

— Не шкодуй. Значить, ти ще потрібний. По моему, тобі слід виїхати до міста.

— А що я там робитиму?

— Перше — лікуватись. Тобі мусять дати безплатний протез, ну, і лікувати контузію. Тепер є ліки й проти цього.

— Але ж треба з чогось жити. . .

— Проживеш. Я працюю в великому шпиталі і влаштую тебе за реєстратора хворих. Це не тяжко. А коли одужаєш, будеш учитися знову.

Федькова мати дивилася на дівчину, як на милосердного ангела, що приніс в їхню темну хату світло. Наука. Справді, це був би єдиний рятунок для сина — інваліда, а вона вже якось дала б раду з маленькими дітьми.

— Що ж, тьотю Катерино, про чоловіка в'стки нема? — спитала гостя.

— Нема, доню, та, мабуть, і не буде. Минув рік після війни. Всі, що лишилися живими, або дома, або ще служать в армії й пишуть своїй рідні. А нашого не чути.

Сонце зазірало в маленькі вікна й наче посміхалося з людей. Нічого вони не знають. Доля кожного в Божих руках. Буває, що виринають утеплені, виходять з огня спалені, пробивають собі дорогу засипані землею. І добре, що не дано нам прозрівати свого й чужого завтрішнього дня, інакше був би великий неспокій і опускалися б руки в мільйонів розумних створінь. А призначений тобі шлях треба пройти з піднесеною головою, не зважаючи на всі можливі удари.

Прошуміло ще десять років. Постаріли дорослі, вирости діти. І тоді в кіргізьку глушину при-мандрував короткий лист:

«Дорога жінко! Дорогі діти! Доля закинула мене на інший край світу. Мабуть, судилося мені йти чужими дорогами до кінця. Напишіть про себе. Чи живий Федя? Хочу вам допомогти, бо тепер цього не забороняють. Батько».

Це була і радість, і горе. Радість за те, що не обірвалося передчасно людське життя, а горе. . . Воно підказувало, що той інший край світу ніколи близько не присунеться й лише в думці можна будувати міст до нього.

Мати згадувала давнину, коли їздили далеко й поверталися назад, і ніхто їх не питав, чому вони їздили. Благословенна давнина! За неї варто було б віддати половину прогресу, бо найбільший і найцінніший прогрес — це воля людини.

Відповідь писав Сашко, добираючи дозво-лених слів, додержуючись бадьорго тону.

«Нам нічого не треба, дорогий тату. Ми пережили дуже скрутний час, бо ж самі знаєте, що таке війна, але тепер живемо добре. Феді зробили протез і навіть мало помітно, що в нього нема ноги. Якщо пам'ятаєте Гармашеву Тосю, то вона вже давно вивчилася на лікарку й помогала нам. Правду сказати, ми без неї загинули б. П'ять років тому Федя й Тося поженились, є у вас два унуки, хлопчик і дівчинка. Але цієї весни Тося заразилась від хворого й померла. Федя з дітьми приїхав до нас і тут учителює. Оля була замужем, розійшлася з чоловіком, тепер живе разом з нами, ходить на роботу в колгосп. Я скінчив середню школу, пра-

цюю шофером. Наша мама вже старенька, доглядає унуків. На цьому, тату, будьте здорові. А якщо у вас там недорогі убрання, пришліть нам по одному, бо нам, як ви знаєте, далеко їхати до міста, щоб купити. Від усіх вам низький поклін. Ваш син Сашко Дубовик».

Два світи перегукнулися між собою. Блукаючі думки натрапили на певний слід. І лишається ті думки в постійній тривозі за долю близьких істот, яким не можна зустрітись навіть на чужих дорогах.

П Е Р Е О Ц І Н К А

Вітер міцними обіймами обхопив степ і разом з ним пішов у танець, ритмічно виючи, так, як це роблять сучасні танцюристи нічних кабаре.

Танцювали ледь пожовклі посіви пшениці й висока трава по краях проїздного тракту, а сухий порошок плювався в обличчя, стараючись заповзти в чуйні очні щілини. Тому очі були примружені до найбільшої можливості, аби лиш не бути сліпим і не спотикатись під час цього неприємного переходу.

Проте, про перехід не думалося. Ноги пересувались механічно, буйство повітряної стихії навіть не викликало прикрости. Навпаки, воно охолоджувало гарячі почуття й натягнута докраю душевна струна не бренила боляче, як це було під час сидіння в тихій, ізольованій від сусідів грубими стінами, кімнаті.

Петро Зарічний довідався, що його наречена Клава, з якою він ось-ось збирався одружитись, «крутить» з іншим. Це було образливо, виходило так, наче б він, Петро, ставав поперек шляху Клави, а вона, не маючи достатньої мужності, щоб розірвати з Зарічним, зупинилась на точці найменшого спротиву . . .

Але ж раніше, чи пізніше це мусить бути вияснене. Петро відзначався прямолінійністю, не вмів брехати, а всяке прикидання також вважав непростимим гріхом.

Клава була дуже гарною дівчиною. Вона ви-

кликала в уяві ліру, ніжний срібноголосий інструмент з тонким перехватом, з приманливими опуклостями.

А що було крім цього? Хіба Петро міг черпуюче відповісти? Адже захоплення завжди сліпе, точніше, воно зупиняє свою увагу на формі, а до іншого йому нема діла. Критика приходять пізніше, іноді занадто пізно, у порожній слід, як кажуть. І тоді дістається першому безкритичному захопленню, починається самобичування, вічне смішне: «Коли б я знав», або «Коли б я знала» . . .

Ззаду затарахкотіла «залізним ходом» бричка. Невеликий худорлявий коник, розпускаючи за вітром гриву, енергійно підкидав ноги й часто форкав, очевидно тому, що пилюга лізла йому в ніздрі.

— Сідайте, підвезу!

Петро зупинився разом з бричкою й підніс голову в напрямі високого сидіння. Там, закутана в плащ-дошовик, примостилась усміхнена фігурка, явно жіночої статі, про що свідчили чорні пасемка волосся й майже дитячі руки з тонкими пальцями.

Петро подякував і сів поруч із фігуркою.

— Вам далеко?

— До Молочанська.

— І мені туди. Ось бачите, як вам пощастило. Зараз пішкувати не дуже приємно. Мене вітер би підхопив і заніс у якусь канаву . . .

— Дайте мені віжки!

— Ви думаєте, що я не вмю керувати конем? Проте, можливо, і не вмю. Але з моїм Буриком у мене чудові взаємини. Я його виростила з лошатка й він ніколи не виявляє до мене непослуху.

— Як вас звати?

— Аня. А вас? Петро? Петрусь, значить? У ме-

не брат Петрусь та й батька також звать Петром.

— А чому ви їдете самі? Хіба дітей можна пускати самих у далеку дорогу?

— Це що таке? Яких дітей?

— А ось таких, що сидять поруч . . .

— Слушайте, великий Петре, чи ви хочете, щоб я скинула вас серед дороги?

У цій загрозі, проте, було більше жарту, ніж справжнього наміру, й Петро відповів тим же тоном:

— Не вистачить у вас сили. З такими руками лише вінки плести, а не змагатися з мужчиною . . .

Аня навіть сплеснула долонями.

— З мужчиною?! Та чи є вам хоч двадцять років?

— Двадцять три, — сказав Петро й нахмурих брови.

— Так ви на п'ять років старший і смієте називати мене дитиною? Ось же вам, ось! . . .

Миттю з Петра був стягнений кашкет і його старанно пригладжений чуб обернувся в розстріпану мичку. Петро спочатку хотів розсердитись, але зиркнув на усміхнений дівочий ротик, на кучерики, що розлітались, як зграйка веселих пташок, і засміявся сам.

— Але ви не з боязких...

— А кого мені боятись? Вас? Я нічого не боюсь. Я завжди допомагаю татові під час перев'язок, або коли він зшиває рани. А ось брат боїться крові, хоч і старший від мене.

— Ваш тато лікар?

— Так! Може ви чули таке прізвище... Ковтун?

— Ковтун? Гетро Олександрович? Хто ж його не знає?

По обличчю Ані сковзнула задоволена усміш-

ка, видно було, що вона гордилася своїм батьком. Петро помовчав, а потім спитав уже іншим тоном, без тієї благодушної переваги над «дитиною»:

— Чого ви їдете в Молочанськ?

— Забрати ліки для татової амбулаторії. Їх видають зі склепу всім районним лікарям.

Дорога перестала здаватись довгою. Майже зникла й гіркота в Петровій душі. Зараз він навіть не міг собі уявити, що незабаром його чекає неприємне вияснення, а можливо, й розрив . . . Власне, для чого йому вияснювати? Ініціатива мусіла б виходити від Клави, бо ж «крутить» вона, а не він. У цьому нема сумніву. Петро чув про це від своїх товаришів не один раз, а крім того, часті раніше листи від Клави майже зовсім припинилися.

— Ви вчитесь, Аню?

— Так. Перший курс медичного вже позаду.

— А я кінчаю.

— Що?

— Геологічний. Мое життя буде на колесах . . .

— Ах, як це цікаво . . . Петрусью! І ви будете писати мені листи з різних місць? Добре?

— Буду . . . якщо не вийдете заміж.

— Не вийду. Поки не скінчу навчання й думати про це не хочу. Обіцяєте мені писати?

Щось тепле заворушилося в Петровій душі. Цій дівчинці бажані лише його листи «з різних місць», а не його, вже дуже близький, диплом. У Клави ж диплом був на першому пляні, але й він не поміг . . . Тепер вона познайомилася з інженером, що має великий стаж праці. Він старший за Клаву на п'ятнадцять років, але ж матеріальний добробут забезпечено на все життя. Чи не в цьому секрет отого «крутіття»?

Бричка уже в'їздила в Молочанськ.

— Вам на яку вулицю? — спитала Аня. — Я вас підвезу.

Петро хотів подякувати і встати, але в цей час зауважив на протилежній стороні вулиці знайому постать Клави. Вона йшла, шільно притиснувшись до високого чоловіка у фетровому капелюсі й про щось жваво з ним розмовляла.

«Так! — подумав Петро. — Про що ж, власне, мені з нею говорити?»

І повернувшись до Ані, попросив її:

— Якщо можна, я поїду з вами до склепу, а потім ви мене підвезете до того місця, де взяли, а я встану й піду у своє село . . .

— Але ж ви для чогось поспішали в Молочанськ?

В цю мить погляд Ані спинився на потемнілих сірих очах Петра. Вони дивилися в сторону близько притуленої пари, дивились так, наче відштовхували її від себе якомога далі . . . І тоді маленька ручка рішуче потягнула праву віжку й бричка повернула в бічну вулицю, в напрямі склепу.

Люди сновигали туди й сюди містечковими пішоходами. У кожного була своя турбота, кожному боліло тільки своє. Петро також прислухався до власного почуття і — дивна річ, не було в ньому жалю за втраченим. Бо ж на першому пляні стояла мрія, яка не може й не сміє мати дефекту.

Хто зна, як буде далі. Випадок розпорядився, щоб Петро уникнув непотрібних переживань і смішного становища відштовхнутого друга. За це він мусить бути вдячний дівчині, що сидить поруч і наче розуміє все, не перешкоджає його думкам.

І знову народилася нова мрія . . .

ВОНА СКАЗАЛА: НІ!

1

Не вгаваючи й на хвилину, скиглив і бризкак іскрами обточуваний метал. Тяженні безформенні «болванки», грубі залізні бантини поволі набували того вигляду, якого хотів надати їм майстер. Фабрика склепінь виконувала термінове замовлення фірми мостового будівництва.

Білоус нахилився над черговою бантиною, щоб підняти й піднести до машини. Він якось не подумав про її вагу, здавалось, отак покладе на плече й тихо, балансуючи, рушить. Білоус міг би попросити допомогти йому. Робітник, хоч і чужинець, ніколи не відмовить у допоміж товаришеві. Та наче щось запротестувало. Дрібниця! Не такий уже він старий. Але коли бантина лягла на плече, перед Білоусом закружляли вогненні кола, молотами загупала в вуха кров, бантина, немов розколювала надвое тіло, тягла його до землі. Впаде! Білоус напружив усю силу волі й ступив два кроки наперед. Тоді всередині щось тріснуло, обірвалось тихо, майже невідчутно, як іноді рветься нитка в руках кравця. Але тіло пронизав нестерпний біль. Вага покотилася в одну сторону, людина в другу. Зразу ж прискочив цеховий майстер, глянув на бантину, спробував її піднести й покрутив головою.

— Чи він здурів?

Майстер уже хотів кликати лікаря, як Білоус відкрив очі й поволі, кривлячись, устав.

— Не турбуйтеся, — сказав він, — це я спіткнувся.

— Працювати можете?

— Можу. А чому ні?

— Добре. Тоді виносьте на купу стружки, це не тяжко. І не спішіть.

Майстер шкодував цього сумлінного робітника, що два тижні тому прийшов на фабрику. Хто він? Чим займався досі? Йому доручили підносити до машини матеріал, але зовсім не вимагали брати щось понад силу. Він не один підношувач. Тяжче залізо носять удвох і втрюх.

Білоус підметав блискучі, наче срібні, стружки й малими відерцями носив їх надвір. Та коли б хтось заліз у його шкіру Кожен рух спричиняв Білоусові біль, кожна напруга викликала напівзапаморочення. Богу дякувати, стрілка на годиннику підлазить до п'ятої, а завтра субота, фабрика відпочиває.

Білоус сьак-так приплентався додому. Біля фіртки зустріла його десятилітня дочка, не рідна, випадкова, так само, як випадковою була дружина. Десь у таборі глибоко вразили його очі ще молодої жінки. Він почав заходити до неї, помагав, чим міг, і врешті запропонував:

— Я один. Ніколи не мав родини. Якщо я не бридкий вам . . .

У бідній таборівій церковці повінчав їх священник — біженець, і ось уже п'ять років вони живуть разом.

— Тату, я так на тебе чекала. Наша мама знову захворіла . . .

Білоус ще більше зблід. Жінка була хворовита, часто нарікала на серце, і лікарі категорично забороняли їй усяку тяжку працю.

— А я й прийшов, — поцілувавши дівчину й силкуючись усміхнутись, сказав Білоусь — Ходімо, маленька, до хати.

Ті ж злякані великі очі глянули на нього з ліжка.

— Василю, вибач мені, я не могла приготувати обід. Іруся їла яешню й пила чай.

— А ти?

— А я? Мені нічого не хотілось . . .

Білоус одразу ловить неправду в тих словах. Не хотілось . . . Він знає, що сьогодні не було дома грошей. Коли б жінка не захворіла, вона позичила б десь. Значить, яешні вистачило тільки для Іри.

— І моя бідна хворенька Ганя ще турбується про обід? А ось я зараз приготую. Бачиш, маю капітал.

Білоус одвернувся до вікна, наче, щоб зручніше було дістати з кишені гроші, а насправді зціпив зуби й так постояв хвилину із закритими очима. Ох, який біль!

— Заплатили . . . — напівзапитливо, напівстверджуюче сказала Ганя. — Ну, слава Богу!

Подружжю Білоусів не щастило. Сяк-так стягнулися вони на хату в далекій околиці міста, зате праця весь час була проблемою. Байдуже, що Білоус належав до інтелігентів, він давно при звичався заробляти хліб руками, а не мозком, він ніколи не шукав легких умов, але ж роки . . . До чого прикро людині, ще повній сил і бажання змагатися з долею, чути:

— Вам п'ятдесят? Шкода, але ви старий для нас

Перед тим, як влаштуватися на фабриці, Біло-

ус був три місяці без роботи. Обійшов безліч підприємств, але скрізь одне й те ж:

— Шкода, але ви старий для нас.

Тому Білоус старався тепер робити за двох і дав собі слово не здатись, не йти до фабричного лікаря, бо . . . хто зна, як він подивиться. Може, дасть висновок: нездібний до праці. І тоді йому, як тільки — що найнятому, неоформленому в синдикаті, мовчки покажуть на двері.

Похитуючись, Білоус сховався до крамниці, купив усе, що потрібно, й незабаром у хаті весело шумів примус. Жінка дивилася на гарне тонке Василеве обличчя з посрібленою головою й думала: чому він так жаліє її — простеньку, малописьменну, ще й слабосилу до того. Не було місяця, щоб Ганя кілька днів не лежала в ліжку. І тоді цей дружний її чоловік — пан, адвокат у минулому, засукавши рукава, варив їжу, прибирав у хаті, мив підлогу, чепував і пестив нерідну дитину. Так, він любить Ганю, але ця любов якась дивна, дуже жертвенна, незрозуміла для жінки. Вона пішла заміж за нього, бо не було де подітися з дитиною, вона не думала про якусь любов. Часто в душі Гані боролися два почуття: безмежної вдячності чоловікові і . . . прикрого усвідомлення різниці між ними: П'ятдесят і тридцять — це досить високий паркан. А ще ж — бідність. Ганя знає, що чоловік віддав би все, щоб підлікувати жінку, і вона б одужала, розцвіла б, як жоржина, але нема тої матеріальної змоги.

Ганя іноді ставала перед дзеркалом . . . Коли б не надмірна блідість — мало зустрінеш на вулицях таких облич. Щось від Рафаелівської Мадонни було в рисах простенької української жінки, яка про Рафаеля ніколи й не чула. І ось золо-

толерими птахами пролітають кращі роки, а може, вже незадовго дмухне крижаним подувом кістлява пані, озброєна косою, і разом упадуть золотопері, обернуться в грудки землі, як обертається зрештою в них усе видиме.

Білоус нагодував дружину й дочку, поїв сам, і тільки-що хотів лягти відпочити, як раптом біля хати загуркотіло авто і хтось постукав у двері.

— Дозвольте зайти?

— Будь ласка.

— Вибачте, — сказав цеховий майстер, — я до вас непрошеним, але трапилась помилка з розрахунком, вам не додали грошей. Отже, я привіз, бо мені подорозі.

Майстер говорив це все, дивлячись на Білоуса, і лише в останню хвилину його зір сковзнув по ліжку.

— Це ваша . . . дружина?

— Так. Прошу познайомитись. Головний майстер нашого цеху, сеньор Омаро.

Смагляве обличчя еспанця дивно спалахнуло.

— Ви хворі, пані? Яка прикрість! Адже й ваш чоловік сьогодні

Білоус кашлянув і непомітно для жінки примружив одне око.

— Ваш чоловік мав недобре передчуття, все в нього падало з рук. І що ж у вас?

— Серце, — відповіла Ганя, — це вже давно, звикла . . .

— Ну, знаєте, до цього звикати не дуже приємно. Між іншим, у мене є добрий знайомий, лікар, і якраз у цих сердечних справах. Дозвольте привезти?

— Ні, ні, — зніяковіла Ганя, — ми не маємо змоги заплатити.

— Ах, мій Боже, при чому тут плата? Кажу вам, мій добрий знайомий, власне, приятель, і слухати не схоче про якусь плату, коли я його попрошу . . .

Не чекаючи на відповідь, Омаро швидко попросився.

— До побачення. Спішу. Ще раз вибачте, що потурбував.

Коли авто віддалилося від хати, жінка запитала:

— Це твій начальник, Василю?

— Так. Дуже здібний. Працюючи, учиться й скоро буде інженером.

— Добра людина, мабуть. Бач, привіз гроші . .

Білоус саме думав над тими грішми. Він уже давно підрахував, скільки йому належить, і дивувався своїй помилці, а ще більше помилці бухгалтерії. Чи це не компенсація особисто від майстра за сьогоднішній випадок? Але з якої речі? Майстер багатий, так, проте, чи обходить його якась біда з підлеглим?

Ліг спати Білоус, та майже всю ніч не спав. Страшенно боліло всередині, наче голка стрибала там, наче хтось припікав розжовченим прутиком. «Ні, не здамся, — переконував себе Білоус. — терпітиму три місяці, а тоді вже, згідно з законом, заплатять за хворобу».

**

Дні минали для когось швидко, а для Білоуса їх наче хтось розтягав удвічі. Рятувала тільки витримка, давня звичка без скарги переносити фізичні й моральні страждання. Була й ще одна втіха, немов би компенсація за власний біль. Лікар, що його таки привіз Омаро, привернув Гані здо-

ров'я. Зникли серцеві болі, на блідому обличчі появився свіжий рум'янець і в синіх очах заіскрилася життєрадісна усмішка. Оце й надавало Білоусові сили. Людина потребує когось, або щось любити. Інакше внутрі неї виросте сухий мох, що зветься егоїзмом, і заглушить усі добрі почуття.

Так трапалося, що без радості минула Білоусова молодість. Спочатку різні фронти, потім п'ять літ колимської каторги, потім друга війна. І тоді він зустрів Ганю. . . Може, це було й необережно — в'язати себе з нею, але . . . як же хотілось мати хоч крихітку тепла для себе! І ще хотілося другої, вже своєї дитини, щоб не вимер рід, щоб той рід повернувся колись на батьківщину . . . Але лікарі попередили: з хворим серцем дитини мати не можна. Отже, чи не прийде час тепер?

Білоус був і лишився наївним. Йому не приходило до голови, що відвідини Омара були зовсім не випадкові. Хтось сказав еспанцеві, що старий має красуню - дружину, і чому б Омарові з нею не познайомитись? Майстер тепер два-три рази на тиждень відлучався з фабрики, наче б за матеріалом, а насправді він знав, що Ганя, відправивши дочку до школи, застається одна . . . Він був певний у своїй перемозі, бо хіба ж може старість суперничати з молодістю?

— Ганю, я люблю вас, люблю! Не для забави, о, ні! Я хочу, щоб ви стали моєю дружиною, щоб ми ніколи не розлучались . . .

Нестійке жіноче серце млосно стискалося. Цей багатий красунь, майже її ровесник, пропонує чудесне майбутнє . . . Але щось забороняло жінці сказати: так. Наче обняла б, пригорнула, кинулась би з моста в воду, а замість цього вона від-

водить убік пожадливі руки Омара й заперечливо, хоч і невпевнено, хитає головою.

Та це зрештою витівки. Омаро твердо вірив у те, що фортеця піддасться, що мусить вона колись упасти . . . І настав момент рішучої розмови.

— Ганю, я не можу без вас жити, не можу й одного дня. Ну, що вам у вашому старому чоловікові? Та він же каліка. Я його тримаю тільки заради вас, а так — давно б вигнав . . .

Жінка широко розкрила очі.

— Чому ви кажете — каліка?

— А ви не знаєте? Та ж він підірвався колись і тепер ледве ходить. Я йому дозволяю іноді сидіти на роботі, бо бачу, ось-ось упаде . . .

І тоді Ганя з боєм і соромом пригадала, як схуд за останній час чоловік, як він жалісно криквився, коли доводилось йому за чимсь нахилитись, як тихо стогнав ночами. І жодного разу не почувла жінка скарги від чоловіка, навпаки, він потішав її, підбадьорював, завжди старався розважити. Так ось вона, людина!

Коли б Омаро передбачив, який ефект буде від його слів, очевидно він би їх нізачо не вимовив. З палаючими щоками жінка підвелася з місця й показала рукою на двері.

-- Прошу вас вийти!

— Що?!

— Прошу зараз вийти, і щоб я вас ніколи тут не бачила. А чоловіка можете вигнати хоч і сьогодні. Яюсь обійдемось.

Простенька жінка зрозуміла, що таке — справжня любов. Вона відмовляється від егоїстичних вигід. Вона мовчки страждає й не хоче, щоб хтось ті страждання помітив. Вона готова на все, не вимагаючи жодної заплати.

Ніколи ще Білоус не бачив такого ставлення до себе, як у той день.

— Василю, мій Василечку, чому ти нічого мені не сказав?

— А про що, власне?

— Про що? Добре. Можеш мовчати. Тільки тепер я тебе заступлю, розумієш? Поки не одужаєш, забудь, що ти мусиш іти на працю.

— А я вже маю право хворіти . . .

— Маєш право? А раніше не мав? Ні, ти вже туди не повернешся, ми знайдемо щось інше, щось придумаємо.

В затишній хаті голубів вечір. Іра готувала на завтра шкільні завдання. Якось тиха радість сновигала з кутка в куток, а найбільше радості було в синіх очах, що загубили раптом зляканий вираз і сміливо дивились у майбутнє, хоч воно їй не обіцяло квітів під ногами.

І ніколи не довідався Білоус, яка загроза висіла над його особистим щастям.

ЛЮДСЬКА ДОЛЯ

1.

Вечоріло повільно, наче хтось, маючи під рукою десяток велетенських покрівів, міняв їх кожного разу на більш темний, і врешті повисло над містечком густе, чорно-оксамитне шатро. Тоді почали продирати його в різних місцях золоті ріжки зір. Вони таємничо підморгували, немов обіцяючи сказати щось важливе, коли б людина могла наблизити до них своє смертне вухо.

Тиша. Та спокій вечора — оманний. Десь, може й за сто кілометрів, дивно спалахує обрій. Височезними стовпами підноситься вогонь, падає й знову підноситься — неугавно, методично, майже без павз. І не лише в одному напрямі - західньому. Ось спалахнула й північ, спочатку тьмяно, потім усе ясніш і ясніш, поглинаючи зорі край неба, розходячись у ширину, як коло на тихій озерній воді.

— Б'ються, Гершку, — напівзапитливо, напівстверджуюче промовив Дмитро, що, як і сусіда, сидів на лавці, біля своєї хати.

— Б'ються. Сьогодні ближче, ніж учора . . .

За цими двома хатами інших уже нема. Просто перед очима стелиться колгоспне поле з полукіпками на ньому. Увечорі полукіпки скидаються на живих істот, точніше, на коней, і коли дивишся невідривно, вони починають ворухитись . . .

— Ну, і що ж будемо робити, Гершку?

— А нічого. Що Бог дасть . . .

Герш, справді, вирішив не тікати від німців. Куди й як? Адже біженцями тепер переповнені вагони. Їх беруть «з бою», щоб лише проїхати дві — три станції й зупинитись на неозначений час, або й зовсім звільнити місце «для воєнної потреби».

Нікуди не поїде Герш. Пропаганда з перших днів війни привчила до спокою, запевняючи, що «ворог не пройде». Тепер, очевидно, ворог пройде, але нема ради. Добре хоч, що вся родина разом. Дуже турбувалися за старшу заміжню дочку, та, Богу дякувати, позавчора приїхала й вона, щасливо вирвавшись із району боїв.

— Дмитре, — каже Герш, — якщо бомбитимуть, можете йти всі до мого сховища. Я поверх колод і землі наклав ще старих скатів з автомашин. Сховище надійне.

— Дякую, Гершку. А невже ти думаєш, що не оминуть і нашого містечка?

— Я собі різне думаю, сусіде. Думати можна про все . . .

Старі замовкли. Так, у кожного власні турботи, болі й сумніви. Дмитро має в армії двох синів, Гершкові діти ще не вирости, ходять до десятирічки, комсомольствують . . . Правда, як данину, взяла війна дещо й від Гершка, взяла зятя. Ось він перед Гершковим внутрішнім зором — стрункий, білявий, міцний, як деревина. Спочатку дивився на нього Гершко недовірливо, бо ж чужий він, «гой». І невже вісімнадцятилітній Літ не знайшлося свого? Та коли спостеріг велике щире кохання, яким огортав юну свою дружину той життєрадісний, балакучий Андрій, відлягло старому від серця. Проте, Лію не можна не любити. Вона ж «писана красуня», як кажуть. Усі чоловічі очі зверта-

ються до неї, коли проходить вулицею. А лагідна й добра, як ангел.

І ось прийдуть німці. Що з нею буде? Старих і підлітків не чіпнуть, а молоду жінку . . . Гершкові моторошно, і він зітхає так тяжко, наче хтось поклав йому на груди стокілограмову вагу.

2

Щосе вщерть забите автомашинами й звичайними возами. Військові перемішалися з цивільними. Кризь цю сутоloch вужами просмикуються мотоциклетки, певне, зв'язок із фронтом. Де ж фронт? Ніхто не знає. Він проявляється несподівано, він лізе тисячоголовою, тисячотілою гадюкою, карбує вогнем і залізом усе нові й нові райони України. А радіо так бадьоро виспівує переможні марші . . . Для чого? Навіть комуністи презирливо кривлять уста. Музикою, мовляв, лупимо по німцях.

Гершко ходить по базару, прислухається до бабських пліток. Знайомі його питають:

— А ви чому не їдете?

— Нема куди.

— Ой, тікайте, Гершку, тікайте! Тут казав один біженець із західної області: німці всіх жидів винищують до пня . . .

— Та що ви? Власть би попередила, вона ж знає.

Гершко вірить у владу. А зрештою він собі звичайний робітник, трудяга, таких не вбивають.

День знову повільно схиляє голову. День такий лагідний, як на малюнку. Деревина з видовженими тіннями на пішоходах ледь ворухать листям. Різноманітних стилів будинки підставляють свої, виснажені часом, ребра під холодюче сонячне

проміння. Дітвора в скверику, поки не загнали до хат, бавиться «в війну».

Люди всі на вулиці. Як сполохані рої бджіл, гудуть вони про це й те, про п'яте, десяте . . . Найдошкульніша подія сьогодні — брак хліба. Чомусь не видали. Обіцяли видати завтра за два дні разом. А коли ні? Що їстимеш? У крамницях на протязі дня вимели геть чисто все їстівне, навіть ячмінну каву. Запасуються. Добре, що майже в кожного свої грядки: картопля, кукурудза, гарбузи. А все ж таки оте завтра . . .

Герш задумливо йшов своєю околицею, і раптом ухо вловило дзижчання джмелів . . . Що це? А, наші літаки! Он випливають із-за лісу на обрії горді сталінські соколи. Один, два, шість, дев'ять, дванадцять . . .

Наступна хвилина була для Гершка несумісною з усіма його думками. Сталінські соколи відразу кинулися врозтіч над містечком, і гуркіт несамовитих вибухів жбурнув Гершка в брудну канаву край дороги. Він принишк, наче миша в норі, і чув, як летів угору й падав назад земляний дощ, як хтось кричав тонко й жалісно, як понесло навкруги смородом пожежі.

«Боже мій, Боже мій, — шептав Гершко, — спаси нас, грішних!»

Чи довго був той жах? Гершкові здалося, що дуже довго, може, годину, а насправді, як казали після, десять хвилин.

Ось затихло. Гершко, спотикаючись, побіг до своєї хати. Чи стоїть? Стоїть. І всі живі, пересиділи в сховищі.

«Слава Тобі, Боже наш!» — молиться знову Гершко і, гонений допитливістю, повертає до центру містечка. Ох, що з нього зробили! Власне,

того центру вже нема. Горять будинки, на шосе й побіч такі ями, що в них може заховатися велике дерево, коли поставити його сторч. Лежать побиті коні й люди, які не встигли десь заховатися.

Гершко допомагає носити ранених, гасить пожежу, заспокоює наполоханих дітей. Він, власне, зовсім не боягуз, той Гершко. Десь, глибоко схований у скрині, лежить у нього царський «Георгій», срібний хрест, що його давали за відвагу. З приводу цієї відзнаки, хтось пустив про Гершка ущипливий анекдот. Коли тяжко раненого в бою Гершка запитали в шпиталі, що він хоче дістати за своє героїство, Георгієвський хрест, чи сто карбованців? Гершко відповів так само запитанням:

— А скільки коштує хрест?

— Сім карбованців, п'ятдесят копійок.

— Ну, то дайте мені хрест і дев'яносто два з половиною карбованці.

Анекдот забувся, а добра слава — ні. Хто ж не знав у містечку Гершка — справедливу людину, що не пішла на працю ані в Чека, ані в міліцію, хоч і мала на те право за своїм злидарським походженням. Ні, Гершко лишився робітником цукроварні, як був до першої війни. Він великий фахівець по цукрових розчинах, і інженер-хемік не раз дивувався:

— Гершку, ви ніде не вчилися?

— Ні. А що?

Більше інженер не пояснював, але Гершко розумів, що вчена людина не може збагнути таємниці методу «на око». Так, «на око» й ішло, і ніколи не було браку.

Ніч шкірилася на Гершка різними химерами, старалась налякати. Дорогу заступали ями, кінські трупи, повалені розщеплені дерева. Але Гершко

посміхається. Він пережив перший страх, а далі не візьмеш. І «Георгія» заслужив він колись зовсім законно, кому про це знати краще, ніж йому самому?

3

Ту-ту-ту!

Шалено мчить порожніми вулицями автомашини. Ніхто її не затримує, бо знають — військова, бо знають, що нема права тепер їхати в приватних справах.

Гершків сусіда Дмитро якраз вийшов на ганок і дивується: невже до нього? Може, син? Та де там, син! Про всяк випадок, Дмитро кашлянув.

— Хто це? — озвалися з машини. — Чи не ви, дядьку Дмитре?

— Я . . .

— Не знаєте, Герш Абрамович не виїхав?

— Здається, ні. Сьогодні ходив на село купувати хліб, та вже, мабуть, повернувся.

По цьому, застугоніло в шиби Гершкової хати.

— Хто? — запитала Гершиха.

— Відчиніть, це я, Андрій.

— Андрій!

— З дверей метнулося щось, як білий вітер, і Дмитро почув звук поцілунку.

— Андрійку, коханий!

«Діждалася молодиця, — подумав Дмитро, — ну, й хай собі, люди хороші».

А в хаті Герша тим часом стояв рейвах. Андрій блискав очима й кричав:

— Ви ще сидите? Боже, ви ще сидите! Та ж я був певний, що вас немає, та ж німці під боком. А де батько?

— Пішов у село, по хліб . . .

— По хліб? Який там, у біса, хліб! Адже вас попередили?

Гершиха дивилась на зятя вибалушеними очима, підлітки, хлопець і дівчина, ніяково посміхались, бо їм дивно було бачити лагідного Андрія таким наїжаченим і сердитим. Тоді Лія поклала свою малу, руку на чоловікове плече.

— Андрійку, чого ти репетуєш? Адже лишилося ціле містечко, і ми вирішили лишитись. І нікого ні про що не попереджували.

Андрій аж сплеснув руками.

— Не по-пе-ре-джу-ва-ли?

— Авжеж, — відповіла Лія. — А про що, власне?

В Андрія нервово пульсували жилки на скронях. Він гримнув кулаком по столі й зойкнув:

— Каті! Іроди! Дияволи! А ви збирайтеся зараз же, в чому стоїте, нічого не треба брати, може, ще прорвемося.

— А батько? — дрижачими устами запитала Гершиха.

— Нічого не зробиш, — відказав Андрій. Маємо лиш одну ніч. Збирайтеся!

— Я з дітьми від батька не поїду.

— Не поїдете? А поведете своїх дітей на смерть? Та ж усіх жидів нищать гітлерівці, розумієте? Усіх! Жінок, старих, навіть немовлят, навіть хворих у ліжку.

Коли заторохтів мотор, Андрій прискочив до Дмитра, що все ще стояв на ганку, із зацікавленням прислухаючись до шуму в Гершковій хаті.

— Дядьку Дмитре, — прошепотів Андрій, — перекажіть старому: був Андрій, забрав усіх. Хай тікає в ліс, негайно, не чекаючи й одного дня, бо йому — смерть.

— А мені? А нам? — вигукнув переляканий Дмитро.

— Вам — ні, бо ви не жиди. Бувайте здорові, дядьку!

Машина пірнула в ніч, як наполоханий кажан. Тьмяно блимали сині вогні фар, а навкруги переможно, маєстатично здіймалися до неба ясно-вогненні стовби, і чиїсь прожектори обмацували землю, приречену на сплюндрування. Швидше, швидше! Там десь замикається кільце, ось-ось замкнеться, ось-ось не буде вже дороги нікуди.

4

В числі сотень містечкових жидів, Гершко йшов на смерть досить спокійно. Тоді він уже не встиг утекти, бо, повертаючись ранком у містечко, був оточений німцями. Вислухавши повідомлення Дмитра, Гершко сказав:

— Добре хоча, що я один розплачуся за всіх . . . Перекажеш Андрієві: старий жид Гершко перед смертю молився за нього й бажав йому найкращої долі. Вірю, що вони врятувались.

Приречені якимось неприродно переставляли ноги, спотикаючись на рівному, спішучи, щоб не порушити впорядкованих рядів. Навіть тепер, в останні хвилини — рабський послух, прищеплений диктатурою.

Гершко пригадував списові атаки на таких же сіромундирних німців і жалкував, що не було в його руках списа. Яка глупота! Покірно йти на заріз, прийняти нічим не оправдану муку, залишити проти волі світ без жодної вини перед ним. Зрештою Гершко хоч пожив, має сорок вісім літ за собою, а оці сімнадцятилітні дівчата, оці сопливі дітлахи, що не усвідомлюють близької кривавої роз-

прави й безтурботно пересміюються . . . Так ось яка вона, влада трудящих. Знала і не сказала. Будь же проклята до віку така влада!

Наче в кошмарному сні, було роздягання, несамопитий плач жінок, дикий регіт збожеволілих і голосне кахикання кулеметів. Потім настала ніч і тиша, а за деякий час заворушилась одна могила, блді закривавлені руки висунулися з неї, помахали, немов би з кимсь вітаючись, і страшна постать мертвяка в білому стала на м'якому й липкому від крові ґрунті.

Гершко був поранений, але не забитий. Його кинули в яму останнім, наспіх присипали землю й пішли собі. Страшно боліли груди й плече, але ноги були цілі, ноги рухались, і Гершко з давнього досвіду знав: куля, чи кулі пробили наскрізь тіло, їх у тлі нема. Живий . . . Проти сподівань, проти всякої логіки. Але куди ж тепер? До своєї хати до рогу відрізано. Слідом за очима? В самій білизні? Скільки ще лишилося до ранку? Дві години? Три? За цим ліском мусить бути село, а в селі, можливо, німці . . .

Страшна постать пішла навмання, спиняючись після кожних десяти кроків. Ось нарешті крайня хата в селі, і що далі? Ах, чи не все одно? Смерть дала невелику відпустку, щоб пройшов по землі зайвих два кілометри, щоб пізнав на собі муку останнього хресного шляху.

На стук відчинилося віконце. Якась жінка тихо зойкнула з переляку. Потім підійшов до віконця чоловік, спитав, чого треба.

— Так, так. Ми чули, знаємо. Ну, що ж, ідіть до хати, йдіть і . . . хай мене сьогодні ж розірве бомба, коли хтось про вас довідається . . .

Це, власне, було ще одне чудо. З льоху під ха-

тою, через вузький, бездоганно замаскований, коридор Гершко потрапив у підземну кімнату й за годину, обмитий і дбайливо перев'язаний, лежав у чистому ліжку.

Гершкові нічого не снилося. Він навіть не міг пригадати, чи спав тої ночі. А далі . . . Він прожив у підземній кімнаті майже два роки, нікуди не виходячи, нічого не роблячи, тільки, при світлі каганця, читав і думав . . .

Чоловік і жінка, по черзі, появлялися кожного дня, годували, прибирали.

Юхим і Ганна. Це все, що Гершко про них знав. Вони були мовчазні й зосереджені, але якісь світлі обидвоє. Ніколи не зауважив Гершко на їхніх обличчях тіні невдоволення з його присутності, такої небезпечної в грізний окупаційний час.

— Я піду кудись, — не раз казав Гершко, — бо вас розстріляють за мене . . .

— Сиди, чоловіче. Нема куди йти. Розстріляють, то й розстріляють. Христа забили також . . .

Гершкові думки набирали містичного забарвлення. Йому здавалося, що він повернувся в добу катакомб, коли перші християни таємно визнавали Богом Розп'ятого, виконували Його заповіти, служили Йому, роблячи добро людям.

«І сказав Бог: якщо знайдеться в цьому місті два праведника, заради них помилую я місто це» . .

Тоді двох праведників на все велике місто не знайшлося, а тепер, у страшний безбожний вік, ось вони живуть в українському селі й навіть не вимагають подяки за добро, яке творять.

Був ще останній жах, коли вибивали з села й з околиці навкруги німців. Усе горіло, все тікало кудись, тільки Гершко сидів у своєму підземному сховищі й чекав.

Того вечора ніхто до нього не зазирнув, і Гершко, порушуючи наказ господарів, вийшов надвір. Село було порожнє. Шляхом проїздили советські танки, йшла, присипана порохом, піхота. Гершко подався в напрямі містечка, постояв над руїнами своєї й Дмитрової хати, розшукав уцілілих знайомих і притулився в них.

5

Відшумів близький фронт. Вогні боїв помчались далі. Десь за пару місяців повернулась Гершкова родина й довго плакала від радості, що зберіг Бог батька. У Лії на руках однорічний світлоголовий хлопчик Андрій, а в прекрасних синіх очах — порожнеча. Гершко нічого не питав про дорослого Андрія, бо не треба було питати. А, може, знов прийде чудо? Гершко тепер інакший, тихий і мовчазний. Він цілими днями відбудовує свою хату й допомагає відбудовувати іншим. Грошей не бере, навіть сердиться, коли їх пропонують. Дмитра з жінкою забила бомба, то Гершко підняв із руїн їхню садибу, доглядає її й чекає на синів сусіда, щоб передати спадщину.

Кожної неділі ходить Гершко в те блище село, де він жив під землею, стоїть біля зарослого бур'яном подвір'я, розпитує людей про Юхима й Ганну.

Їх з усім селом погнали на захід німці. Частина втекла, повернулась, а частина, ось і тих двоє — невідомо де, мабуть, загинули.

Гершко, похнюпившись, прямує додому й завжди заходить на те випадкове жидівське кладовище. Тут уже нічого й не помітно. Земля заросла травою, земля така лагідна й привітна, і нікому сторонньому не прийде до голови думка, що під

тонким шаром її дотлівають тисячі людських кісток.

Одного разу, наближаючись до містечка, Гершко зауважив напереді воза, а на возі каліку в військовій уніформі. Каліка балакав з візником і час від часу поправляв на оці чорну пов'язку. «В нього немає й лівої руки, — спостеріг Гершко. — Нещасний чоловік, кому він потрібний?» І раптом щось қольнуло Гершкові в груди. Він прискорив ходу, майже побіг, і порівнявся з возом.

Видюще око каліки поширилось, він стрибнув з воза і, гірко посміхаючись, простягнув Гершкові руку.

— Не чекали? Думали, забитий?

— Ні, Андрію. Думали всі, тільки не я. Я знав, що ти повернешся, бо . . . є Бог над нами. І не журися . . . брате. Для твоєї жінки ти завжди будеш найліпшим, а мої руки замінять оту, що в тебе бракує . . .

Вони відпустили візника й ішли у вечірній сутіні, не поспішаючи. Гершко ніс Андріїв наплечник, усе солдатське майно, і душа старого ще більше розцвітала назустріч Розп'ятому й вічній істині. «Нема елліна, ні юдея, тільки скрізь і завжди — Христос».

КУЛЬТОБМІННА КАТАСТРОФА

Вони завжди ходили купкою, ці молоді советські студенти — «культобмінники». Однак, сторонньому спостережливому поглядові видно було, що купка далеко не одномисляча, й кожен мав свою думку про те, що йому показували. Показували ж усе, що студенти хотіли бачити. Тут не було заборонених зон, а тим більше «Потьомкінських сіл». Оглядайте собі на здоров'я й чорношкірий Гарлем, і Бовері стріт з мальовничою алеєю бомів, що взаємно продають свої лахи й випрошують у пергехожих «нікля» на пропой душі. Бовері стріт, як усій Америці відомо, головний «коник» советської пропаганди.

— Слухай, — звернувся Борис до колеги, що йшов поруч із ним, — адже я десь бачив вулицю, якою ми йдемо, і цих голодранців . . .

— Звичайно, бачив. В «Огоньку». Тільки там було написано, що це безробітні, які просять милостиню. Словом, культобман . . .

Борис і Сергій жили в одному будинку, разом виростали, разом учились, і тому між ними не було взаємного недовір'я.

— А що ти, Борисе, думаєш про нашого гїда, про цю ось життєрадісну дівчину з чудовим перманентом? Чи не здається тобі, що вона звідт . . .

— Спитай у неї.

— І спитаю. Коли не буде близько цього червонопикого . . .

— А що він тобі зробить?

— Нічого не зробить, лише зауважить, що провадив непотрібні розмови з американкою . . .

— Який же ти боягуз. Та ж ми в Америці.

— Ну, й що з того? Сьогодні в Америці, а за місяць будемо вдома й тоді . . .

Борис зневажливо фиркнув і покликав дівчину, що йшла спереду.

— Кетті!

До них повернулось молоде, усміхнене обличчя.

— Кетті, на хвилинку! Ось Сергій хоче знати, чи ви стовідсоткова американка, а чи «фіфті-фіфті», як у вас кажуть. Себто, чи не народилися ви випадково в Советському Союзі?

Дівчина засміялась.

— Це зовсім не секрет. Я народилася в Києві. Але мені було два роки, коли мої батьки вимушено, а чи добровільно відбули подорож спочатку до Польщі, потім у Німеччину, а пізніше в Америку. Задоволені?

— Цілком. А тепер ідіть, будь ласка, до нашого боса. Я бачу, як вигнулася його бичача шия, а вухо наче має намір одірватись і прилетіти сюди, щоб підслухати цікаву розмову.

— Ви боїтеся свого боса? — спитала Кетті, виказуючи невідоме здивування. — Хіба він кусається?

— А хай він іде до чорта, — сказав Сергій і нахмурился. — Поговоримо після.

Одна брова в Кетті підскочила на півдюйма вище від другої, а обидві руки рішуче просунули під рукава юнаків.

— Ні, говоріть зараз. Я ж ваш провідник і можу йти поруч із тим, з ким захочу, а не лише з босом. Він, справді, якийсь, як у вас кажуть, «мало-

хольний». Саркастично посміхається, ставить непотрібні запитання про буржуазну й пролетарську свідомість. Я ж на ці запитання навіть не можу відповісти, як належить . . .

Борис тріпнув чорним чубом.

— Пошліть його подалі. Це не входить у ваші обов'язки. Хай показує свою політичну освіту в гуртку політграмоти, а не . . .

— Товариші, ви чому відокремилися? Це не добре. Крім вас, є ще шестеро, й міс Кетті мусить бути разом з усіма.

— Але ж, містер Шепілін, я на хвилину. Ось вони питали мене, кому доступні оці елегантні хутрянні куртки? А я відповіла: всім!

Шепілін прикусив губу.

— Нащо ж ви неправильно інформуєте, міс Кетті? Хутрянні куртки можуть купити лише багаті люди, але не робітники.

— А я докажу, що купують саме робітники.

До чотирьох приєднались інші. Компанія була, видимо, по боці дівчини, але ж мовчала.

— Хочете, докажу? Ходім до крамниці!

Шепілін хотів затримати допитливу компанію, але вона цього разу виявила себе недисциплінованою й разом посунула в двері розкішної крамниці.

Ось, містер Шепілін, ви трохи розумієте поанглійському? Я буду ставити покупцям лише одне запитання: який ваш факс? Ви чуєте? Воркер. Клерк. Знову воркер. А ось клінер, себто, прибиральник. Досить із вас?

Шепілін мурмотів:

— Це щось не так. Це підстроєно . . .

У Кетті весело здригнувся правий кутік уст, а за хвилину вона зайшлася таким ширим сміхом,

що не витримав і сам Шепілін, хоч відразу ж зігнав з обличчя усмішку.

А Кетті не втихомирилась.

— Містер Шепілін, у вас є 50 доларів? Немає. Ну, то я вам позичу. Купіть собі ось таку куртку. Вона дуже тепла й пригодиться вам у Києві. Шкода, що ви скоро виїжджаєте. А то можна було б платити по п'ять доларів кожного місяця, в розстрочку . . .

Увечері Шепілін сказав своїм колегам:

— Щось мені не подобається ця фінтіфлюшка, наша перекладачка. Вона, напевне, дістає утримання від їхньої пропаганди. Бач, як розхвалює все американське. Але ви, товариші, сприймайте її пояснення критично. Советський студент не може піддаватись капіталістичній пропаганді.

Шепілін не знав, що у Бориса й Кетті увечері призначене побачення в ресторані. Було умовлено раз назавжди: одинцем не відлучатись, о десятій вечора бути всім разом на вечері, в одинадцятій — спати.

Нью-Йорк потопав у світляних реклямах. Безкінечний потік авт розливався містом-гігантом, довгі косі леза прожекторів перехрещувались у небі, наче там відбувався невидимий герць між безплотними істотами. А на вулицях повно людей. Молоді й літні, навіть зовсім старі, міряли швидкими кроками міські панелі. Вони, очевидно, нікуди не спішили, але звичка — непереборна. В Нью-Йорку від сотворення світу повільно не ходять.

Ресторани й кафе теж були заповнені. Особливо процвітали грілли - «забігайлівки», де є сорок сортів напоїв і два сорти закуски: суха картопля й каміннотверді яйця. Тут, на грибоподіб-

них стільцях, сиділи представники всіх сучасних поколінь, віком від одного до 16 літ. Пили в міру і не в міру, але таких було мало, одиниці. Вони мирно похрапували тут же, біля прилавка, поклавши голову на руку. Біля них лежали гроші, та ніхто не заплямить себе крадіжкою, бо красти у п'яного — подвійний гріх.

Час від часу починала верещати радіола. Тоді сп'янілі прокидалися, блукаючим поглядом оглядали публіку й знову просили налити чарку.

Ресторан, де домовилися зустрітись Борис і Кетті, прилавка й грибоподібних стільців не мав, але кельнер міг вам принести який хоч із сорока сортів горілок і вин та обід за вибором із картки. Кельнери тут рухалися безшумно, як коти, були надзвичайно ввічливі й намагалися зрозуміти відвідувача, навіть коли той жодного слова не знав по-англійському. Борисові не треба було мучитись, щоб щось пояснити. Він досить поправно володів англійською мовою, хоч і підшукував слова й одчайдушно старався ковтати літеру «р», як справжній американець. Борис попередив, що замовить дві вечері, тільки не зараз, а коли прийде його «герл-френд».

Треба сказати, що Борис серйозно закохався в Кетті. Швидко? А чого там швидко? Тижневий термін для таких речей цілком достатній. Кетті все ж була українська дівчина, замєриканізована, але мила, при чому з такими незалежними поглядами. . . Де ж ви знайдете в советській Україні молоду дівчину, яка ось так би безпосередньо й настирливо посміла суперечити товаришеві Шепіліну. Ми ще не все сказали про цього «екземпляра» культурного обміну. Шепілін був секретарем партійного осередку при інституті, членом партії

з п'ятирічним стажем. Він же очолював інститутську «секретну частину», себто, мав прямий зв'язок із органами державної безпеки. Ох, ця безпека! Там її називають «безпекою державною й небезпекою особистою». . . Правда, за Хрущова стало м'якше, навіть не звертають особливої уваги на анекдоти й дотепи, а все ж краще тримати язика за зубами, бо «секретна» розмова може початися в Шепіліна й закінчитись у Лук'янівській тюрмі.

Борис глянув на годинника. Була точно восьма і тої ж хвилини біля дверей з'явилася струнка постать Кетті. Борис підвівся й пішов їй назустріч.

— Сюди, Кетті, ось наш столик, і я тепер замовлю дві вечері, за вашим уподобанням. . .

— Замовлю я, Борисе. Бо ви в Америці гість, а я своя й хочу вас погостувати.

— Добре, частуйте, але платити буду я. В нас не заведено, щоб платили дівчата.

— Ах, Борисе, який ви смішний. Ну, скажіть одверто, скільки вам видали на душу, коли відправляли в культобмінне відрядження? 200 доларів? Значить, ви не дуже можете розкидатись грошима. Крім того, вам треба дещо повезти з собою. . .

— Наприклад?

— Та хіба мало тут потрібних для вас речей? Хоча б хутрянку куртку. . .

— Тільки не куртку, Кетті. Бо тоді мене Шепілін обов'язково запросить на розмову до свого секретного відділу. . .

— Чому?

— А тому. Адже через ту куртку, як кажуть, ліс запалав. . . Ви помітили, якими злими очима наш

партійний цербер подивився на вас, коли ви запропонували нам зайти до крамниці?

— Я не розумію.

— Ви багато чого не розумієте, Кетті. Вам пощастило вирости поза батьківщиною, а ми знаємо, по чому фунт лиха. . . Проте, давайте змінимо тему. Вона не дуже цікава для вас, а для мене тим більше.

На естраді невеличка оркестра заграла до танцю.

— Ви танцюєте, Борисе?

— Звичайно. Лише не американські, а свої танці.

— Які?

— Всякі. Ви не знаєте.

— А може, й знаю. Чуєте? Що це?

— Фокстрот.

— Ось бачите, і вам знайоме. Підемо?

— Ні, що ви! А раптом заїде сюди хтось із наших. . .

— Ви боїтесь?

— Не всіх. Сергія, наприклад, не боюсь аніскільки. Він свій. Є й ще пара добрих хлопців, а решта. . . Краще обійдемося без танців.

Біля сусідніх столиків точилась невимушена розмова. Парочки цілувались, не звертаючи уваги на публіку, й у Бориса розширились очі.

— Це у вас також можна?

— Цілуватись? А чому ж ні? Хіба це когось ображає?

— Мила ви моя американська дитино, — сказав Борис, — у вас усе дозволяється, а в нас не так. Давайте краще повечеряємо й пройдемо трохи по вулицях. Адже мені о десятій треба бути в своєму готелі.

Кетті й Борис улаштувалися на лавці, біля входу в центральний парк. Крізь віти мигали грона зірок. Пекучий серпневий день поступово охолоджувався, і в охолодженому повітрі активніше пробуджувалися гарячі почуття. Борисові здавалось, що він ніколи ще не зустрічав такої широї й «свійської» дівчини. Крім того, від неї пливли пахощі весни, що перемагали міські бензинові запахи й владно притягали до себе, як притягає багато опоряджений стіл голодну людину. . .

— Кетті, можна сказати вам одно, не дуже звичайне слово? Ви не розсердитесь?

— Але ж ви, сподіваюсь, не будете лаятись. Говоріть, я слухаю.

— Кетті, я люблю вас. Це дуже швидко й, можливо, безглуздо, але я просто не в стані уявити собі, як я від вас відірвусь, залишу цю країну й ніколи вас більше не побачу. Що мені робити, Кетті?

Дівчина схилила русоволосу голову, щось накреслила червечком на піску й відповіла:

— А для чого вам повертатись? Хіба тут погано? Між іншим, тато й мама дуже хочуть, щоб я вийшла заміж за свого, але як я можу їм це обіцяти? У нас своїх не так багато. Ви б одружилися зі мною, Борисе?

У хлопця перехопило віддих. Зірки застрибали десь близько, майже перед очима. Він вигукнув:

— Кетті!

— Ну, так. Адже хто любить, той одружується. Я б вийшла за вас заміж, Борисе, але для цього вам треба лишитись в Америці.

І Борис зів'яв. Навіть жагучі поцілунки, що прийшли слідом за обопільним признанням, не в силі були вирішити трудне питання. Лишитись

в Америці? Стати емігрантом? Назавжди відірватись від батьківщини? Борис обережно запитав:

— А ти б, Кетті, не . . .

— Я? З тобою в Україну, якої я, по суті, не знаю? Ні, мій любий, та й не дано вам такого права, щоб привозити дружин - американок.

Наближався день від'їзду. Вже спакували речі, здали до багажу валізи й скриньки із заморськими гостинцями. Шепілін не спускав очей із своїх колег.

— О п'ятій на аеродром. Нікуди не відлучайтесь. Чуєте?

— Чули всі, Борис також. Він напередодні попрощався з Кетті, попрощався, повний болю, але рішуче, бо ж батьківщини від серця відрізати не можна. І Борис думав, що Кетті уже в минулому, а вона приїхала на аеродром. Коли Борис увійшов до почекальні, Кетті стояла біля дверей, бліда й ще гарніша. Вона ще раз хотіла сказати Борисові: прощай!

Ні, це вже було понад його силу. Борис любить свою батьківщину, але зовсім не любить порядків, які там установились. Зрештою, що він губить? Мати недавно померла, а крім неї в Бориса нема нікого в цілому світі. І він раптом передумав. Узяв під руку Кетті й помахав рукою здивованому Шепіліну й колегам.

— Борисе, ти що? — вигукнув Шепілін.

— Нічого особливого. Лишаюсь, як бачиш. Може, й ви залишитесь, щоб погуляти на моему весіллі?

— Борисе, не жартуй. Зараз посадка. Чуєш?

Але пара посміхнулася й, відчинивши двері, загубилась у юрбі.

— Не пошкодуєш, любий? — спитала, притиснувшись до Бориса, сяюча Кетті.

— Не знаю, моя дівчинко. Звичайно, іноді сумуватиму. Адже кожна рослина хворіє, коли її пересаджують в інший ґрунт. Та я ж буду рости поруч із тобою і, сподіваюсь, не засохну.

Т І Л О М Е Х А Н І К

1

Розхитаними рейками, що деренчали і вгиналися під вагою військового знаряддя, мчав панцерник. На його чорному фасаді чиясь рука написала крейдою гасло «Смерть директорії!», і тому фасад нагадував потвору з білими вишкіреними зубами, де-не-де пощербленими, бо крейда стиралась від дощів і вітрів, а підмальюувати не було часу.

— Товаришу Чеклов, уже видно Дарницю . . .

— Добре. Приготовуватись до обстрілу. А якщо ворог почне відповідати, зараз же назад. Ми не маємо стільки набоїв, щоб витримати затяжний опір.

Тоді якраз не відповідали, бо з протилежного боку треба було загатити шлях білому наскокові, і там були сконцентровані малочисельні гармати.

Панцерник влетів на станцію, вистрілив для остраху населення один набій без прицілу, як кажуть, «у Божий світ», і команда з п'яťох людей, залишивши шостого патрулювати біля потвори, уся в матроських одягах, до зубів озброєна, пішла на розвідку в містечко.

Вулиці грілись під лагідним вересневим сонцем. В цей час раніше вони мерехтіли людьми, але тепер нагадували вимерлу смугу. Лиш де-не-де чимчикували в своїх хатніх справах старі обідрані дядьки і обідрані тітки, а молодь — наче вітром здуло. Частина — в різних арміях, частина в навколишньому лісі пасе худобу для відводу очей,

бо ж становище непевне, вештаються по Дарниці різні загони, мобілізують без наказу вищої влади, а вже як попадеш до них, назад не вернешся.

П'ятеро матросів, не поспішаючи, йшли один за одним. Вони хотіли їсти, але вибирали будинок побільше й поогрядніше. Було б добре натрапити на попівську резиденцію, або на лікарську. У попа завжди є сало, а в лікаря спирт.

— Гей, тітко, зажди!

Тітка на хвилину спинилась, а тоді чкурнула в провулок з такою швидкістю, що матроси зареготали.

— Боїться, зараза, — сказав Чеклов. — Коли б піймав, пришив би на місці.

Чеклов був командиром панцерника. Кремезний, з великими, хижими, як у рисі, очима, ще молодий, він мав серед матросів кличку «звіря» і цілком її виправдував. Пустити в людське чоло кулю — було для нього такою ж звичайною справою, як запалити цигарку. Син дрібного торговця з Брянська, він пішов добровольцем у флоту, а коли почалась громадянська війна, з перших днів пристав до червоних і завойовував для них Україну.

— Здається, ми отак походимо, — мелянхольно зауважив один з матросів, — та й вернемось на панцерник. Там є дещо підрубати . . .

Чеклов блиснув очима й показав матросові фігу.

— А це бачив? Доїсти останнє зуміємо завжди. Нам треба поповнити запас, і ми його знайдемо. Ось зачекайте трохи . . .

Раптом, біля одного будинку, Чеклов спинився.

— Стоп, братва! Тут щось підозріле. Я зайду сам, а ви постійте, поки покличу.

Насправді ж, підозрілого нічого не було. Просто у вікні на хвильку сяйнуло дівоче обличчя й почувся короткий зляканий вигук.

Чеклов увійшов до хати.

— Добридень! Де господар? Де син?

— Ми не маємо ні господаря, ні сина.

— Повмирало, чи поховались?

— Чоловік помер, — відповіла жінка, — а сина в нас не було. Ось це одна.

— Гаразд, — сказав Чеклов, — я у вас сьогодні ночую. Приготуйте ліжко.

Команда поблукала ще по містечку, врешті наїлась і напилась та й повернулася на панцерник. Чеклов попередив:

— Уночі нікуди не відлучатись. По черзі стежити. На випадок тривоги, пустити один набій у ліс. Я почую й за десять хвилин буду тут. Зрозуміло?

«Звіреві» ніколи не перечили й не вимагали пояснень, бо знали, чим то може закінчитись. А він повернувся до будинку, де жила мати з дочкою, спокійно скинув зброю й шинель і запитав:

— Ліжко готове?

— Так.

— Де?

— Ось у цій кімнаті.

— Ні, я сплю в твоїй кімнаті . . . Як тебе звуть, мала?

— Віра, — прошепотіла дівчина побілілими устами.

— А скільки тобі років?

— Шіснадцять . . .

— В порядку. А ви, мамашо, не плачте. Я не з тих, що переночують та й тікають. Я ж ще не одружений, от і женюсь тепер із вашою дочкою.

Правда, час непевний, якщо шльопнуть десь, вибачте, не повернусь, а буду живий, обов'язково чекайте. Не бійсь, Вірсю. Коли ж без мене вийдеш заміж, присягаюсь Леніним, заб'ю і тебе, й того дурака, що буде з тобою. Зрозуміло?

Смертельний жах відбився на гарному, як картинка, личку, з голубих очей покотилися сльози. Мати впала на коліна, просила:

— Пощадить її, вона ж ще дитина

Ні, не вплинуло нічого, а на ранок сказавши «до побачення» і не почувши жодного відповіді, пішов на свій панцерник.

2

Минуло два роки. Відшуміли фронти, люди почали відбудовувати руїни. І одного дня до Дарниці приїхав Чеклов. Тільки тепер він був іншим: елегантний синій костюм, плащ наопах, у руці дорога шкіряна валіза, мабуть, з воєнних трофеїв.

Ніхто його, звичайно, не чекав, і Віра мало не зімліла від несподіванки, від того, що пережиті кошмари повертаються знову. А Чеклов сміявся:

— Вірсю, що з тобою? Випий ось води. А це чий хлопчик? Невже мій? Ясно, мій, бо схожий. Молодець ти, Вірсю, слово чести! Мамашо, ну, й що ви скажете? Чеклов бандит? Чеклов ошуканець? Та посміхніться ж хоч раз! Мене призначили сюди за директора Ліспромгоспу, ну, й заживем тепер, як сир у маслі. Чого ж кукситись?

І так воно визначилося. Записались у Загсі, оформили шлюб, оформили метрику сина.

Ніхто не міг би докорити Чеклову в неувважності до жінки. Він її інакше, як «Вірсю» не називав, на інших жінок навіть не дивився, а вона . . . Ах, як вона його боялась! Лише покличе чоловік: «Вірсю!» — в неї блідне обличчя й підкошують-

ся ноги. Чому? А ось так. Налякалася на все життя. Догоджає чоловікові, родить від нього дітей (уже є трійко), а страху не може перебороти. Чуже, все чуже в ньому. І партійність, і бездушне ставлення до людей, особливо, до своїх підлеглих, і надмірна пиха.

З Дарниці вони переїхали в Черкаси, потім у Лубні. Мати відмовилась від тих переїздів, сказала, що хоче зберегти хату, а насправді, нехить до зятя перевищувала навіть жалощі до дочки. Для матері він лишився назавжди «матросом» і «бандитом».

Це, власне, було життя пташки в золотій клітці. Віра не могла мати своєї думки, бо всі справи безапеляційно вирішувались чоловіком. Він їй нічого не забороняв, але так уже якось повелось, що на кожну дрібницю вона питала його згоди. Чи можна сьогодні піти з дітьми в кіно? Кого запросити до компанії? Яку купити картину? Навіть: де поставити нову етажерку для книг?

Чеклов мав ім'я Костянтин, але жінка ніколи його так не називала, лише «батьком», з уваги на дітей.

— Батьку!

— Що, Вірсю?

— Євгенові вже десять літ. Він любить музику. Купи йому скрипку, або гармонь.

— Куплю. Ось поїду в Київ і куплю. І те й друге. Хай вибирає, що більше доведеться.

Ніколи ні в чому не було відмовлення, і Віра в двадцять сім років скидалась на двадцятирічну, бо з перших же днів офіційного її одруження чоловік найняв прислугу і звільнив жінку від кухні та хатніх справ.

— Твоє діло, — сказав він, — ростити дітей.

Я не маю на те часу та й по правді признатись, не вмю їх виховувати. Будь мамою, оце й усе, що я від тебе хочу.

І Віра була доброю мамою. Два хлопці й дівчинка завжди чисто вдягнені, вчасно нагодовані, веселі. Їхнє дитяче життя було окремим від життя дорослих, вони бавилися й робили збитки, як усі діти, однак, пам'ятали мамин наказ: Не ображати чужих дітей на вулиці. Не кидати в собак і котів каменюками. Не лазити по деревах. Було ще кілька суворо заборонених від мами речей, і діти Чеклових вважалися найвихованішими, ніхто не міг сказати про них поганого слова.

Директор Ліспромгоспу, проте, не мав пошани в людей. Адже ж він належав до вищої касты, яка ніколи не зіллється з народом. Каста мала різні привілеї, не відчувала матеріяльних злиднів, трималася своєї егоїстичної купки і лише в революційні свята робила вигляд, що живе для загалу . . . Та до цього вже давно звикли. ССРСР став «великим німим», пересічний обиватель рятувався мовчанням, бо знав, що кожне слово тепер може мати кілька значень, і краще, коли твої думки будуть у голові, аніж підуть між люди. Аби лише не чіпали. Це — єдине бажання, мрія, так би мовити. Але мрії не завжди здійснюються, навіть отакі скромні й цілком законні скрізь, де тільки живе людина.

3

Шаліла ежовщина. Люди зникали непомітно, підстережені і в дорозі з роботи додому, або й зовсім помітно, здебільша вночі, коли під'їздив під хату «чорний ворон» і двоє зеленошинельних післанців витягали свою жертву з теплого ліжка, щоб кинути в тісноту й бруд завошивленої тюремної камери.

Тюрма ковтала всіх, без розбору. Якщо хтось не мав «справи», то її створювали на місці, за кам'яними стінами. Сиділи там отакі кваліфіковані «письменники» та й вигадували фантастичні обвинувачення, розробляли «листи з-за кордону», «протиурядові проклямації», «заяви свідків» . . . А потім переходили до практичних занять.

І ось тоді почав зникати ночами Чеклов. Повертався о 5-тій, — 6-тій годині ранку, блідий, виснажений, з червоними очима. Віра ще з більшим острахом дивилась на чоловіка, але нічого не питала, не було такої звички. Одного разу Чеклов сказав:

— Вірусю, ти не думай, що я десь у баб. . . Вони мені непотрібні. Але в нас тепер по партійній лінії стільки нагальних справ, що доводиться помагати ночами. . . в парткомі. Не турбуйся за мене.

Віра не турбувалась. Тільки страх холодною змією заповзав у душу, і коли чула жінка вранці, як відчиняються сінешні двері, оберталась до стіни і вдавала, що міцно спить. Іноді ловила Віра незрозумілі слова, що вигукував чоловік уві сні:

— Брешеш, говоритимеш! Кишки з тебе витягну й на цю палку намотаю. Я, брат, не з тонкошкірих!

Що воно є? Це, мабуть, сниться чоловікові жахлива громадянська війна . . . А він чим далі, стає нервовіший. Десь стукне дитина, а в нього сіпається обличчя і він питає:

— Хто то там вистрілив?

— Та ж ніхто. То Володя вдарив у барабан на дворі . . .

— Вірусю, не треба цього барабана, забери в нього!

Жінка покірно підводилась і забирала іграш-

ку. А Чеклов ходив по кімнаті, не підводячи очей, про щось думав, іноді здригався, наче від холоду.

Віра почало здаватися, що він божеволіє. Її огорнув відчай, вона нишком пішла до лікаря й попросила поради.

— Не давайте йому думати, — сказав лікар, — розважайте його.

Але як розважати? Як підійти з теплотою до людини, коли цієї теплоти ніколи в жінки не було й не буде... Вона тільки попросила:

— Може б ти, батьку, не ходив кожного дня на ту свою роботу в партком? Адже вона тебе дуже виснажує.

— Не могу не йти, Вірсю. Я член партії, а з партійною дисципліною не жартують.

Так тягнулося щось із три місяці, і ось одного ранку, коли чоловік ще спав, жінка побачила на входних дверях з вулиці, написане чорною фарбою, дивне слово: **т і л о м е х а н і к**.

Хтось написав це вночі, скориставшись з теміні, бо літери були нерівні, деякі навіть недомальовані до кінця.

— Батьку, — сказала жінка, коли чоловік прокинувся, — піди, подивися на двері. Що то значить?

І ще ніколи за довгий час спільного життя не бачила Віра чоловіка таким лютим. Він задихнувся, потягнув за комір сорочки так, що повідлітали всі гудзики й прохрипів:

— Хто це написав?

— Хіба я знаю?

Чеклов ухопив ганчірку й почав відмивати незрозуміле слово, але фарба не піддавалась. Тоді вирубав середній квадрат і залатав його диктом.

Уночі Віра зауважила біля свого будинку

озброєну людину. Вона ходила по вулиці, як ходить патруль біля тюрми, зупинялася, прислухувалась і знову ходила.

Дивна річ! Невже золота клітка потребує ще й додаткового замка?

Віра спробувала вийти на ганок. Озброєна людина не відгукнулася. Спробувала піти в сусідський дім, посиділа там півгодини й повернулася назад. Знов же патруль наче не помітив її. Кого ж він тут пильнує? Нащо? Ну, написали якесь незрозуміле слово, то чи варто з-за цього становити охорону?

Жінка не втерпіла й запитала про це чоловіка, але він якось загадково посміхнувся.

— Знаєш, тепер непевний час. Мене нема вночі, а ти лишаєшся сама з дітьми. Ще хтось забереться в квартиру...

Та й хто ж може забратись? У тихому провінційному місті, здається, не було грабунків, та ще й на одній з головних вулиць.

Нарешті Чеклов закінчив своє партійне навантаження. Він спить дома, вже заспокоївся, жартує з дітьми. Вартового біля хати нема, і вся та історія забулася зовсім.

4

1941 рік розрізав пополам літо. Перша половина була теплою, з надіями, яких ніколи не бракує в живій людини, друга — холодною, чорною, де панувало невідоме, а найпевнішою була смерть від бомби у власному будинку, або під деревом на вулиці.

Старшого сина Чеклових узяли в армію, а Віра з двома молодшими виїхала вже другого тижня після того, як на українських просторах стали падати бомби. Виїхала в далекий Ташкент, а Чеклов

пішов до партизанів — боронити здобутки революції. . . .

★

Вогненний гураган бушував два роки, а коли скінчився, тяжко було впізнати навіть свої рідні місця. Спалені села, вирубані ліси, вкрита залізними уламками земля. А крім того, помста. Помста над уцілілими за те, що не вмерли, не виходили з кілком проти панцерника . . . І вже тим уцілілим здавалися меншими минулі жахіття.

Віра Чеклова поверталась додому спокійно. Вона не бачила жодного німця, недавня війна була для неї ще непрочитаною книгою. Якщо признатись самій собі, їхати до чоловіка зовсім не хотілось, навіть два роки не зродили суму за ним. Але діти потребували батька, його сильної опіки на своєму ще короткому життєвому шляху.

Якийсь інстинкт підказав Вірі заїхати спочатку до матері. Старенька вижила війну, збуваючи хатні речі, підторговуючи молоком, що давала власна корова.

— Ну, що ж, поїдеш шукати отого? — спитала мати, коли в хаті не було дітей.

— Та поїду . . .

— Знайде й сам. Напиши до когось, запитай.

Але Віра не знала, кому писати. В той час усіх розкидало, вирвало з насиджених гнізд, можливо, вирвало з життя.

І ось знову знайомі лубенські вулиці, їхня, зруйнована на тріски, квартира.

Сусідка побачивши Віру, чомусь заплакала.

— Віро Миколаївна, а де ж ваші діти?

— У мами.

— Добре ви зробили, що не привезли їх сюди, ой, добре . . .

— Чому?

— То ви ще не чули? Ходіть до хати, я вам розповім . . .

І сусідка розповіла, як упіймали десь партизана Чеклова і в'їшали публічно на міській площі, там, де відбувалися першотравневі маніфестації. Труп висів три дні, і над ним було прибито дошку з написом : **ті л о м е х а н і к**.

— А що це таке, тьотю? — спитала Віра, зблідши від раптового спогаду.

Сусідка подивилась із підозрою.

— Ви не знаєте?

— Ні, не знаю. Повірте мені!

— Так отож, Віро Миколаївна, коли був Єжов, не вистачало у них слідчих. Ну, й запрошували для допомоги вашого чоловіка, голову споживчої кооперації Шайгородського, ще декого . . . Вони там . . . ламали кості людям, тому й називали їх тіломеханіками. . .

Вся здригаючись від огиди, Віра повернулась до дітей. В неї не було найменшого жалю за чоловіком, вона думала лише над одною проблемою: як досягти того, щоб діти «забитого на війні» батька ніколи не довідались, чим він колись займався.

ЛЮДИНА І ПЕС

1

Пан Павло жив майже на околиці міста. За всім кварталів уже починались фільварки поля, а серед них — відміряні під лугами, сіро-білі, асфальтові дороги.

Через цю близькість природи народилася звичка щовечірніх піших прогулянок. Пан Павло загортав у папірець пару сендвічів, брав ціпок і, не поспішаючи, як належить статечній людині, виходив із дому.

Природа заспокоювала, мирила з самотністю. Згадувались інші поля й переліски, де прудкими, пружнявими ногами ходила юність, де в той час усе було наповнене таємничою красою, бо ж десь розпоряджався Яр-Ярило, і в вінках із конвалій блукали задумані мавки . . .

Тепер усе відмінне і там, і тут. Таємничість зникла перед реальними виясненнями, природу причепурих прогрес, позбавивши її свавільної, стихійної сили. Однак, коли кам'яні коробки і пах фабричних димарів лишалися позаду, на душі в пана Павла світлішало, він наче частково повертав минувшину, за якою тужить кожен, хто вступив у другу половину життя.

І ось, ідучи одного разу в сутінках додому, зауважив Павло в канавці, біля дороги, песика. Він мав не більше двох місяців віку, мабуть, дуже втомився, бо поклав голівку на передні лапи й жалісно повизкував.

Дивно. Власне, це не було дивним там, дома, де через харчеві труднощі отаких маленьких істот «заносили» в поле і кидали при дорозі: а може, хтось підбере. Тут цього не могло бути. Мабуть, просто викотилося з двору і гнане інстинктом пригородницьких мандрів, забігло світ-за-очі, втратило орієнтацію і тепер ось має свою собачу драму.

Людина схилилась над невдалим мандрівником, узяла його на руки. Маленьке тільце, виразно вовчої масти, гостроморде й холоднувате, довірливо притислося до грудей і перестало скавучати.

«Ну, що ж, — подумав пан Павло, — судилося мені мати нерідну дитину» . . .

Він примостив зручніше песика за пазухою і так само, не поспішаючи, продовжував свій зворотній шлях до міста.

2

Початок був легкий, зате далі так легко не пішло. Потрапивши в незвичні умови, песик улаштував такий концерт, що зразу застукала в двері господиня.

— Пане, ви завели собі пса? А ви ж знаєте, що в нашому домі псів тримати не вільно. Нащо ви це зробили?

Пан Павло пояснив, у чому справа, але черстве серце не пом'якшало.

— Або викиньте цього пса, або шукайте собі квартиру.

— Викинути? Е, ні, пані, скоріше ви викинете мене, якщо подужаєте . . .

Пан Павло був міцної будови, і він зробив такий загрозливий рух у напрямку господині, що вона обернулася на п'яті й зачинила за собою двері.

На щастя, завтрашній день був суботній, і пан

Павло, нагодувавши свою знахідку, пішов шукати приміщення. Це не було легко. Слово «з собакою» налячувало, а крім того, панові Павлові хотілось мати квартиру на першому поверсі, бо вже задалегідь виникали незручності для господаря й тварини, якщо запахати її кудись на горище.

Врешті проблему було розв'язано. Правда, власник будинку накинув зайвих десять доларів за пса, та що ж поробиш?

У новій квартирі почалося нове життя. Маленький Санчо (так назвав песика його опікун) спочатку поводив себе не дуже чемно, але з часом порозумнішав, звик до скриньки з пісочком і до того, що господаря весь день не було дома. Але точно о п'ятій годині Санчо сідав на підвіконня і гостро вдивлявся в перехожих. Ось показувалася струнка постать пана Павла, і тоді Санчо зчиняв несамопитий радісний гавкіт, а коли господар заходив до хати, пес обертася в балерину: крутився на місці, лягав догори черевом, підскакував і обов'язково старався лизнути господаря в губи або в ніс.

— Радий, мій хлопчику? — питав пан Павло. — І я радий. Бачиш, друже, є нас тільки двоє на цьому великому світі, що люблять одне одного, решта до нас байдужа. Хібащо Микола пожаліє... Ось ми зараз пообідаємо та підемо до нього.

Микола був такий же самотній, старшого віку пан, як і Павло, хоч і відмінної натури. В протилежну статечності, той приятель зберіг рухливість і експансивність, усе гостро переживав, починаючи від емігрантських клопотів до обрання нового американського президента. В основному, змістом життя пана Миколи стала допомога близьким у совєтській Україні. Він розшукав там дочку й пле-

мінницю, і кожного місяця висилав їм, бодай, невеличкий пакунок. Казав: хай пам'ятають батька і дядька. Не судилося жити разом, то хоч на відстані будем рідними.

Пан Павло ставився критично до цього захоплення пакунками й питав приятеля:

— А чи не наробиш ти їм клопоту, Миколо?

— Якого клопоту?

— Такого. Ти думаєш, совєтська влада подобрішала? Мирне співіснування й так дали? Аякже! Десь там є відповідні списочки внутрішніх ворогів народу, себто, тих, що мають закордоном рідню, і колись твої пакунки вилізуть боком...

— Е, Павле, вовка бояться, то й до лісу не ходити. Будь вона проклята, совєтська влада. Зате в дочки вже своя хата, збудована з американських пакунків, а племінниця також не бідує. Людський вік короткий, тож хай хоч поживуть без нужди.

Пан Павло і Санчо повільно йшли вулицями. Власне, ця повільність була удаваною, бо вовкоподібний пес із усієї сили тягнув свого господаря, дбаючи про більш динамічні темпи...

— Санчо, ти хочеш, щоб я тебе побив? Ї-бо, поб'ю...

Розумна морда оберталася назад і наче посміхалась. Пес знав, що то «порожні» слова, що рука господаря, ще ніколи, так би мовити, «не осквернялася» бійкою. Може, тому він, цей Санчо, такий зухвалий, тягне і тягне вперед...

Нарешті квартира пана Миколи. Пес любить цього приятеля свого опікуна. Звичайно, менше, звичайно, не так віддано. Тільки підскачить і лизне в ніс, виявляючи свою симпатію.

— Ну, й псище ж у тебе виросло! — каже пан Микола.

І справді, про маленького Санча лишився тільки спогад. Гарна сильна тварина наче демонструвала свою красу . . . Вуха в неї стирчали, немов два сталевих конуси, шерсть вилискувала чистотою й ситістю, білі, як сніг, зуби нагадували про небезпеку мати з ними конфлікт.

— Добра собака! — казав пан Микола, який, між іншим, недолюблював собаче плем'я. — Дуже добра!

І це була найприємніша похвала для господаря. Борони, Боже, критикувати вірного Санча. Уже всі знають, що пес непересічний, «вчений», що він прекрасно орієнтується в зелених і червоних світлофорах, самостійно ходить на закупа лише з запискою від господаря. Друг, тільки що не говорить.

— Ти знаєш, Миколо, — каже пан Павло, — чим він мене недавно порадував . . . Приніс мені води. Йй — Богу! Я лг відпочити. Раптом чую, щось мене штовхає в бік. Розплющив очі й бачу картину: Санчо тримає в зубах пляшку з содовою водою. А, бодай тобі! І ще: іноді я сумую. Отак, знаєш, згадається все минуле, стане перед очима наше безпросвітне життя, і нападе чорний сум . . . Тоді оцей вірний товариш кладе мені на коліна голову й дивиться людськими очима, наче радить: будь мужнім, не зважай на тугу, тримайся!

— Санчо! — гукнув Павло, — нам пора додому.

І одразу пес підвівся, лизнув руку господаря й приготувався до зворотнього шляху.

Ні, ми не цінимо достатньо очих наших найбільших друзів. Ми тримаємо їх у будках, іноді ще й на ланцюгу, ми егоїстично використовуємо їхню, а б сказав, праведну любов.

Санчо! Ти дістав ім'я зброєносця безсмертного Дон - Кіхота цілком заслужено. Ти навіть гідний імени, яке дається людині. Ти сам — найкраща людина.

Минали дні. Два рази на рік Санчо мав неспокій. Тоді пан Павло водив його на побачення з Фері. Від Санча й Фері були нащадки, не зовсім расові, але «п'д расовість», яких з великим задоволенням розбирали знайомі і незнайомі.

Коли ж у Санча проходила романтична пора, він ставав знову відданим другом і, крім опікуна, його ніщо більше не цікавило.

Життя є життя. Хіба скаже хтось, що він має надію на світле завтра? Хіба можна ручитися за людське здоров'я, бодай, на протязі одної доби?

Пан Павло лежав майже без свідомости. Перед очима в нього був туман, а в тому тумані сіро-сталевий, наїжачений пес.

— Санчо, погано мені, мій хлопчику, на кого ж ти лишишся без мене?

Пес завив, а потім схопився, відчинив зубами вікно, як він це вмів, і ринув на вулицю. Цього разу він не дивився на світлофори. Тільки йому відомим інстинктом уникав швидких авт, перестрибував через харчеві й дитячі візки, мчав з усієї сили. І коли добився до пана Миколи, схопив його за полу піджака й жалісно гавкнув.

— Ну, що ти хочеш, песику? Погано? Так?

Пан Микола знав, що собаки ніколи не обманюють. Він одягнув пальто й рушив до приятеля. А Санчо . . . Ах, як він його підганяв! Як тягнув за пальто, як жалісно скавучав. Наче хотів сказати: та йди ж швидше, телепню, виручай, бо інакше буде пізно. Ні, пізно ще не було. Лікар дав своєчасний заштрик, хоч і казав, що коли б спізнились на

півгодини, пана Павла вже б не вирятували.

Санчо торжествував. Санчо тепер невідривно дивився на свого опікуна, хотів угадати його бажання.

— Хлопчику, візьми кошика, а я ось напишу тобі записку . . .

І вже Санчо стояв із кошиком у зубах, чекаючи тої записки.

«Боже мій, Боже мій, я загубив усе. Батьківщину, сім'ю, майже все життя, бо й скільки ж мені лишилося прожити? Але я вдячний Тобі, Боже, за те, що послав мені цю розраду, оцю дитину з хвостом. . . Збережи її без мене, якщо раніше піду в небуття» . . .

І знову були веселі дні, прогулянки за місто. На полі пан Павло скидав із Санча ланцюжок і просив його: будь обережним, мій друже, не б'жи далеко, уважай на машини . . .

Санчо все розумів і неначе хотів сказати: — Не хвилюйся, господарю, я не такий дурний, щоб потрапити під машину. Я ось тільки побігаю трохи та й повернусь до тебе. . .

Згасали тижні і місяці. Санчо вже мав повних п'ять років, і ось тоді скоїлось непоправне. Ранком, коли Санчо прийшов до господаря, він лежав нерухомий, до всього байдужий, не запитав його, як звичайно, жартом:

— Що ти хочеш, хлопчику?

Пес понюхав холодну руку, якимось дико галаснув і помчав до пана Миколи. Але вже не тягнув за полу піджака, тільки дивився в очі і жалісно скиглив.

Пана Павла ховали по-американському. За труною їхало п'ять-шість машин, а в машині пана

Миколи сидів пес і в нього, на здивування всіх присутніх, капали з очей сльози.

— Санчо, ми підем до мене, — казав пан Микола. — Не бійся, ти матимеш притулок.

Але в Санча, очевидно, були свої думки. Він не турбувався за притулок. Він утратив свою найбільшу любов, і тепер йому все було байдуже. Однак, він повернувся з кладовища до пана Миколи, навіть лизав йому руку, відчуваючи, що ця рука тепер лишилася в нього єдиною надією на життя . . .

Три дні жив у пана Миколи Санчо, а потім зник. Де ж він подівся? Що треба нагодованій і догляненій собаці?

Тоді пан Микола поїхав на кладовище й побачив: на свіжій могилі лежав схудлий пес. Лежав, про щось думаючи, і лише злегка помахав хвостом, коли зауважив давнього знайомого.

— Санчо, підем додому!

Пес покійно підвівся й пішов, але за пару днів зник знову. Так було, може, три місяці, і весь час пан Микола ганявся за Санчом, відтягаючи його від могили.

І одного разу, коли пан Микола помітив на тому горбику сіру шкуру й покликав Санча, він не повернув голови.

Пан Микола підійшов ближче і зауважив вишкірені білі зуби, які наче сміялися над недосконалістю людської любови.

РОМАН З «HAPPY END»

1

І ось вони зустрілись. Давні — предавні знайомі. Він пам'ятав її ще дитиною, дочкою сусіда, яка стрибала через обручик і іноді, бажаючи «подражнити», показувала рожевий язичок. Звичайно, він не звертав на неї уваги. Він був старшим аж на п'ять років і тому ставився презирливо, як до «маляти». Не зачепила вона чуттєвого коліщатка й тоді, коли мала сімнадцять. Вона була «не в його дусі». Русява, майже руда, з широкими вилицями, з очима, що настирливо лізли в душу. Та й чого лізти, коли та душа була застібнута на всі гудзики, тягнулась до стрункої Тоні, на три роки старшої, але такої бажаної. Тоня вміла жагуче цілуватись. Він п'янів від її поцілунків, просто став безсилим, просив: — Тоню, для чого ти мене мучиш? Я ж хлопець, мені двадцять два роки, прожени мене до чорта, або . . . Ні, «або» не було. Тоня мала твердий характер і попередила раз назавжди: того не буде ніколи. Ну, подумай, Сергійку, припустімо, я вийшла б за тебе заміж. Ти зараз у такому стані, що ладний забути нашу різницю в роках, розпишешся й присягнеш бути мені вірним до кінця життя. А потім? Ти знаєш, що жінки старіються швидше від чоловіків. Тобі буде 37, а мені 40. Можливо, що я вже загублю свою вроду, і тоді прийде твоє каяття. Я знайду собі старшого на п'ять, навіть на десять років, і тоді знатиму, що він нікуди не дінеться . . .

Тоня, справді, одружилася з тридцятидвохлітнім удівцем і була щаслива. А він? Тяжко говорити про минуле, коли вже нема й минулого, коли лишилися самі спогади. Тепер же ось, у цей момент, він обернувся в п'ятнадцятилітнього хлопця і радо показав би язика давній знайомій . . .

— Та й де ж ви взялися? Постаріли, ох, постаріли, дорогий мій . . . сусіде! Звичайно, маєте родину, дітей, онуків?

— Нічого я не маю. Власне, мав, але чи можна поїхати нам на нашу батьківщину?

— Так, так . . . друже. То ж вам уже сорок п'ять? На п'ять років старше від мене? А пам'ятаєте, як ви мене зневажали?

В очах жінки стрибали хитрі бісики. Тепер лише він роздивився, які то були гарні очі. І зовсім вони не лізли в душу, навпаки, тримались незалежно і навіть переможливо . . .

— Хто ваш чоловік?

— Вітер у полі.

— Обійшлись?

— Ні, не обійшлася. Мала двох. Перший був дуже коханий, нема вже його на світі, від другого втекла за кордон.

— Аж так далеко?

— Мусіла. Він був «вождем народу», звичайно, обласного масштабу. Він вигріз мені печінку, перевиховуючи на свій лад . . .

— Не піддалися?

— Не піддалась. На щастя, не було дітей, і я з-за кордону показала йому язичок.

Вони йшли вулицею великого міста. Уважно спинялись на переходах, чекали, поки проїдуть автомашини. Він дивився на її профіль, відтінений елегантним капелюхом, і спостеріг дивне яви-

ше: широких вилиць не було. Трохи вони виходили за звичайні рямки, тягнули обличчя донизу, але загалом це обличчя було надзвичайно милим, навіть дитячим, якого не торкнулася руїна часу.

— Я можу вас запросити до себе?

— Звичайно, можете, якщо... не маєте жінки.

Чорно-сиве волосся тріпнулося в обидві сторони. Він не мав жінки, але мріяв про неї. Йому остогидло це прокляте самотнє життя. Він шукав настирливо, навіть через газети, діставав відгуки, знайомився і... тікав. Як тяжко знайти жінку! Здавалось би, що нема в тому нічого складного. Аби була не осоружною, трохи відповідала б натурі, а інше не грає ролі. І ось не знайшов.

— Колись я, скорочено від вашого гарного імени Людмила, називав вас Лю... А тепер не знаю, як звернутись...

— Якщо хочете, так само. Справа лише в тому, що минуло двадцять п'ять років, але ж ми не минули... До речі, мені чомусь здавалося, що ви станете моїм чоловіком. Я вас дуже колись любила...

Вони зішли на третій поверх. Під світлом електрики посміхнулася чепурна кухня. Все було в повному ладі, наче тут порядкувала жіноча рука.

— Ви добрий господар...

— Не думаю. Я прибираю раз на тиждень, а цього мало. Працюю, заробляю на хліб, складаю, щоб колись ці мої заощадження забрало місто... Словом, дурне життя.

— Можна зазирнути в інші кімнати?

— Ах, звичайно. Вибачте мені, Лю. Я, мабуть, від довгої самотности став схожим на дикуна, вже забув і про правила чемности...

— Слухайте, Сергію... Миколайовичу, ви пам'ятаєте Тоню?

— Звичайно.

— Так ось ми з нею жили в одному місті. Вона була дуже щасливою, мала двох чудових дітей, не знала нужди. А потім арештували її чоловіка - інженера, вона страшно мучилась, виплакала очі, майже осліпла. Дітей узяла баба, а Тоня...

— Покінчила з собою?

— Ні. Вона пішла в НКВД, добилася побачення з начальником, що допитував її чоловіка, й вилила йому в обличчя пляшечку сірчаної кислоти. Звичайно, після того її ніхто не бачив.

— Для чого ви мені це розповідаєте?

— Так. Я знала про вашу любов і хотіла сказати, що Тоня була варта тої любови.

У кімнаті, як кажуть, «пролетів тихий ангел». Тільки повзучі кроки автомашин, спотикаючись на вибоїнах і стогнучи при цьому, нагадували про шумливе місто навколо, про ту скаженну спішку, що нею заражений весь північно-американський континент.

Сергій підвівся з канапи і, позіхнувши, сказав:

— Діла давно минулих днів. Знаєте, Лю, я вже давно відійшов від спогадів, бо це нічого не дає, лише шарпає нерви.

— Отже, живе те теперішнє?

— Нічим я не живу. Теперішнє є в щасливих, майбутнє в молодих, а для мене на всіх часах стирчить міцний вузол...

— І даремно. Взагалі, я не пізнаю вас... Сергію. Оце все, що лишилося від життєрадісного, дотепного й здібного хлопця? Та ж ви, здається, були письменником?

— Був. Не тільки там, а й тут. Тепер поставив крапку.

— Крапку? На таланті? Цього вже я не розумію.

— А чого тут не розуміти, Лю? Ми не дома, а на еміграції. Для кого писати? Для тих, що не читають?

— Ну, нащо ж так ображати ем? На триста тисяч одна тисяча напевно читатимуть з вас.

— Не хочу. Киньмо про це. Ось краще я вас почащую вечерею.

Рефріджер був повний. Різного роду консерви, солодоші, пляшки з «джусами» в господарському порядку розташувались на полицках.

— Вибирайте, що хочете, а я приготую.

— Ні, це я приготую. Ви тільки скажіть, де у вас потрібний посуд?

Сергієві було приємно бачити струнку жіночку постать біля плити. Він відвик від «домашньої ідилії», якомсь непомітно для себе очерствів, не надавав значення й тому доброму, чим іноді радувало його життя.

— Де ж ваші чарки?

— Я не п'ю.

— А для гостей?

— У мене їх не буває.

— Справді? Сергію Миколайовичу, чому ви такий вовкоподібний? Аж дивно. Та ж ви жива людина. Ось я в сорок років ще мрію про майбутнє і, можливо, воно в мене буде... Мрію... дитинку, хоч би одну. Хай би щебетала коло мене...

Сергієві злетіла з чола його похмурість. Він розсміявся.

— Про дитинку? А чи не пізно надумались?

— Я не тепер надумалась. Я її давно хотіла.

— Так тоді...

— Я знаю, що ви хочете сказати. Мала двох чоловіків і... Значить, нездібна? А чому це саме я, а не вони? Моя мама народила мене в сорок п'ять...

— Ні, з вами, їй-бо, весело, — сказав Сергій. — Ви справжня Лю. І як вам пощастило зберегти віру в життя?

— Ось так. За нашим мудрим законом: «Умирати збирайся, а хліб сій». Багато розвелось в нас тепер песимістів, Сергію, а це ж зовсім не потрібно. Кожному приємніше бачити небо без хмар.

На дзвіниці близького собору годинник відрахував одинадцять ударів. Хтось зойкнув на вулиці, наче несподівано впав, чи дістав поличника. Починався час діяльності злочинного елемента.

— Мені треба сездати, — сказала гостя. — Пора!

— Я проводжу вас...

— Ні, це зайве, Сергію Миколайовичу, я маю провозатого...

— Он як!

— Не дивуйтесь. Мій провозатий ось тут, у торбинці...

Людила вийняла маленький жіночий «кольт».

— Знаєте, скільки він у мене живе? Точно тридцять років. Це мені подарунок від одного петлюрівського офіцера. Він тікав перевдягненим у неймовірне дрантя і попросив у мене, десятирічної дівчинки, хліба. Я принесла йому не лише хліба, а й сала, і пару білизни. Чомусь стало його, незнайомого, шкода. Тоді він сказав: — Дитинко, і я маю доньку твоїх років. Побачу її, чи ні, — не знаю, бо вона в Польщі. Я тобі подарую одну не-

безпечну річ . . . Сховай, а як виростеш, розпоряджайся розумно, для самооборони, і згадай поручника Шелеста

— Ви петлюрівець? —спитала я..

— Так. Ти мене не викажеш?

Я заперечливо похитала головою. Тоді він поцілував мене й зник. А я з цим подарунком не розлучалась ніколи.

— І за кордон вивезли?

— Вивезла. Хто б там подумав, що якась нещасна біженка озброєна? Зате я завжди почуваю себе спокійною. Цей провожатий не зрадить і не злякається на випадок чогось

2

Від того вечора Сергій ожив. Зникла байдужість. Уже він не сидів, затисши між коліньми руки і вп'яливши невидючий погляд у стіну. Життя наповнилося змістом, і тим змістом стала жінка, що не потребує провожатого. Сергій ладний був запропонувати себе в чоловіки вже за пару тижнів, але давня знайома навмисне припиняла інтимну розмову, тягнула кудись на прогулянку, або й зовсім відверто починала глузувати.

— А чому ви, Сергію, не принесете мені квітів? Чому не напишете вірша? Може, не заслуговую? Якось воно дуже прозаїчно виходить

— Лю. . .

— Що милий? Вас дивує кокетство сорокалітньої жінки? Не до лица їй, правда? А ви хотіли б, щоб я відразу розтанула перед вами?

— Про яке таяння ви говорите, Лю? Хіба ми юнаки? Та ж я люблю вас,

— Любите? А чому не любили раніше, коли я була зовсім молодою? Адже одно ваше слово і . . . Очевидно, на безптиччі і жаба соловей, так?

— Лю, не будьте такою . . . злопам'ятною. Що ж, тоді не вийшло, а тепер . . .

— Тепер не вийде також, Сергію. Ні, я не так сказала. Тепер . . . Ви не звернули уваги на одну мою умову . . . навіть посміялися трохи з неї . . . А це зовсім не жарт.

— Про яку умову ви говорите?

— Про ту, що я хочу дитини... І щоб ви знали, моїм чоловіком буде тільки батько моєї дитини, або ніхто.

— Значить . . .

— Нічого не значить покищо. Поживем — побачим. І тоді лише я перейду до вашого помешкання і буду вам вірною до смерті.

Минали дні й тижні. Сергій часто зустрічався з Людмилою. Він чим далі переконувався в тому, що кращої подруги йому не знайти, що це остання надія, а після втрати її почнеться догорання, самотнє, нецікаве, без жодного виправдання. Але ж хто буде винен у нездійсненні надії? Хто матиме право обвинуватити?

— Настане весна, і мене вже тут не буде, — сказала одного разу Людмила.

— Чому?! — аж підскочив Сергій.

— Тому. Америка велика. Треба добре її оглянути . . .

— Ти зовсім не любиш мене, Лю . . .

— Як тобі сказати... Я знаю, що такого, як ти, не знайду ніколи. В нас багато спільного, як у людей, що походять з одної місцевості. Нас обох досить потріпало життя, і саме через це ми були б дуже уважними одне до одного. Але умова лишається незмінною, розумієш?

Перші слова, які виникли в думці Сергія, були «дурна баба», але вголос він їх, звичайно, не висло-

вив. Він одним краєм душі визнавав слухність «умови», ціла ж душа не погоджувалася. Що за дурниці! Скільки подруж живуть разом, не маючи дітей, однак, не роблять із того трагедії. У своєму роздратуванні Сергій хотів сказати ще, що це в тваринному світі підшукують плідників, а він, мовляв, людина і дивиться на справу інакше... Проте, Сергій знав, що існують так звані ідеї фікс, яких жодними доказами з душі не викуриш, і тому обмежився іронічною посмішкою. Зрештою, Лю йому близька, і може, якось «утруситься» між ними це непорозуміння.

З початком весни Людмила, справді, виїхала. Не втекла, попрощалася, навіть із сльозами, просила Сергія писати.

— Може, ще повернешся?

— Може й повернусь, якщо... не вийду заміж.

Ударив би її Сергій. З насолодою б ударив. Хіба дозволено так знущатися з людини? І в той же час невимовна туга, навіть страждання огоргло душу. Знову один. Знову безцільне замкнене існування. Краще було б не зустрічатися й не тишити себе надіями.

**

Перебирала жовте намисто удовичка - осінь. Красувалась останнім промінням, незахмареною блакиттю неба, але в повітрі вже відчувалось терпке умирання природи, ставало вдвічі сумніше тому, хто й так мав небагато радості.

Від Людмили вже два місяці не було листів, і Сергій вирішив поставити на всьому крапку. Ось кличе його такий же самотній приятель на ферму, як спільника. Будуть розводити там курей, ходитимуть на полювання, доживуть свого віку без зайвих непотрібних переживань.

Давно мовчав у Сергія телефон. Не було кому дзвонити до нього, а може, в цьому завинив і він сам. Останнім часом майже не сидів дома, блукав по вулицях, думав над тим, як посміялася з нього доля, відірвавши від рідної землі. Значить, дзвінки, якщо вони й були, лишались без відповіді, а вдруге, чи втретє не кожний схоче турбувати людину. І раптом сьогодні, вже пізно, бо аж коло дванадцятої години вночі, дзвінок...

Сергій підніс трубку.

— Я слухаю...

— Сергію... Ти ще один?

— Лю?

— Так, Лю. Сергію, я лише приїхала. Чи можна в тебе зупинитись?

— І ти ще питаєш? Де ти? На станції? На якій? З речами? Приїхати за тобою?

— Приїдь... милий. Я б тебе не турбувала, але... треба, щоб ти приїхав.

**

— Ну, доброго здоров'я, доброго здоров'я! Боже, як ти змарнів! Чекай, ми трохи поговоримо перед тим, як їхати. Вдома? Ні, краще тут, у цьому шумі. Знаєш, є розмови, що потребують шуму. Є такі розмови...

Сергій дивився на Людмилу й не пізнавав її. Ця гарна, трохи насмішкувата жінка виглядала дуже стурбованою, наче пережила щось тяжке і досі не в силі опам'ятатись.

— Лю, що з тобою?

— Зі мною? Нічого. О, ні, багато чого... Ти сумував? Згадував мене? Знаєш, я так шкодувала, що кинула це гарне місто. Мені не треба було його кидати. Отже, Сергію, отже... я б хотіла опинитись у твоєму затишному помешканні, відпочити,

поплакати трохи і заснути. Ти не розумієш, звичайно. Але я, мабуть, не маю права їхати до тебе, а поїду в готель. Ах, як мені трудно почати! Сергію, я вже не маю мого провозатого. Берегла, як зіницю ока, і не вберегла. Хтось був хитріший за мене. Спочатку видер торбинку, а потім . . . Сергію, батько моєї дитини ніколи не буде моїм чоловіком, бо . . . я його не знаю.

Людмила притисла руку до очей. Червона барва проступила між її пальцями.

— Мені соромно, Сергію. Соромно розповідати, але я мушу. Мене згвалтував у парку якийсь дуже молодий хлопець. Я його ніколи доти не бачила. Я не могла боронитись, бо не було чим. Тепер я . . . чекаю дитини.

Сергій мовчав.

— І уяви собі: я страждаю і . . . радію. Хай мене Бог простить, хай від мене всі відвернуться, я радію, що знатиму материнство, і що те, нічим не винне сотворіння, любитиме мене, вважатиме найдорожчою в світі . . . Розлучимось же отут, Сергію, назавжди, забудемо про все, що було між нами, поставимо крапку на твоїх і на моїх мріях.

Таксі мчало до готелю. Лишилося ще з півмилі. Чоловік і жінка не розмовляли, бо й про що було розмовляти? А думки сновигали, як навіжені. Це — все. Останній рейд, так би мовити. І розійдуться два шляхи, щоб ніколи не зійтися, і обірветься якась золота ниточка, глибоко захована й старанно бережена від чужих допитливих поглядів. Ой, яка туга, який біль! Раптом Сергій зупинив шофера й наказав йому:

— Повертайте назад. Вулиця Морґана, число 321.

Шофер хвильку покліпав очима, бо це ж далеко, а проте, яке йому діло? Пасажир платить і може розпоряджатись, як хоче.

І тоді Сергій відчув на своїй руці гарячий жіночий поцілунок.

ДИВАЧКА

Є. Г.

Крізь розчинене вікно рожево посміхається літній вечір. Ця рожевість триватиме ще десять — п'ятнадцять хвилин, а потім загасне, як сірник, і кімнатні речі набудуть вигляду причаєних істот, що підслуховують людські думки . . .

Якраз цю пору Зоя любила найбільше. Сиділа на канапі, не засвітлюючи електрики, притихла, статуеподібна, і літала поглядом — стрілою в минуле й майбутнє. Частіше, звичайно, в минуле, перейдене, вивчене. Всіх, хто переступив межу тридцятип'ятиліття, повертає назад, бо вже не зростає, не тягнутися вгору, а лише згадувати колишнє зростання.

Проте, хочеться й жити. Хочеться, бодай, ілюзії, гарної казки, так би мовити, компенсації за сотні прикрих, болючих розчарувань . . .

Ні, жити, мабуть, не вдасться. Десь, при розподілі людської долі, над долею Зої Римар поставлено хрестика, приречено їй віддати все іншим і нічого не лишити собі.

Зоя хруснула пальцями, рвучко підвелася й натисла гудзика настільної лампи. І відразу підплигнули, а потім сіли на свої місця меблі, закам'янівши в непорушній урочистості.

На столі — машинка для писання й стос паперів, попельничка з недокурками, чашка захололої чорної кави. Зоя перечитує початок нової повісти.

«Шумить парагвайський праліс. Ні, не шу-

мить, а лише приглушено шепче, бо щільно при-
тудилися одне до одного верхів'я дерев, нема їм простору, нема волі. Під тою непрохідною деревною стіною зеленіє посівами відвойована в праліса земля. Хутори. Майже такі, як в Україні, з українськими назвами, з Рудьками й Рябками — охоронцями майна. А охороняти є від кого. Праліс насуплено дивиться на непроханих сусідів - чужинців і часто висилає свою контррозвідку: звірів, гаддя й мавп. Останніх — найбільше, бо вони спритні, спостережливі й шкідливі. Не одна господиня втирала хусточкою очі, побачивши на своєму городі пересажену догори корінцями капусту. Бісові душі, мавпи! Вони сидять десь між гіллям і стежать за працею людей, а потім їм наслідують. Від Рябків відбиваються камінням і шишками, але зрештою тікають і довго дико кричать, наче лаються» . . .

Зникає кімната в американському місті, зникають усі буденні турботи. Гарні пальці Зої, як білі пташки, стрибають по клявішах машинки. і сторінка за сторінкою оживає заховане в пралісі життя, з його болями й радощами, з коханнями й смертями, з тими непомітними, але цікавими дрібницями, що їх може зауважити лише гострий зір мистця. Ніколи не довідався б світ про ту далеку закутину. Злизане часом, припале порохом, потонуло б у небутті плем'я відважних конкістадорів, що змінює обличчя пралісу, та випадок закинув туди жінку з проникливими очима, і ось вона, залишивши праліс, зберегла його в своїй пам'яті й увічне на папері екзотичну бувальщину. . .

Стрілка годинника підповзає до цифри п'ять. Як швидко минають ночі, благословенна пора ти-

ші й загального відпочинку, а для Зої робоча пора. Вже прокидається місто — велетень, посилено шумить автами, брязкає, скрегоче. Ось-ось заворушиться людський комахник, почне стукати дверима, кричати, сваритись, бігти . . .

Вдень нічого не напишеш, день — Зоїна ніч. І лише тепер, ранком, відчувається страшна втома, в дзеркалі, напроти стола, непорушне бліде, аж крейдяне обличчя, з темними тінями під очима, з розкуйовдженим пишним волоссям. «Відьма з Лисої гори» — подумала про себе Зоя й посміхнулась. Дзеркало додатково відбило білість зубів і дві привабливих «ямочки» на щоках. Ні, Зоя ще не стара й не погана. Але що з того? Цих «ямочок», мабуть, ніхто не цілуватиме, родинне життя в умовах скаженої гонитви за грошима, за життєвими вигодами, забрало б у Зої найбільшу її втіху — трудові ночі. Усмішка в дзеркалі щезає, брови зсуваються до купи, шось різке, холодне й невблаганне тепер у жіночому обличчі. Спати! Отак, упастися, не роздягаючись, на канапу, заплющивши очі, тимчасово вмерти

Біля десятої години хтось постукав у двері, делікатно, наче пес хвостом. Але чуйливе вухо вловило стук, ноги з розгону потрапили в м'які пантофлі. Зоя зробила на відстань внутрішнього щіпка щілину й визирнула. Ага, це листоноша з рекомендованим листом. Лист був короткий, від незнайомої особи: «Дякую за книжку, пересилаю належну платню». Книжка коштувала три доляри, в лист було вкладено п'ять. «Милостиня» — подумала Зоя, а проте, вона вдячна людині за її співчуття. Ці п'ять долярів відсунуть ще на тиждень перспективу «клінування», втому, нездібности після того до творчої праці.

Спати вже не хотілось. Зоя прибрала кімнату, потім викупалась, привела себе в порядок, випила кави з молоком і з житнім хлібом, що з сантименту до минулого, смакував більше від тортів, і почала переглядати часописи. На першому й на останньому місці — рекляма . . . Ой, як вона намозолила очі й набридла! На рекляму витрачається мільйони долярів, бізнесмени гіпнотизують нею душі клієнтів і мають успіх. Є реклями — перлини, за своїм нахабством. Ось наприклад:

«ПОХОРОН МОЖЕ БУТИ ПРЕКРАСНИМ СИМВОЛОМ ОБІЦЯНКИ ЖИТТЯ ВІЧНОГО».

Себто, якщо наша фірма вас поховає, ви з ракетною швидкістю, безпосередньо відлетите в рай...

Зоя хитає головою й хмуриться. Вона не хоче для себе жодної реклями, не хоче навіть багатства. Їй треба нормально два доляри на день, їй треба волі в ім'я свого покликання. І ніхто цього не розуміє, знайомі сміються з неї, називають дивачкою. Чому вона впирається? Чому не йде на фабрику? Та ж мала б гроші, модні суконки, капелюхи, їла б і пила, що схотіла. Дивачка!

Зоя зітхає. Вона працювала раніше на фабриці, але на суконки грошей не витрачала. Берегла кожний доляр і видала свою книжку. За час тої заробітчанської праці Зоя не написала нічого. Отже, вона вирішила: ніяких фабрик! Якщо вже надто припече, як зовсім спорожнюється кишеня, Зоя ходить прибирати приміщення в багатіїв. І продає свої книжки. Це, власне, «благородне старцювання», але, Боже милий, хто підкаже інший вихід?

Очі блукають по газетних рядках, а думки — в пралісі, думки з тою, ще «ненародженою дити-

ною», яка появиться . . . Коли? За півроку? За рік? За два? Все залежить від отих двох долярів на день, від спокійного настрою.

Сьогодні Зоя має відвідати Центральну Бібліотеку, поробити деякі виписки з історії Південної Америки. Зоїн вихідний костюм не модний і викликає в ній роздратування, але що зробиш? Надія «завоювати життя» відпала остаточно, хай його завойовують інші, не позначені хрестиком . . .

Рух підхопив Зою, як вітер пір'їнку, ніс, завертав на боки, приспішував крок під час переходу вулиць.

— Зою!

— А?

— Куди ви?

Це — Вербицький, наполегливий претендент на Зоїну руку. . . І завжди він несподівано вириває на шляху!

— Мені треба в бібліотеку.

— Можна з вами?

— Можна. Хоч там ви мусите бути німий, як риба. Я працюватиму.

— О-кей! Я, власне, проведу вас до храму культури, бо роля німої риби мені не подобається. . .

Зоя стискає уста. Її сердить цей визивний тон, цей підкреслений протест проти її, може, й надто категорично висловленої, просьби.

— Як же ваша торгівля?

— Добре. В цій країні хто не торгує, той бідує.

— Невже?

— Звичайно. Тут робітник — раб кредиту. Він, наче, має хату, авто й телевізію, та коли проженуть його з фабрики, починається трагедія. Працюєш ти, чи не працюєш; плати за хату, плати за

авто, плати, плати . . . Не платиш — заберуть усе й викинуть на вулицю.

— Не дуже то й викидають . . .

— Але мають право. Такий закон.

Зоя уникає критикувати закони чужої держави. Які б вони не були, їх застосовують лише на підставі поважних причин. Зоя знає державу, де основним законом є беззаконня. Оце справжній жах.

— Пане Михайле, ви обіцяли мені знайти кольпортера . . .

— Так, обіцяв, але ще не знайшов. Ніхто не хоче. Ви ж добре знаєте, що книгу вигнали з ужитку, що вона тут є «примусовим асортиментом». Кому потрібна книжка? Та ж на два мільйони наших людей книжки купують ледве три тисячі.

— І що ви хочете цим сказати?

— Нічого. Власне, я б сказав, але ви знаєте й без того.

— На жаль, Зоя знає його думки. Вони виключали «непродуктивну» працю, в них було все, аж до навколосвітніх подорожів, крім одного . . . Крім розуміння, що Зоя не лише гарна жінка, а й мистець. Тому вона сказала Вербицькому: ні! Але він упертий і самовпевнений, він відповів: — Після «ні» буває й «так». Нічого, я зачекаю . . .

Чи подобається Зої Вербицький? Як чоловік, безсумніву подобається. Йому по-над сорок, але виглядає молодо, сильно збудований, розумний, дотепний. Такий може завоювати Америку. Тільки він живе сьогоднішнім, реальним, для нього не існує високих мрій. І тому Зоя невблаганна, далека для нього, чужа. Не розуміють її . . . Ну, що ж! Світ жорстокий не з учорашнього дня, і він особливо жорстокий до тих, хто дає йому якісь

духовні цінності, відкриття, мистецькі непроми-
нальні речі.

Зої цього дня не працювалось. Вона перегля-
нула кілька книжок і, нічого не занотувавши, піш-
ла додому. Вся біда в тому, що бракує свого на-
роду, свого краю. Там гордяться іменами, які зву-
чать, або вирізблюють з каменя, або оживляють
бездушний папір. І тобою гордитимуться колись,
Зою, тільки ти цього не відчуєш, тебе вже не буде.

Натовп мерехтів різнокольоровим убранням.
Многоголовий і багатомовний, невпинно рухався,
розглядав вітрини, купляв і поспішав у всіх на-
прямках, хто в приміщення, хто з приміщень.
Старих, молодих, підлітків, дітей захоплює могут-
ний крутіж, і всі в ньому безособові, рівні, не ціка-
ві. Цікавими стають одиниці: ті, що їх штовхнуло
або переїхало авто, ті, за якими женеться полісмен.

Зоя дивиться собі під ноги й зауважує п'ять
центів. Звичайно, підняти! За десять кроків знову
п'ять центів, далі ще п'ять . . . Ах, ось воно що!
Якийсь підліток-жартівник відмірює однакову від-
стань, кидає монету й дивиться, як її підіймають
дорослі. А тоді задоволено регоче. Зоя наздогна-
ла підлітка й простягла йому на долоні три «ніклі».

— Візьміть, це ваші.

— О ні, мем, це вже ваші, якщо ви їх підняли. .

Гарне хлопчаче личко не має й тіні зухваль-
ства, навпаки, воно лагідне і привітне. Зоя посмі-
хається, дякує й кладе «ніклі» собі в кишеню.
Очевидно, чийсь багатий синок має свою розвагу,
ну, й нехай розважається, це не шкідливо.

Ось уже й Зоїн квартал, брудний і галасли-
вий, відомий під назвою «порториканського». Тут
правдива біднота, майже голопуза дівтора, нече-

сані й неміті жінки. З чого вони живуть? Це їхня
таємниця, до якої нікому нема діла.

На сходах, що ведуть до Зоїної кімнати жах-
ливо пахтять котами й мишами. Втікаючи від то-
го паху, Зоя не зійшла, а збігла на третій поверх
і щільно зачинила свої двері. Відпочити б, поспа-
ти ще . . . Але де там! Під вікном, на порожній
дільниці, порториканські діти влаштовують како-
фонію: гатять палицями в відра й металеві миски,
свищать у спеціальні свистульки й пританцьову-
ють, підкидаючи ноги вище голови. «Танець ди-
ких» — думає Зоя. Ростуть в центрі країни ось
такі дикунчики, під гаслом невтрчання дорослих
у їхні справи, вчать мало і неохоче, мріють уже
тепер про повну кишеню центів . . . Що з них бу-
де? Скільком пощастить стати на твердий ґрунт,
і скільки покотиться вниз?

Зоя розігріває вчорашній суп, їсть, на друге
випиває склянку молока з улюбленим житнім хлі-
бом і починає переглядати картотеку. Там адреси
незнайомих, але своїх людей, адреси, випадково
призбирані на протязі трьох років. На ці адреси
Зоя шле свої книжки, в сподіванні, що за них за-
платять. . . Частина відгукується, частина завер-
тає пакунок назад, є й такі, що не відповідають
зовсім. Зоя підраховує: безнадійних аж по-над
сто осіб. Це значить, три сотні доларів, отих тяж-
ких доларів, що їх, ніби, зароблено безсонними
ночами . . . А ще ж висить на шії борг за видан-
ня. Зоя замислюється. Чому такі черстві люди?
Не хочеш узяти книжку, ну, то поверни її, це ж
нічого не коштує. Милостиня. . . Яка вона гірка!
Як прикро простягати руку навіть через пакунок
з книжкою!

Знову вечір, знову остання рожевість у вікні

і письмовий стіл. Зоя — многолика істота. Вона — дівчина, народжена в парагвайському пралісі, і вона ж її наречений, міський аферист, що шукає тимчасової розваги. Вона — матір тієї дівчини, стара, з проникливим розумом і світлою душею. Вона — уосібнення кожного персонажу, для всіх вистачає розуміння й почуття, радості й сліз . . . Зоя повільно згорає в своїй роботі, бо живе життям багатьох, підіймає тягар не по силі. Тому й худі пальці, і крейдяність щік, і небезпечне розладнання нервів. Треба б підлікуватись, якісь там електроогрівання голови від постійних вранішніх болів, але доведеться потерпіти, нема за що.

Зоя на кілька хвилин відривається від своєї праці. Якесь хитре бісеня підштовхує її в бік і шепче: «Дурна ти, Зойко, поки не пізно, знайшла б собі відповідну пару, мала б родинний затишок, може, й продовження роду . . . Ех, ти, дивачка!»

Жінка посміхається, шось тепле й ніжне народжується в її грудях, але зараз же й щезає. Погляд спиняється на розкиданих по столі паперах, стискаються уста й голова робить заперечливий рух: нізачо!

Пралісна повість не дійшла ще й до половини, а в мозкові вже новий задум, нові герої. Вони стоять у черзі й підганяють Зою: «Підійми нас із небуття, збризни живою водою, пусти між людей!»

Зої часом здавалося, що вона довго не житиме й її огортав страх. Не перед смертю, а перед тим, що обірвуться її пляни, що не встигне вона здійснити накресленого. Як це боляче!

Нарешті Вербицький переконав Зою, що треба хоч раз на місяць побувати в театрі, розважитись, дати відпочинок мозкові. Вони йшли, і по-

руч них ішла тінь обопільного незадоволення. «Пропає вечір!» — думала Зоя. «Та й яка ж ти кам'яна!» — думав Вербицький. Над їхніми головами мигтіли електричні зірки й золотили волосся. Велетні — споруди були берегами для живого невпинного потоку. Ось і театр, і два крісла, і спущена завіса, за якою йдуть останні приготування до виступу.

— Зою, ви ніколи не писали п'єс?

— Не писала.

— А спробували б . . .

— Що ж пробувати? Я не драматург.

— І раптом потрапите. Га? Це варто і . . . практично. Я б забезпечив вам добрий переклад . . .

— Пане Михайле, ви завжди думаете про бізнес.

— Звичайно. Але не для себе, для вас. Хіба й тут ви бачите егоїзм?

Рука Вербицького лягла на Зоїну руку. Велика, мужеська рука, що легко відкидає з свого шляху всякі перешкоди.

— Зою, в вашому рішенні нема змін?

— Нема.

— Я приймаю ваші умови, не буду перешкоджати . . .

— Це тільки так говорить . . . до часу. А далі прийде незадоволення, скарга на самотність, на мою відчуженість. Лишімо, пане Михайле!

Чудовий балет на льоду розвіяв навіть Зоїну похмурість. Скільки грації й почуття в тих майстерних рухах! Скільки краси! Чому Зоя не балерина? Вона мала «ідеальну», як їй казали, фігуру й не використала цього . . . Але смішно про таке й думати, бо ж не було покликання, не цікавило і в юні роки.

духовні цінності, відкриття, мистецькі непроми-
нальні речі.

Зої цього дня не працювалось. Вона перегля-
нула кілька книжок і, нічого не занотувавши, піш-
ла додому. Вся біда в тому, що бракує свого на-
роду, свого краю. Там гордяться іменами, які зву-
чать, або вирізблюють з каменя, або оживляють
бездушний папір. І тобою гордитимуться колись,
Зою, тільки ти цього не відчуєш, тебе вже не буде.

Натовп мерехтів різнокольоровим убранням.
Многоголовий і багатомовний, невпинно рухався,
розглядав вітрини, купляв і поспішав у всіх на-
прямках, хто в приміщення, хто з приміщень.
Старих, молодих, підлітків, дітей захоплює могут-
ній крутїж, і всі в ньому безособові, рівні, не ціка-
ві. Цікавими стають одиниці: ті, що їх штовхнуло
або переїхало авто, ті, за якими женеться полісмен.

Зоя дивиться собі під ноги й зауважує п'ять
центів. Звичайно, підняти! За десять кроків знову
п'ять центів, далі ще п'ять . . . Ах, ось воно що!
Якийсь підліток-жартівник відмірює однакову від-
стань, кидає монету й дивиться, як її підіймають
дорослі. А тоді задоволено регоче. Зоя наздогна-
ла підлітка й простягла йому на долоні три «ніклі».

— Візьміть, це ваші.

— О ні, мем, це вже ваші, якщо ви їх підняли.

Гарне хлопчаче личко не має й тіні зухваль-
ства, навпаки, воно лагідне і привітне. Зоя посмі-
хається, дякує й кладе «ніклі» собі в кишеню.
Очевидно, чийсь багатий синок має свою розвагу,
ну, й нехай розважається, це не шкідливо.

Ось уже й Зоїн квартал, брудний і галасли-
вий, відомий під назвою «порториканського». Тут
правдива біднота, майже голопуза дитвора, нече-

сані й неміті жінки. З чого вони живуть? Це їхня
таємниця, до якої нікому нема діла.

На сходах, що ведуть до Зоїної кімнати жах-
ливо пахнуть котами й мишами. Втікаючи від то-
го паху, Зоя не зійшла, а збігла на третій поверх
і щільно зачинила свої двері. Відпочити б, поспа-
ти ще . . . Але де там! Під вікном, на порожній
дільниці, порториканські діти влаштовують како-
фонію: гатять палицями в відра й металеві миски,
свищать у спеціальні свистульки й пританцьову-
ють, підкидаючи ноги вище голови. «Танець ди-
ких» — думає Зоя. Ростуть в центрі країни ось
такі дикунчики, під гаслом невтрчання дорослих
у їхні справи, вчать мало і неохоче, мріють уже
тепер про повну кишеню центів . . . Що з них бу-
де? Скільком пощастить стати на твердий ґрунт,
і скільки покотиться вниз?

Зоя розігрує вчорашній суп, їсть, на друге
випиває склянку молока з улюбленим житнім хлі-
бом і починає переглядати картотеку. Там адреси
незнайомих, але своїх людей, адреси, випадково
призбирані на протязі трьох років. На ці адреси
Зоя шле свої книжки, в сподіванні, що за них за-
платять. . . Частина відгукується, частина завер-
тає пакунок назад, є й такі, що не відповідають
зовсім. Зоя підраховує: безнадійних аж по-над
сто осіб. Це значить, три сотні доларів, отих тяж-
ких доларів, що їх, ніби, зароблено безсонними
ночами . . . А ще ж висить на шиї борг за видан-
ня. Зоя замислюється. Чому такі черстві люди?
Не хочеш узяти книжку, ну, то поверни її, це ж
нічого не коштує. Милостиня. . . Яка вона гірка!
Як прикро простягати руку навіть через пакунок
з книжкою!

Знову вечір, знову остання рожевість у вікні

— Зою, я все ж таки люблю вас . . .

— Даремно. Мене нема за що любити. Я викинчена людина.

— І для чого ви напускаєте на себе оцю хмару? Ну, добре, ви самолюбна, не хочете прийняти моєї допомоги, бо я чужий для вас. А від чоловіка ж приймете? Я дам підписку, що без дозволу не зайду в вашу робочу кімнату . . .

Зоя щиро розсміялась, аж відкинулась на спинку крісла.

— Дасьте підписку, а потім поламаєте двері . . .

— Не поламаю!

— Дивіться краще на сцену, а не на мене. Поговоримо пізніш . . .

І знов ,може, в двадцятий раз, нічого не вийшло з розмови, бо стояла між ними якась дивна міцна перегородка. Вербицький колотив у ту перегородку своїми сильними руками, намацував тонкі місця, вживав хитрощів. Ні!

— Ви хочете мене купити, — казала Зоя, — але не все продається . . .

— Ах, Боже мій, яке там «купити». Навпаки, я хочу зовсім безплатно віддати вам свою волю, заляжати від вас. Чи вам мало й цього?

Жінці було приємно, що самовпевнений мужчина здав позиції, але ж він забере в неї якусь частку душі, а вся її душа належить обраному шляхові.

Минали місяці, падали в вічність зорі на небі. Може, то падали цілі світи, отак, зривалися з своєї вісі й загигали, потягнувши в безодню гори, ліси й ріки, людей і тварин . . . Усе щезає. І радість, і горе тимчасові, а дрібні турботи просто не варті жодної уваги. Що ж тоді варто уваги? Що? Можливо, істина живе на третьому поверсі будинку, в

порториканському кварталі, хоч тої істини не розуміють і сміються над нею. Хай сміються.

**

Зоя дістала привітання з уродинами від одруженого Вербицького. Він хвалився, що має сина й дуже задоволений. Це мусів би бути Зоїн син . . . Дві сльози, як кришталеві горошинки, скотилися з утомлених очей, упали на задрукований папір, зробили там дві мокрі ямочки. А в наступну хвилину, спішучи, аж захлиняючись від поспіху, вже цокотіла в кімнаті писальна машинка.

З ВОДИ НА МІСТ . . .

Сходи крамниць — до послуг кожного. З них не женуть ні людей, ні собак. І часто, поруч із собакою, бачиш, наче вимочене в кислоті, обличчя бувшої людини. Так, бувшої, бо це лише її оболонка, бліда тінь, нікому не цікава й не потрібна.

Про що вона, ця тінь, думає? Скоріше ловиш думку на морді собаки. Вона чекає господаря, вона непокоїться довгою його відсутністю, адже це — найбільша собача любов. Обличчя в бувшої людини байдуже, як у мертвяка, й вицвілі скляні очі годилися б для манекена. Вони оживають лише тоді, як побачать на близькій відстані пляшку з білою або червоною рідиною. Дрижача рука тягнеться до цієї рідини, як до найвищої втіхи. Потім невидимий удар обухом по голові й голова вже посміхається, щось белькоче, навіть дістає певність, що вона виросла по-над голови інших.

Він сам не міг пригадати, як дійшов до такого стану. Колись не брав у рот тої отрути, пізніше, сидуваний приятелями на вечірках, випивав одну — дві чарки, а від третьої незмінно тікав. Це було давно, ще дома. З того часу між домом і чужиною лягло дванадцять років, дванадцять ран, що не хотіли гоїтись. Дім, кохана жінка-друг, і та крихітка, що зворушливо й смішно вимовляла: — Татуся мій! Тепер крихітці чотирнадцять років, а жінці тридцять три.

Отже, на якій рані те почалося? Здається, на десятій. Вона підсунула зневіру, болюче переко-

нання, що стежку назад перекопано широким ровом — річкою, яку не можна переплисти. Він загубив усе: працю, пошану знайомих, навіть ім'я. Всі знають його, як Чорного Джана, хоч він був раніш Олександром. Джан — тому, що це називне ім'я всіх невідомих ближче чужинців. Чорний — за чорне, ще не посріблене волосся й такі ж, дуже гарні, до речі, брови.

«Та й дала ж мати своєму синкові
Лице й чорні брови,
Лиш не дала тому козакові
Ні щастя, ні долі» . . .

Ах, не від матері це залежить. Про долю кожного написано в книзі, якої ніхто ще не читав. Під десятьма замками лежить та книга. Вона в Божому посіданні, вона — таємниця, більша за життя атомів . . .

Чорний Джан ніколи не крав, але навчився вже давно простягати руку. Спочатку робив це несміливо, наче пробував, чи не падають на неї краплі дощу. Та коли рука затисла першу «кводру», вона стала відважнішою. «Кводри», звичайно, траплялися не часто, але й з «ніклів» складалась потрібна сума, щоб придбати чудодійної рідини. Все інше, як їжа й одяг, не мало значення. Іноді до шлунку потрапляв загублений, а чи кинутий сендвіч, іноді шматочок ковбаси з «гарбічу», часами кава з молоком, запропонована добросердним власником каварні.

Сьогодні був чорний день для Чорного Джана. Рука даремно висіла в повітрі від ранку, осінній, холодний вітер кинув сині плями на обличчя, а напередодні якраз вигнали з пивниці новозбудованого будинку, де Джан мав нічний притулок.

Чиясь собака, проходячи мимо, зупинилась на

сходах і лизнула Джана в обличчя, наче співчуваючи.

— Ну, чого ти? — спитав Джан. — Я ж тебе не чіпаю. Іди геть!

Він глянув прямо перед собою й зауважив молоду жінку. Вона стояла на пішоході, в пуховому беретіку й теплому пальті. Руки в кишенях, голова схилена вниз, кутики уст трохи піднесені вгору й від того здавалося, ніби жінка весь час посміхається.

« Ах, я знаю, що я смішний, — в'яло думає Джан, затуляючи лівим черевиком подертого його сусіда. — Іди, Бога ради, далі!»

Та вона не йшла, і собака так само всілася поруч Джана, скоса на нього позираючи. Жінка ступила крок наперед.

— Що ви хочете, мем? Може, я вам заважаю пройти?

— Ні, не заважаєте . . .

— Чому ж ви так уважно дивитесь на мене?

— Дивлюсь . . . Хіба не можна дивитись?

Джанові жінка була не потрібна. Рідина з'їла в ньому мужчину, з'їла й здібність до високих почуттів. Але зостався той інстинктовний сором, що властивий навіть собаці. Адже, коли звернешся відповідним «присоромлюючим» тоном до собаки з запитанням: що ти наробив? — він починає щупитись, ніяково облизуватись, він виявляє ознаки неспокою й так би мовити, «самокритики». Собака лягає на спину й держить лапи догори, готовий прийняти заслужену кару.

Чорний Джан знітився, підніс комірець старого пальта, поправив капелюха, що став схожим на сплюснутий боханець хліба, і залишив сходи. На розі вулиці він озирнувся. Жінки вже не було.

«Ні, ти скажи, — думав Джан, — чого їй треба? Не бачила такого дива, як я?»

Він хотів повернутись на своє улюблене місце, але зустрів приятеля. Це була ще більш опушена істота, хоча й не чужинець. Майк усім хвалився, що мав колись власний ресторан, і не брехав. Його й тепер виручали ресторани. Все, що не допивалось, або не доїдалось, потрапляло в розпорядження Майка.

— Гей, френд, — покликав він Джана, — хочеш погрітись?

— А що в тебе є? — облизнувся Джан.

— Чорт його знає! В усякому разі не бензин. Ось назливали і пива, і вина, і горілки. Я ще не пробував . . .

Приятелі зайшли за ріг будинку й по черзі ковтнули з пляшки. Рідина була паскудна, але досить міцна, й обличчя обидвох проясніли.

— Де ночуєш, Джане?

— Від сьогодні ніде. Мав куточок та вигнали.

— Ну, то прийдеш до мене. Я маю справжню благодать, сплю в пивниці, коло форнеса, і господар про це знає.

— Не жене?

— Ні. Він самітний та ще й хворий. Я йому де-що помагаю.

Приятелі розмовляли й зазирали в пляшку, аж поки вона не показала дна.

— Ну, дякую, Майку, — сказав Джан, — колись і я тебе виручу. То можна буде прийти ввечері?

— Приходь, приходь. Побудеш пару ночей, а там, може, щось собі знайдеш.

Другого дня, ранком, Чорний Джан знову сидів на «своїх» сходах. Він звик до цих сходів, тут,

порівняно, був затишок, не так дошкуляла осіння холоднеча. Рука Джана, як звичайно, лежала на коліні, долонею вгору. Ніхто не скаже, що він жебрак, просто бідна людина, якій нема де подітись.

І ось на долоню Джана м'яко лягла півдолярова монета. Він підніс очі, щоб глянути на щедро-го добродія й подякувати йому, та враз болісно скривився й сіпнувся вбік. Учорашня жінка в пуховому беретіку уважно й насмішливо дивилась на нього. Джан почервонів.

— Від вас, — сказав він, — я не візьму.

— Чому?

— Бо мені соромно . . .

— Тоді, може, хочете заробити? І не півдоляра, більше . . .

— Заробити?

— Так, заробити. У нас ремонт хати. Дещо винести, дещо принести . . .

Чорний Джан одразу відкинув би цю пропозицію, та насмішливо піднесені кутики нефарбованих уст і уважні карі очі вдарили по самолюбству, зачепили ризку, яка ще не зовсім умерла. Адже просить жінка. І ти відмовиш?

— Ходімте, — сказав Чорний Джан. — Тільки я до тяжкої праці нездібний, не маю сил.

Далі все було просто й дивно водночас. У хаті, крім старої господині, нікого Джан не побачив. Зате він побачив, як жінка, що його привела, перевдягнена в робітничий одяг, швидко і вправно накладає на стіни блідо-блакитний папір, розмальований конваліями . . .

— Це спальня, — пояснювала вона. — А лівінгрум*) буде рожевий, а їдальня біленька, щоб

*) Прийомна кімната (англ.).

охотніше їлося. . . Тримайте папір з цього боку, тільки вільно, не тягніть до себе. Зробіть трохи рідшим клей, бо він загус. Мамо, як там снідання? Присуньте, будь ласка, ближче другу драбину . . . Ви ніколи не обклеювали стін? Обклеювали? Ну, то в нас піде швидко, за три - чотири дні впораеться. Але ще багато праці по-за хатою . . .

Джан не зчувся, як минув день. Джан снідав і обідав. Пити, крім содової води, не давали нічого. Коли почало смеркатися, мати сказала:

— Долорес, кінчай. Ти зовсім утомила містера Джана.

Ні, Джан не втомлений, власне, втомлений не дуже. Він так говорить, бо не випадає признатись у своїй слабості.

— Джане, ви прийдете завтра? — питає Долорес. — Між іншим, ви заробили сьогодні п'ять доларів, але я тепер не маю грошей. Вони будуть на вашому рахунку . . . Вірите мені?

Так Джан безсумніву вірить. Але як би йому придалися, бодай, отих півдоляра, що лежали сьогодні на його долоні. Попросити? Ні, це незручно.

Джан знову ночував у Майка. Майк був мовчазний і похмурий, бо сьогодні не вдалося йому взяти данину в ресторані. Якось забули про нього й вилили всі алькогольні рештки геть. Проте, Джан не дуже переживав порушення щоденної звички. Він таки був утомлений і швидко заснув.

На третій день Долорес запитала:

— Де ви мешкаєте, Джане? Де прийдеться? Це недобре. Ну, то я знайшла для вас отут, за три квартали, невеличку кімнату. П'ять доларів на тиждень. І вже заплатила. Сьогодні ви там спите.

— Ах, Долорес. — сумно сказав Джан, — мене ж не пустять у ту кімнату.

— Чому?

— В цьому одязі . . .

— І одяг є. Висить у ванній кімнаті. Ось закінчимо й ви помиєтесь, переодягнетесь. Тільки . . . ви вже дістали гроші за два тижні наперед. Розумієте?

Так, Джан розуміє, ніхто безплатно одягу не дасть. Хоч би півдоляра! Одного півдоляра після роботи . . .

Джанові не давали відпочинку. Навіть обід кінчався точно за півгодини. Джан обклеював стіни, чистив і фарбував пивницю, обгороджував терен навколо хати, садив дерева. Долорес завжди йому помагала. Уже минув місяць, Долорес сказала, що рахунок Джана складається з сімдесяти доларів, але, на жаль, вона досі не має змоги йому заплатити. Хай Джан потерпить трохи ще . . .

Як не дивно, але Джан за цей місяць пив лише раз, у Майка. Пішов до нього в пивницю, поскаржився, що не має грошей. Майк теж не мав грошей, але зливки знайшлися. Та коли Джан ковтнув просто з пляшки гідкої суміші, його занудило, він вискочив на вулицю й віддав назад Майкову позичку . . .

Що ж це таке? Чи тут діють чари Долорес? І мабуть, зовсім не чари. Содова вода під час обіду в неї була завжди з якимось дивним запахом, наче ліки. Коли б ще не отруїла . . . І одразу Джанові стало соромно своєї думки. Ця трудівниця не здібна на такі речі. Вона йому нічого про себе не розповідала, але видно, що їй довелось пройти не легкий життєвий шлях. Хто вона? Дівчина? Вдова? Розведена жінка? Скільки їй років? Іноді можна дати двадцять п'ять, іноді по-над тридцять, залежно від її настрою. Джан ловить себе на то-

му, що починає дуже цікавитись оцією чудною особою, починає . . . захоплюватись нею. Вона ніде, здається, не працює, але з чогось живе і, очевидно, живе непогано, судячи по хатньому обладнанню, по одягу, по їжі.

На другий день другого місяця Долорес сказала Джанові:

— Ми кінчили роботу в мене, але маємо іншу. Хочете працювати?

— На фабриці? — похмурно запитав Джан.

— Ні, не на фабриці. Я знаю, що ви фабрики не любите. Я ось маю контракт . . .

— Ви? Контракт?

— А чому ви дивуєтесь? Я ж майстер по внутрішньому обладнанню мешкань. Оце мала вільний місяць і скористалася з нього, щоб привести до порядку свою хату. Хочете бути робітником у мене? Може, маєте ще когось із ваших . . . бувших приятелів?

— Маю, та вони не підуть.

— Підуть. Покажіть мені їх!

— Долорес, — ніяково посміхаючись, — сказав Джан, — признайтесь одверто, може, ви гіпно-тизерка, або . . . законспірована лікарка?

— Чому ви так думаете?

— Чому? А тому, що мене вже не тягне до . . . отрути. Я її спробував недавно і . . . не прийняла душа. Чому ж це так, Долорес?

Молода жінка блиснула усмішкою, уважні очі її ясно дивилися на Джана.

— Гіпнозом я не володію. Лікарського диплому не маю також. Але мені відома одна таємниця, така собі травичка, що врятувала й мене . . . Так, Джане, я була тим, чим були ви, і один добрий чоловік витягнув мене з багна, виликував, навчив пра-

цювати і . . . став моїм мужем. Це його хата й його мама. В мене нема нікого.

— А де ж він?

— Рік тому загинув. Убило авто.

Карі очі Долорес наповнилися смутком і болем. Чорний Джан підійшов до неї, шанобливо схилився до загрубілої від праці руки й поцілував її. Він знав, що минуле відійшло в небуття і що він має тепер право вірити в гарне майбутнє.

МАМИНА ПЕРЕМОГА

Підходячи до станції підземки, Сергій почув гуркіт поїзда, що наближався, й колесом скотився по східцях, бажаючи сісти саме в цей поїзд. Але в останню хвилину виник сумнів: чи це той поїзд? Сергій не встиг розглянути літер на фасаді і, звернувшись до дівчини, що чекала виходу публіки з вагону, спитав:

— Це Ей - Ей?

— Так, містер . . .

Після того дівчина оглянула Сергія з ніг до голови якимсь вивчаючим поглядом і в свою чергу спитала:

— Ви говорите по-українському?

— Так, говорю . . .

Дівчина взяла Сергія під руку, як знайомого, протовпилася разом із ним до звільненої лавки, сіла й, підбираючи слова, сказала:

— Ось тепер мені є кому поговорити . . .

— Може, з ким поговорити?

— Так, з ким. . . Я ж дуже недобре вмю говорити і плачу тому, що недобре вмю . . .

Сергій придивився до дівчини уважніше. У неї були карі, довірливі, як у собачки-дитини очі, гарні нефарбовані губи й високе чоло, що його обрямували рудуваті кучерики. Маленька ніжка лежала зверху другої. Ніжка породиста, тонка біля основи й поступово ширша догори . . . Округле кодінно не було прикрите спідницею й на ньому голубіла злегка пульсуюча жилка.

— Скільки вам років?

Дівчина замислилась. Очевидно, вона забула українську назву потрібного числа, і витягнувши з торбинки олівець, написала на обкладинці свого зошита: У мене 18.

Сергій приписав знизу: Мені 30. І підкреслив слово «мені» двома рисками.

— Так, так, тепер пригадую, — сказала дівчина, — треба говорити «мені», не «в мене». Яка тяжка українська мова!

Сергія зацікавило, як дівчина догадалася, що він українець. Правда, друзі говорили йому ще в таборі: Та ж у тебе на чолі написано: УСРР. Але друзі могли жартувати, а крім того, від таборового Сергія не лишилося й десятої частини. Він був елегантно одягнений, майже досконало вивчив англійську мову. Ось тільки, можливо, деякі манери . . .

— Скажіть, будь ласка, міс, — поспитав Сергій, переходячи на англійську, — невже я так схожий на українця?

— Ви не схожий на американця. У вас ясне волосся й блакитні очі. Але мені це подобається...

« Ось яка безпосередність, — подумав Сергій, — вперше бачить і говорить компліменти. Проте, цей комплімент може мати не персональне, а так би мовити, сумарне, загальноєвропейське значення» . . .

— Як вас можна називати?

— Кері. А вас?

Сергій попросив олівця.

— Серджи? Так?

— Ні, якщо по-українському, то буде Сергій.

— Добре. Я також називатиму вас Сергій. Мені це подобається.

Наближалась остання станція для Сергія.

— Ну, що ж, на жаль, мені треба сходити. А вам ще далеко, Кері?

— Також до цієї станції, Сергію. Ви мене трохи проведете?

Кері вийняла дзеркальце, перевірила, чи все в неї в порядку й посміхнулася, блиснувши рівними білими зубами.

Йдучи поруч, по дорозі від станції, Сергій із задоволенням помітив, що Кері майже однакового з ним зросту, дуже струнка, має пряму європейську, а не тутешню пукату спину. Кері весь час говорила, знайомила із своєю біографією. Батька в Кері нема, два роки тому загинув під час автомобільної катастрофи. Але є мама і дядя Джан, мамин брат. Вони мешкають у сусідньому стейті. Дядя — інженер, добре заробляє, ще молодий, йому 43 роки. А мамі 33. Мама народила Кері в п'ятнадцятилітньому віці, рано вийшла заміж. Кері також хотілось би вийти заміж, кажуть, що це дуже цікаво . . . Але за кого виходити? Ось вона вчиться в каледжі, там багато хлопців, і однак, жодний з них Кері не подобається. Надто примітивні. Кері не мріє про багатого нареченого. Для чого він їй? Ось вона закінчить каледж, вивчить дві чужоземних мови, українську й німецьку, а тоді працюватиме в якомусь консульстві, або в торговій місії. Сергій володіє й німецькою мовою? Вільно? Так це ж сам Бог познайомив Сергія з Кері . . .

Звернене скося на супутника ліве око дівчини випромінювало захоплення.

— Слушайте, я вам буду платити . . . три долари на годину. Через день по дві години. Ага, ще маленьке запитання: чи не зробились ви в Америці жонатим? А може, є у вас власна дівчина, з якою

ви зустрічаєтесь? Я питаю тому, що ані жінка, ані дівчина до мене вас не пустять. Нема жінки й нема дівчини? Як це добре! Ну, я вже вдома. А ви де мешкаєте?

Кері зупинилась біля багатопверхового будинку, де мешкав і Сергій. Ні, цілковито сьогоднішній день нагороджує Кері приємними сюрпризами . . .

— Ви до мене, чи я до вас? Хочете? — запитала Кері.

Сергій не міг запросити до себе дівчину через «ліричний безпорядок» у самотній квартирі. У цьому він одверто признався, додавши, що не завжди має час на прибирання. Але Кері не розгубилась.

— Я у вас і приберу. Побачите, як буде чисто.

«Ага, це вона хоче перевірити, чи справді нема в мене жінки. Ну, що ж, милости просимо!»

Кері довірливо переступила поріг Сергієвої квартири, скинула легке пальто й сіла на канапу, озирнувшись, як пташка в незнайомій клітці.

— І зовсім у вас, Сергію, мало безпорядку. ось підлога, правда, потребує миття. Де у вас щітка? У ванній? То принесіть. І дайте мені щось. . . як це по вашому . . . фартуш . . . Нема фартуш? Дайте не дуже чисту рушничку, щоб я не заплямила плаття. Ось і добре. Тепер не заважайте мені, сядьте там, у куточках

Струнка постать швидко і вправно очистила від пороху вікна й стіл, переклала на етажерці книжки, одночасно перечитуючи українські та німецькі назви їх, по-своєму, по-дівочому застелила ліжку укривалом. За півгодини самотня квартира блищала чистотою й Кері, умившись, скомандувала:

— Ну, тепер до мене обідати. Я готую все з вечора.

У Сергія було дві кімнати й кухня, у Кері — три. — Іноді до мене приїздять мама, або дядько, треба, щоб було місце для них — пояснила Кері. — Все хатне обладнання купив мені дядько Джан. Це коштує біля двох тисяч, але дядько ніколи з грошима не рахується. У нього велике конто. . . А в мене також є три тисячі своїх, точніше, дядькових, але він поклав ці гроші на мое ім'я й віддав мені книжку, щоб я їх витратила, куди схочу. . . І кожного місяця шле мені 150 доларів. Добрячий у мене дядько, а мама також. Вона гарна, краща від мене, і ніхто не може повірити, що вона моя мама, думають — сестра. А у вас нема нікого? Мама недавно померла? Бідний ви, як у вас кажуть, хлопшик. Вам подобається мій обід? А ви навчите мене готувати українські страви. Я зумію. Мене вчили вдома, щоб я все сама вміла, і варити, й шити. Я люблю працю.

«Де ж він узявся, отакий скарб? — думав Сергій. — Наче в казці. Зустріч із принцесою - робітницею, або навпаки. . . Ні, Сергію, не заробиш ти тут три долляри на годину, не дозволить тобі цього твоя східня совість. . .»

— Кері ви читали щось про Україну?

— Читала. Звичайно, англійською мовою.

— І якої ви думки про наш край? Незрозумілий він, правда?

— Я про це взагалі не думала. Мені лише хотілося познайомитись із справжнім українцем, ось тоді я й зрозумію.

Кері очі уважно дивились на Сергія.

— А коли ми почнем заняття? Завтра? О дванадцятій дня? Добре. Ви до мене, чи я до вас? Кра-

ще ви до мене, будемо знову разом обідати.

Сергій довго не спав. Те, що живучи в одному будинку, він ніколи не зустрічав цієї милої Кері, його не дивувало. У Нью Йорку можна роками жити поруч із сусідом і не знати, як його прізвище. Але дівчина цікава, якось по дитячому відверта. Наприклад, оце «хотілось би вийти заміж». . . Хто з українських дівчат признається в такому бажанні? Хоч, проте, нічого тут соромного нема. 18 років — найкраща пора для одруження. Сам Сергій одружуватись, принаймні, найближчим часом не збирався. Він закінчував вечірню школу електроніків, а покищо працював на заводі, виконуючи набридлу, одноманітну функцію «машинмена». Власне, працювала машина, а Сергій був її додатком. Сергій до жінолюбів не належав, не загорявся одразу після зустрічі з гарною дівчиною, і Кері зацікавила його, в першу чергу, як оригінальне сотворіння, несхоже на інших.

Дальше знайомство було таким же приємним, як і першого дня. Кері була трохи розчарована, коли довідалася, що Сергій зайнятий вечорами й не може через день навчати її української й німецької мов. Але що ж зробиш? Це добре, що Сергій учиться. В Америці не вчитись не можна. Інакше все життя буде: «машинменом», а це зовсім не цікаво. Однак, Кері дуже просить Сергія приходити до неї кожної суботи й займатися з нею хоч би й до вечора. Сергій заробить, приблизно, 20 доларів. Хіба це мало? Що? Сергій від них відмовляється? Буде вчити безплатно? Ні, такої жертви Кері не прийме. Вона зовсім не бідна дівчина, в неї на рахунку три тисячі доларів. . .

— Слухайте, моя люба. У вас усе міряють на долари. А я дивлюсь інакше. Ви ж самі сказали,

що не шукаєте багатого жениха, що він вам не потрібний. А я не шукаю грошей там, де їх легко можна взяти. . . Коротше кажучи, або я вас учу безплатно, або можете шукати собі іншого репетитора.

Кері злякалась і з переляку заговорила українською мовою, одчайдушно перекинувши слова:

— Шукат інший репетитор? Чому? Я інший не хотіла. Я вибачусь для Сергія. Ні, сергій прийде. Він не мав дівчину, а також жінку. Хіба я такий поганий дівчин? Хоче Сергій, аби поцілуватись у мене? Ходіт, Сергій, ми будем цілувались. . .

— Ах, ви, моя дитина, — сказав він. — Поцілунками також не купляють навчання. І взагалі, починається з поцілунків, а кінчається. . .

— Чим?

— Читанням. Будемо читати Гемінгвея в німецькому перекладі.

**

І так увійшло в них у норму. Кожної суботи, в полудень, Сергій приходив до Кері, сідав біля столу й починав її мучити. . . Проте, Кері була здібною ученицею, швидко засвоїла м'яку вимову літери «л», не кульгала так жахливо, коли доводилось відмінювати слово за відмінком і часом.

В одну із субот Сергій зайшов до Кері й побачив у неї незнайому даму. Властиво, це елегантне юне створіння навіть не можна було назвати дамою. Воно вместилося на канапі, як весела кичця, грайливо схилило золоту голівку й сміялося таким заливчастим сміхом, що в Сергія сам собою розширився рот.

— Знайомтесь! — сказала Кері. — Моя мама.

— Що? Мама? Не може бути!

Вигук був досить дурний. Обидві жінки дивив-

лися на Сергія з деяким жалем. Але потім ситуацію поправила мама.

— Бачите, містере, в нашому роді не скоро старіють. Ось приїде колись мій брат і ви переконаєтесь, що між вами майже нема різниці, хоч ви на тринадцять років молодший.

«Ага, — подумав Сергій, — значить, про мене вже дано повну інформацію».

Та це було йому байдуже. Він, не відриваючись, дивився на місис Мерилін, не міг примусити себе перевести погляд на інший предмет. Якщо існує в світі поняття досконалої краси, то ось воно в наявності . . . Малюрі на портретах збільшують очі, але тут це зайве. Дамські сальони змагаються між собою в мистецтві усунення зморщок, винаходу незвичайних перманентів, надання юної еластичності шкірі. Тут же все природне, звичайне і zarazом прекрасне . . .

— Я чула, — сказала Мерилін, — що ви вчите Кері мов і нічого за це не берете. Я вам дуже вдячна, але не хотіла б лишатись у вас боржником. Чим можу я компенсувати вашу працю?

— Нічим, — відповів Сергій, — абсолютно нічим. Я маю вільний час і охоче допомагаю вашій дочці. Крім того, я з нею практикуюся в англійській . . .

Сині, як волошки в полі, очі жінки внутрішньо наблизились до Сергія, гаряче стисли йому руку, погладили по голові . . .

— Ви надовго до Нью - Йорку? — спитав Сергій.

— Ні, завтра їду назад. Я ж працюю. А ви приїздіть із Кері до нас. Ми живемо разом з братом. Кожен своїм життям. Не заважаємо одне одному.

Від часу цього знайомства Сергій загубив спокій. Коса натрапила на камінь, дзенькнула й надщербилась . . . Нічого подібного Сергій раніше не переживав. Були такі собі легкі захоплення, вони приходили й швидко минали, але щоб так ухопило за душу, сколихнуло її, вивернуло назовні — скоїлося вперше. Уже три суботи підряд Сергій і Кері їздили відвідати маму й дядька. У Сергія, проте, була інша, цілком поважна, причина. Дядько Джан мав фах інженера-електроніка й перевірив письмові завдання майбутнього майстра. Звичайно, старші дивились на Сергія, як на можливого родича, й приймали його з належною увагою. А він думав про інше. Ця тридцятитрирічна, а з вигляду зовсім юна жінка, сама того не бажаючи, владно притягувала до себе «симпатичного українського хлопчика», як вона називала Сергія, всмоктувала всього, без решти, позбавляла здібності розсудочно мислити.

— Мерилін, — спитав якось Сергій, скориставшись з відсутности Кері і Джана, — чому ви не вийдете заміж?

— Заміж? За кого?

— За доброго й гарного мужчину . . .

— За доброго й гарного? Але ж це, Серджі, не так просто. Добре з гарним сполучається рідко, а крім того, я вже не молода . . .

У Сергія перехопило дух. Він завжди вмів панувати над собою, але в той момент голова пішла обертом. Він стис маленькі руки Мерилін і гаряче прошепотів:

— Бога ради, не розсердьтесь на мене. Я кохаю вас, Мерилін . . .

Очі-волошки стали ще більшими. Одна брова піднеслася вище другої.

— Ви? Мене! А я думала . . .

— Ні, Мерилін, у мене такого почуття до Кері нема. Вона мила дівчина, я дивлюсь на неї, як на молодшу сестру й одружуватись не збираюсь.

— Значить, ви б хотіли . . .

— Хоч сьогодні, Мерилін. Одне тільки ваше слово . . .

Розмову було перервано, бо повернулись відсутні. Вони нічого не зауважили, хоч від спостережливого погляду не приховався б незвичайний рум'янець на обличчі Сергія й ніяковість його співрозмовниці.

Потім гості поїхали до Нью - Йорку, а в п'ятницю Сергій, збрехавши щось Кері про потребу відлучитися на кілька днів у своїх справах, помчав до Мерилін. Вона була сама. Брата послали кудись на тиждень у відрядження.

Повний пристрасти, Сергій простягнув до Мерилін руки. Вона дивилася на нього не то з захопленням, не то з переляком. Але наступної миті золота голівка вже лежала на грудях Сергія, сині очі глянули знизу догори й гарячий свіжий подих обпик губи хлопця.

— Що ж це ми робимо, милий?

— В кожному разі, нікого не ображаємо.

— Ти так думаєш? А я скажу тобі інше . . .

Адже Кері тебе дуже любить. Дуже! І нашо я буду віднімати тебе в неї? Я на три роки старша, врахуй і це. Повертайся, милий, зараз же повертайся. Ось я тебе поцілую на прощання й забудемо про ці наші хвилинні слабощі. Інакше, як же так? Як дивитимусь я в очі своєї дочки, коли ти станеш моїм чоловіком, або хоч би близьким приятелем?

**

*

Сергій повернувся лише за три дні. А ще кілька днів пізніше, занепокоєна відсутністю Сергія, Кері постукала до його квартири й побачила незнайоме мужеське обличчя.

— Про якого Серджі ви питаєте? Про українця, що тут мешкав? Він кудись виїхав з Нью-Йорку. Адреси не лишив. Ні, нічого не можу вам сказати про нього, міс.

У суботу, ввечері, приїхав до Кері дядько. Він був похмурий, якийсь несхожий на себе.

— Що з тобою, дядю?

Та ось, як тобі пояснити . . . Я повернувся з відрядження й не застав дома сестри, побачив лише її листа. Вона пише, що виїздить на працю до Каліфорнії. Яка праця? Чому так раптово? Нічого не розумію!

Кері, сидячи біля столу, зблідла. Потім голова її впала на руки й нестримне ридання вирвалося з її грудей.

— Дядю, невже ти не розумієш? Але хіба я винна, що мама гарніша від мене? Ах, дядю, яке жорстоке наше життя!

*Скрипка, житъ без боли не могу я,
Покорись, хорошая, не плачь!
Пусть тебя, как девушку нагу,
До утра насилует скрипач. . .*

ЗАГИБЕЛЬ «СКРИПАЛЯ»

(За народнім переказом)

Ф. Е. Дзержинський помер 20 липня 1926 р. від параліча серця, після полум'яної промови на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), скерованої проти Троцького, Зінов'єва й інших ворогів партії і народу.

(Енциклопедичний словник, стор. 546, 1955 р.)

*. . . Хіба не краще, як Фелікс Едмундович,
Серце віддати часам на розрив?!*

В. Маяковський

Серце було безсумніву чуйливе. В ньому жили звуки. Вони народжувались під тонкими й рухливими, як маленькі змійки, пальцями, пробивали ко-ру людської байдужости, будили високі пориви... Сам найбільший пролетарський письменник, Олександр Максимович Горький, слухаючи гру Фелікса, блаженно закривав очі, а після закінчення її говорив, помітніше, ніж завжди, натискаючи на О:
— Подумайте, який у ньОго ОсОбливий талант. Він ОБОВ'язкОВО буде великим артистОм. У ньОго скрипка прОстО співає, а не грає. . .

В російських письменницьких колах балакали, наче б то гра Дзержинського, що її одного разу слухав поет Ніколай Тіхонов, дала йому надхнення для найемоційнішого вірша:

Але Дзержинського артистична кар'єра не вабила. Він був «професійним революціонером», мріяв про скинення царату, хоч той царат йому, дворянинові з багатим маєтком у Віленській губернії, жодного зла не зробив. Революційність молодого Фелікса скоріше брала свій початок від скуки, була наркотичним збудником для пересиченого панича.

Після тюрем, заслань і перемоги «великої жовтневої», Фелікс Дзержинський, за пропозицією Леніна, очолив Всеросійську Чрезвичайну Комісію. Хто з колишніх радянських підданих не пам'ятає газетних портретів цього «полум'яного борця за соціалізм»? Козлобороді обличчя сатира аж ніяк не гармоніювало з форменним «чрезвычайським» кашкетом. Це була карикатура, насмішлива й гидка, як сама, ще небувала в світі, установа.

Ленін не любив без потреби вмочати власні пальці в кров. Він дав санкцію на розстріл царської родини, а в усьому іншому цілком покладався на Дзержинського. Ленін говорив:

— Феліксе, ти до мене із своїми списками кандидатів на розстріл не ходи. Це твоя справа. Звичайно, розслідуй добре, але в разі вини буде докзано, не церемонься.

І Фелікс не церемонився. Всеросійська м'ясорубка працювала бездоганно. Особливих розслідувань, проте, не було в ті гарячі місяці й роки, просто не вистачало часу. Голови буржуїв цинидись дешевше від склянки насіння... П'яні матроси-чекі-

сти відвідували багаті, добре устатковані квартири, забирали коштовності, звичайно, до своїх кишень, а господарів тягли жужмом у льохи «чрезвычайки», звідки мало хто повертався.

Усний переказ не доніс до наших днів імени героїні, невідомої східньої Шарлоти Корде. Говорили, що вона була князівною, зовсім молоденькою й надзвичайно гарною. Її не кинули в льох, пошкодували молодости й краси, за те кинули батька — князя.

Дівчині радили схватись, виїхати куди-небудь, замести сліди. Але вона пішла до Дзержинського, благала помилувати її доброго тата, що завжди був за народ, нікого не ображав, нікому не зробив зла.

І музичне серце розм'якло. Дзержинський дав слово завтра ж звільнити князя, а дочці сказав:

— Хліб за хліб... Я покохав вас з першого погляду. Все, про що ви попросите, буде для мене законом. Ніхто до вас не доторкнеться. Але ви повинні стати моєю дружиною.

— Дружиною? Хіба ви неодружені?

— Ні... Себто, треба дивитись на речі ширше... Революція звільнила нас від багатьох чудних обов'язків, наприклад, від того, щоб цілий вік жити з нелюбою. Я давно вже не люблю свою дружину й не живу з нею. Розумієте мене?

Дівчина розуміла одно: якщо вона зараз відмовить всесильному Дзержинському, надію на звільнення батька доведеться поховати навіки. І того вечора її перевезли в окремих, у когось реквізований будинок, комфортабельно обставлений, повний обслуги. Того вечора Дзержинський з особливим захопленням грав на скрипці, грав спе-

ціально для тієї, що, як сонце, освітлила його життя...

Минуло три дні.

— А де ж батько? — спитала колишня князівна. — Чому він не приходить?

— Бачиш, дорога, — відповів Дзержинський, — так одразу все не робиться. Перш, ніж випустити з тюрми, треба додержати певних формальностей, винести судовий вирок про те, що твій батько не підлягає карі й ніколи більш не може бути арештований.

Насправді ж, Дзержинський добре знав, що звільнити не було кого, що старий князь давно одержав порцію олива в потилицю й невідомо, де закопаний. Проте, голова ВЧК не почував себе винним. Він мав добрий намір випустити на всі чотири сторони батька своєї коханки, але... чорт же їх знав, що вони, ці підлеглі, так поквапляться. Князя «ліквідували» без суда й слідства, лише на тій підставі, що він князь.

Минуло ще два тижні.

— Де ж мій батько? Скажи мені, нарешті, правду! — попросила юна жінка.

І Дзержинський признався. Він радив забути «прикрі непорозуміння», обіцяв тішити й берегти свій скарб. Він безумно кохав її...

Але «скарб» другого дня шез. І з'явився лише через шість років, таким же блискучим, але цілком зрілим. З'явився в службовому кабінеті Дзержинського, попередньо попросивши доповіді про себе.

— Ти?!

— Але де ж ти була, моя радосте, чому пішла від мене? Чому?

— Бачиш, я дуже глибоко переживала... Ме-

ні здавалося, що все ж таки ти був причиною смерти мого батька, і я не могла з тобою лишитись. Але тепер я змінила свою думку. Ти не винний. Ти не хотів цього. Правда?

— О, звичайно, дорога, звичайно, не хотів! Як добре, що ти нарешті зрозуміла. Де ти спинилася? В готелі «Червона Москва»? Як прикро, що я не можу зараз поїхати разом із тобою! Але завтра ти приходи до мене вдень, і я тебе влаштую ще краще, ніж колись. Я зараз мушу йти на нараду. Ось напишу тобі перепустку, інакше тебе не випустять з нашої будівлі. Сюди можна, а звідси ні. Розумієш?

Дзержинський схилився над столом, і коли поставив свій підпис на перепустці, раптом відчув гострий, несподіваний, як блискавка, укол у спину. Володар людського життя не встиг навіть крикнути.

Жінка спокійно вийшла, а за півгодини особистий секретар Дзержинського, занепокоєний тим, що начальник не показується з кабінету, зазирнув туди й побачив: за столом сидів «залізний Фелікс». А між лопатками в нього стирчав, до руків'я застромлений в тіло, елегантний кинджал.

П Р И С Я Г А

Два враження, чи то пак переживання з дитячих літ найглибше запали в душу Бориса. Перше, коли вночі, в їхній затишній двокімнатній квартирі раптом з'явилося кілька озброєних людей, і ті люди, перевернувши догори дном усі речі, забрали з собою батька, а друге . . . Проте, між першим і другим була майже річна перерва. В цей час молода, ніжно збудована Борисова мати чомусь почала ходити на працю в цегельню, носила там якісь «форми» й замішувала глину. Від того замішування в мамі завжди були шорсткі червоні руки, іноді ще й порепані, і мама вже не могла грати на піяніні, що німо стояло в кутку. Згодом піяніно продали, бо на осінь Борисові треба було йти до школи, а в нього не було ані чобітків, ані теплового пальта.

В школі все здавалося непорівняно цікавішим, ніж дома. Мама заводила Бориса до шкільного приміщення рано, коли ще нікого там не було, лишала його в коридорі, а сама бігла до праці. В обідню перерву мама знов прибігала за Борисом, проводжала додому, швидко давала їсти й замикала на ключ у хаті.

Але одного разу мама спізнилася. Борис чекав на неї коло школи щось біля чотирьох годин і вже почав плакати від голоду й образи на маму. Тоді його повела до себе директорова жінка, нагодувала картоплею з салом. Борис заспокоївся, став посміхатись, і ось з'явилася мама . . .

Хлопець її ледве впізнав. Очі в неї були великі, якісь потемнілі, з них безперервним потічком котилися сльози. Горішня губа сіпалась. Руки дивно дрижали.

— Катерино Михайлівно, заспокойтесь! — сказала директорова жінка.

— Смерть мене тепер заспокоїть! — відповіла мама.

Потім сказала щось пошепки, здригнувшись плечима від раптового ридання, схопивши Бориса за руку й пішла.

А вдома . . . Борис цього ніколи не міг забути. Мама дістала зі скрині, з потаємної шухлядки, образ у срібній ризі, поставила його на столик, у кутку, й сказала:

— Дивись, сину, Це — Ісус Христос, наш Бог-страждалець. Його повісили на хресті, прибили цвяхами руки й ноги. За те, що Він усіх любив. Він помер, але по трьох днях ожив і полинув у небо. Він між нас і тепер, усе бачить, все чує. Твого тата розстріляли такі ж злочинці, які були й тоді, в часи Христа. Ти ніколи більш не побачиш свого доброго, ні в чому не винного тата. Присягнись же, сину, перед образом Бога - Христа, що коли виростеш, ти пригадаєш цю мою просьбу й помстишся над тими злочинцями. Скажи: присягаюсь!

— При-ся-га-юсь! — повторив Борис, ще не розуміючи, що то значить, бо ж у восьмилітньому віці не кожне поняття правильно окреслюється в людській свідомості.

Та враження залишилось назавжди. І з бігом часу, коли промайнуло п'ять років і слова «помста» й «присяга» перестали бути таємницею, вони міцно заволоділи Борисом.

Щось треба зробити. Але що? В голові підлітка

снувалися цілком фантастичні мрії. То він ставав могутнім полководцем, ішов на підбій країни, де позбавили життя його батька, завойовував ту країну і нищив усіх ворогів . . . То він обертався в людину-невидимку, проникав туди, куди ніхто не міг проникнути, й знов же нищив супостатів — убивць . . . А хто ж конкретно ті вбивці? Де вони сховались? Як їх знайти?

Не один раз хотів спитати Борис у мами, як бути з тією помстою, але завжди щось його стримувало. Взагалі, мама ніколи більш не нагадувала Борисові про смерть батька. Лише висів у чорній рямі портрет сумовитого, з двома зморшками між переніссям, чоловіка, а під портретом, з весни й до зими, стояли живі квіти.

Життя йшло своєю дорогою. Мамі вдалося перейти на працю в контору. Мама далі не губила вроди, в 33 роки була схожа на дівчину, однак, категорично відкидала нове заміжжя. Борис випадково підслухав її розмову з сусідкою:

— Катерино Михайлівна, ну, що ви собі думаєте? Та ж у вас женихів, хоч відсівай. Чи я не бачу, як за вами бігають? І вам було б легше виховувати сина.

На це мама відповіла:

— Ні, моя дорога, мою пісню проспівано. Її обірвали майже на початку, та що зробиш! Дехто може мати й по три чоловіки, я їх не осуджую, а я присягалась одному й тої присяги не порушув. Хай уже я буду дурна . . .

І знов те слово, присяга . . . Борис так само не може її порушити. Тільки . . . Зрештою не за два роки повзіялись, як дим мрії про полководців і людей-невидимок. Щось підказало Борисові думку: добре вчитись. Випити з книг усі за-

ховані там скарби. Пізнати невідоме. Проникнути по-за невідоме . . .

Борис закінчив десятилітку з усіма «відмінно» й пішов до інституту. Юнака цікавила нова атомова галузь. Це ж у ній майбутнє людства, від віків нечуваний розумовий розмах, втілення найсміливіших, найнеймовірніших фантазій . . .

Післявоєнний час був досить тяжкий, але мама кожного дня брала додому якусь окремо оплачувану працю й Борис майже не відчував злиднів. Він був тепер зайнятий не лише в інститутських стінах. Увесь вільний час, навіть той, що його молодь конче мусить використати для себе особисто, проходив за книжками, вичислюванням, кресленням. Мама аж сердилась, питала :

— Борисе, скільки тобі років?

— А що?

— Можна подумати, що п'ятдесят, не менше. Ну, чого ти сидиш, як камінь? Поїдь кудись із товаришами на дачу, візьміть дівчат, погуляйте собі .

— Ах, мамо, з дачами я ще встигну. Не заважай мені, будь ласка. Ти знаєш, над чим я працюю?

— Ні, не знаю.

— Так ось, мамусю . . . Я на дорозі до одного відкриття, а саме до того, що всі атомові й ядерні бомби, де б вони не були заховані, можна знешкодити, при чому це аж ніяк не відіб'ється на людях, на їхньому житті й здоров'ї.

Мама нічого на це не сказала, тільки подивилась проникливим і наче співчуваючим поглядом.

— Ти не віриш?

— Чому ні? Вірю. Тепер усьому можна вірити. А що говорить професор?

— Я йому ще не признався. Про це, крім тебе, покищо не знає ніхто.

Дні були схожі один на один. Здебільша мовчазна самотність мати, і він, самотник, дивак, що відсторонюється від собі подібних, шукає якоїсь, одному йому відомої, істини . . .

Правда, трапилось і в них несподіване свято. В березні 1953 року. Борис ще спав, аж раптом мати, проти звичаю, його збудила.

— Борисе!

— Що, мамо?

— Встань, сину, будемо снідати!

— Снідати? Чому так нагально? Адже я завжди снідав пізніше . . .

— Власне, не снідати, а розговлятися . . . Сьогодні ж великдень . . . для всіх знедолених. Ти ще не знаєш . . .

— Чого я не знаю?

— Помер цар Ірод. Отой, що хотів знищити вдруге Христа. Помер Сталін . . .

— А!

— Отож! Ніколи, сину, не радувалась я чиєюсь смертю, але сьогодні радіюсь. Навіть купила вина й вип'ю чарку разом із тобою. Ти розумієш, здохла скажена собака, яка кусала й отруювала весь наш нещасний народ. Здохла! Не оживе більше! Не посилатиме на смерть мільйони невинних людей.

Десь за чотири роки після закінчення інституту Борис уже мав звання професора й ось одного дня запросили його до міністерства внутрішніх справ.

— Ви професор Борис Нежданюк?

— Я . . .

— Син pokojного професора Миколи Нежданюка?

— Так. Я його син.

— Вітаємо вас. І мусимо сказати, що ваш батько загинув помилково. Така була, знаєте, прикра ситуація. Він ні в чому не винний. Якраз тепер видаватимуться його праці з біохемії й ви маєте спадкове матеріяльне право на ці видання. Працюйте ж, молодий професоре, так добре, як і досі. Будьте гідним імени вашого батька. Ось незабаром ми вас пошлемо закордон, щоб ви прославили там радянських науковців. Ну, і звичайно, коли трапиться можливість, скористайтесь з чужих секретів . . . Ви це розумієте. Пояснювати вам не треба, бо ви ж радянська людина . . .

Борис вислухав ту пропозицію, дав свою повну згоду на все, а вдома, переповівши розмову в міністерстві, сказав матері:

— Якщо пошлють закордон, без тебе не їду.

— Чому, сину? Ти вже не дитина й я тобі не дуже потрібна.

— Ні, я мушу поїхати з тобою. Невже ти не догадуєшся?

Мати посміхнулась.

— Може, й догадуюсь. Але не думай, що ти хитріший за інших. Коли нам вдається носити в собі щось глибоко заховане, це наше велике щастя . . . Отже, не слід ним ризикувати. І скажу тобі ще одно . . . В давні часи мати вируждала на війну свого єдиного сина. Звичайно, не на таку війну, як була. Не «за Сталіна», а за волю краю й народу. Мати не могла йти разом із сином, вона лише чекала на нього. Отож, і я чекатиму, доки буду жива. А помру — що ж! Моя остання думка, моє благословення буде з тобою

**

Літакові перед відлетом робили перевірку. Механіки постукували молотами по шурубах, дивились,

чи міцно вони тримаються. За десять хвилин цей сяючий залізний птах з багатьма тоннами вантажу підскачить, як м'яч, і полине небесними просторами в чужу, ще незнану, країну. Мандрівники і всі, хто їх проводжав, були схвильовані. Здавалося, що не сказано найголовнішого, а воно, те найголовніше, причаїлося десь у людських душах і не хоче перетворитись у слово. Тільки одна пара, мати й син, дивились одне на одного ясними очима. Вони добре знали, що розлучаються назавжди, що нема тої сили, яка спинила б їх рішення. Мати була безтурботна й усміхнена, і Борисові мимоволі пригадалась історія, коли засудженому на смерть синові мати обіцяла випросити в короля прощення, а на знак, що прощення дано, вона, мовляв, одягне білу сукню, й хай син спокійно йде на шибеницю, бо його в останній момент звільнять. Син посміхався навіть у петлі й . . . загинув.

«Для чого ж. — питає автор історії, — одягла мати білу сукню? — В ім'я «святого обману». Вона боялася, щоб син не загубив мужности перед стратою».

Проте, Борисові нема чого боятись. І ця історія не має до нього жодного відношення. Скоріше, це він проводжає матір на смерть . . . Ах, яка це болюча думка!

— Мамо, ти мені писатимеш кожного тижня . . .

— Розуміється, розуміється, сину! І буду тобі словіщати всі новини. Проте, три місяці пролетять швидко, особливо за працею. Не зчуєшся, як побачимось знову . . .

Останній погляд. Останній помах руки. І останнє, вголос не висловлене, слово:

— При-ся-га-юсь!

БІЛА ВОРОНА

1.

Шкільна аудиторія, як завжди, гамірлива, і молоді голоси в ній, наче дзвінке скло. Іноді скло тріскається під впливом раптової суперечки, і тоді в той бік летять сірі, чорні й голубі вогники очей. Зрештою кожен має своє заняття. Або розмовляє з сусідою, або вивчає в дзеркалі власні риси, дуже рідко хтось, розгорнувши підручник, ловить там мудрість, що їй не було часу спіймати вчора.

Для більшості десять вільних хвилин перед навчанням чи не найцікавіші за цілий день. Наука повертає думку на шлях абстракцій, обтяжує мозок, лишає там такий слід, наче хтось самочинно поналіплював етикетки тяжких для сприйняття переконань.

Сьогодні першу лекцію має «чудило». Він так само ще належить до молоді, має не більше 27 літ, але до смішного сором'язний і, крім того, впевнений, що нема нічого важнішого в житті, як знання всесвітньої літератури. «Чудила» не люблять, бо він рідко посміхається, не розповідає анекдотів і безжально ставить низькі оцінки.

Терпіння в цієї людини надзвичайне. Вона якось не реагує на постійний шум, зносить одверте глузування з неї, не вимагає уваги. А оскільки не вимагає, можна робити, що завгодно. І роблять. Ось на передній лавці двоє хлопчаків розглядають альбом світових красунь. Якась дівчина малює

профіль подруги. Далі чотири лобурі, зіставивши разом шкільні лавки, грають в доміно. Голос «чудила» майже губиться в загальному шумі, голос набирає безпомічного тону й нарешті затихає зовсім. Тоді хтось, шукаючи молодечої слави, кидає мокру кульку паперу в сумне обличчя на катедрі. Папір пристає до щоки й це викликає несамовитий регіт аудиторії. Ох, і добре ж утрапив!

— Друзі, чому ви такі невиховані?

Це питає не той, покривджений. З лавки підвелася бліда дівчина в рожевому жакетику й сувро дивиться на усміхнені обличчя. Тоді зло падає на неї. Із звужених очей аудиторії вириваються іскри, найбільше темпераментні вигукують:

— Підлабузниця! Біла ворона!

— І все ж таки... спокійно каже дівчина. — Я питаю: хто це зробив?

Аудиторія зойкнула від обурення.

— Зачекай, ми з тобою поговоримо після заняття...

— Так, поговоримо. А поки я вам, професоре, обіцяю, що ніколи це свинство не повториться. І прошу вибачити за того ідіота!

Ніхто в класі не любив «білої ворони», хоч вона була вродлива й товариська. Якийсь інший дух загіздився в тій дівчині й вирізняв її поміж усіма. Ось, наприклад, вона не мала бойфренда, не хотіла його мати, ігнорувала хлопчачі залицяння. Що ж це є? Оскільки тобі вже сповнилося шістнадцяти років — пора, більшість починає від чотирнадцяти. Хлопці дивились на неї з-під лоба, як горобці з-під стріх, а вона посміхалась і питала:

— Чи дуже я колюча? Спробуйте...

Чорт би її забрав! Коли б це був хлопець такої їжачої вдачі, натовкли б десь в темному кут-

ку, наставили б «ліхтарів» під очима й швидко б повернули до послуху більшості. А з дівчиною так не поведешся. Ось і той випадок із «чудилом». Полютували, покричали на неї, а зрештою відчепились, і нікому не прийшло в голову повторити після цікавий експеримент з мокрою кулькою . . .

2

В усіх випадках радості й розчарувань людина звертається до природи, і мудра рослинна стихія розуміє людину, співчуває, радикально заспокоює.

— Інес, добра Інес, я питаю вас не як свою ученицю, а як сестру . . . Чому мене так ненавидять? Та ж я хочу, щоб моє навчання залишило гарні сліди, щоб, вирощи, ви всі були розвинуті, легко орієнтувалися в минулих і сучасних подіях.

Ця розмова відбувалася в міському парку, під час випадкової зустрічі.

До вечора ще було далеко, і сонячне проміння підкрадалось до людей з різних боків, зазірало їм у вічі, наче навмисне освітлювало якісь недоречності в їхньому вбранні. Інес зауважила, маленьку дірочку на піджаку вчителя й подумала, що він ніколи її не помітить сам. Хіба вже розірветься посправжньому.

— Так, — відповіла Інес, — я вам безумовно вірю, але, дорогий учителю, вибачте, не можна бути в цей час таким, як ви . . .

— Яким?

— Безпомічним. Теперішня молодь надто егоїстична й жорстока, отже, треба в неї цього трохи запозичити . . .

— Я не розумію вас, Інес.

— Зараз зрозумієте. Скажімо, чому ви, тиж-

день тому, діставши пловек в обличчя, не підійшли до хулігана й не вдарили його? Адже ви бачили, хто кинув . . .

— Мені? Ударити?

— Ударити. По щоці. З усієї сили. Ну, можливо, дістали б догану від директора, мали б розмову в поліції, але зрештою вам би нічого не зробили, бо ви були прилюдно ображений.

— Ні, Інес, це не для мене, так не можна . . .

— Не можна? Зате ви побачили б, яка тихенька стала б другого дня наша аудиторія. Хулігани визнають лише брутальну силу, а не добрі слова.

Учитель здивовано спостерігав свою ученицю. Її бліді щоки порожевіли, гарне личко набрало волевих рис, і попелястий кучерик на лобі, здавалося, закрутивсь визивно.

— Ну, гаразд, Інес, давайте змінимо тему. Що ви думаєте робити після школи?

— Вчитися далі.

— І?

— Вчити інших.

— Невже вам подобається цей невдячний фак?

— Подобається. Колись прийдете на мою лекцію й подивитесь, чи при мені гратимуть у доміно..

Дерева в парку з зелених оберталися в темні. Стало більше молодих пар. У повітрі невидним дощем, все зростаючи, шарудів автомобільний рух. Тоді вчитель пригасив свої очі й підвівся з лавки.

— Дякую, Інес. Ви завдали мені багато нових думок . . .

3

І був знову шкільний день. Нічого не мінялося. Цей набридлий обов'язок сидіти на лавці й слуха-

ти, дратував молодь. Отже, потрібна самодіяльність, розвага. Сьогодні на лекції літератури вирішили пограти в карт, бо «чудило», як завжди, нічого не скаже. Картярська група навіть не привіталася з ним, коли увійшов до класу. Нащо вітатись? Карти підлітали догори, стриманий сміх супроводив удалі ходи. Але що це? Висока постать у сірому, трохи прим'ятому, вбранні швидко нахилилась над лавкою, згребла карти й викинула за вікно. Учні закам'яніли, найбільш нервовий злісно запитав: — Як ви смієте?!

Але в чорних, боязких раніше, очах учителя було стільки люти, стільки рішучості, що принишкла вся класа.

— Отже, молоді друзі, — сказав «чудило», — на цьому — кінець. Абсолютна тиша, абсолютна увага. Спробуйте біситись — побачите, що буде. Тих, хто не зватимуть завдання, прошу на лекцію не приходити. Ясно?

Не все було ясно. Та коли слідом за картами подетів у вікно альбом світових красунь і навіть невинний малюнок з профілем учениці, молодь насторожилась. Он як! І хто б міг сподіватись?

Чомусь цього разу непорівняно цікавішою здалась лекція. Може, тому, що в лагідному раніше голосі брєніли сталеві нотки й очі не ховались у сторінках шкільного журналу, а чорними прожекторами обмацували кожне обличчя, наказували йому бути уважним. І серед усіх стиснутих уст тільки одні рожеві й ніжні уста злегка посміхались, бо вони знали таємницю переродження. Він не ударить, ні, але й його ніхто не образить тепер, не сміє образити, не знайде в собі рішучості жартувати з гострими лезами очей, бо вмер попелентач і прийшов провідник.

Кінчався навчальний рік, але не відчувалося, в зв'язку з цим, тривоги, як було раніше, в старших поколіннях. Бо старші покоління мусли ступати на кам'янистий ґрунт, іти по ньому, обдираючи ноги і, не дай, Боже, під час такої мандрівки мати порожню голову. Тодішнє життя не терпіло порожніх, або й напівпорожніх голів. Інакше — підставляй спину під тягар і неси його, доки не впавеш від власного безсилля.

Молодь готувалась до іспитів «холодком». Дещо вона знає, дещо не знає, ну, й що ж? Хліб на столі є в кожного. Працю, якщо захочеш, знайдеш швидко. Тяжкої праці, при теперішньому технічному прогресі, майже не існує. І зовсім зайве — не спати ночами, тремтячими пальцями перегортати сторінки книжок, поновлюючи в пам'яті призабуте. Тільки невеличкий відсоток тимчасово відкинув усі розваги й сидить по хатах. Це — білі ворони, над якими сміються, вважають за непомітних...

Інес помітно схудла. Вона піде до університету, їй не можна ставитись до справи «холодком». Так, проти течії! Треба завжди плисти проти течії, не розтворяться в масі, бо ніколи ще маса не було людським провідником.

Дівчина не думає тепер про особисте, хоч вона є в неї, старанно заховане від чужої допитливості, огорожене квітчастими мріями...

Завтра вже не буде учениці Інес. Двері її аудиторії відчиняться для інших хлопців і дівчат, які по-своєму дивитимуться на життя, йтимуть власними, обраними для себе стежками. Школи і шкода й не шкода. Деякий час буде жаль, за за-

коном звички, але зрештою звідти взято все, що можна було взяти.

Під голубими очима наче голубіє книжковий папір. Це — від втоми. Але втома не хвороба. Вона минає безслідно, й натомість приходить бурлива енергія молодости. Молодість завжди повинна чогось бажати, прагнути до вершин, боротися з тисячма справжніх і уявних перешкод, інакше вона нічого не варта

5

— Інес, моя дорога Інес! Мені зовсім не соромно признатися, що ти мене навчила жити. Правда, таких, яким я був колись, ніхто не любить. Але мене інакше виховували. Вчили служити людям, а не командувати ними. Вчили віддавати себе всього тій справі, яку обрав. Ти все ж таки, закінчивши школу, вирішила піти . . . моєю дорогою?

— Ні, Джане. Ця дорога тяжка. Я лише хотіла підтримати твою занадто м'яку душу, роздражнити тебе. . . Чи ти когось любив?

— Нікого!

— А я любила. . . тебе. . . давно. І мені було боляче, що ти ніколи про те не довідаєшся, бо. . . я не лише любила, а й зневажала, як усі. . .

— Тільки не кидала кульок в обличчя.

— Тільки не кидала кульок.

Човен тихо коливався на озерній воді, а місяць ліг на спину й так само коливався в повітряних хвилях. Довкола рухались інші човни, пагадуючи велетенських риб, і звідти лунав безжурний спів молодости.

— Джане, ти знаєш, як тебе називали в школі?

— Знаю й чув не раз. Чудило. . .

— А мене називали білою вороною. Гарне поєднання, правда?

Вони весело розсміялись і притислись одне до одного. Перед ними лежав твердий шлях, який не терпить слабости, боязні й зневіри.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Дорога з гір була легка. Доводилося навіть стримувати себе, щоб не скотитись, як м'яч, з кілометрової висоти. Повітря тут прозоре й дзвінке, як кришталі. Хмари — маленькі, парасольоподібні. Здавалось, наче сотні парашутів нависли над схилами й ось-ось звідти почнуть стрибати люди.

Старий Волоцюга дуже добре себе почував. Напереді було три вільних дні, заслужений за місяць відпочинок. Напереді була Моніка.

Чому таке чудне, навіть дещо образливе прізвисько? А ось так. Він сам собі його дав у хвилину душевного розм'якшення, після «двадцятої» чарки. І від того часу всі приятелі пестливо називали його Старим Волоцюгою.

Моніка також не знала його справжнього імення. Вона була власницею «гастгофа», сорокалітньою військовою вдовою, ще досить миловидною. Моніку дуже дивувало те, що українці мають такі довгі імена: Стариволоцюга, і скорочено називала його Стар. Фрау Моніка зовсім не приховувала своєї близькості із Старим Волоцюгою, навіть похвалялась цим перед подругами, такими ж воєнними вдовами. Адже тепер пішла мода на українців. Вони, як чоловіки, аніскільки не гірші від австрійців, навіть кращі . . . Не дріб'язкові. Не втручаються в кухонні справи. Уникають сварок. Правда, люблять випити, але ж це зовсім не гріх. Моніка сама не відставала від мужчин,

ПРИСЯГА

Два враження, чи то пак переживання з дитячих літ найглибше запали в душу Бориса. Перше, коли вночі, в їхній затишній двокімнатній квартирі раптом з'явилося кілька озброєних людей, і ті люди, перевернувши догори дном усі речі, забрали з собою батька, а друге . . . Проте, між першим і другим була майже річна перерва. В цей час молоді, ніжно збудована Борисова мати чомусь почала ходити на працю в цегельню, носила там якісь «форми» й замішувала глину. Від того замішування в мамі завжди були шорсткі червоні руки, іноді ще й порепані, і мама вже не могла грати на піяніні, що німо стояло в кутку. Згодом піяніно продали, бо на осінь Борисові треба було йти до школи, а в нього не було ані чобітків, ані теплого пальта.

В школі все здавалось непорівняно цікавішим, ніж дома. Мама заводила Бориса до шкільного приміщення рано, коли ще нікого там не було, лишала його в коридорі, а сама бігла до праці. В обідню перерву мама знов прибігала за Борисом, проводжала додому, швидко давала їсти й замикала на ключ у хаті.

Але одного разу мама спізнилася. Борис чекав на неї коло школи щось біля чотирьох годин і вже почав плакати від голоду й образи на маму. Тоді його повела до себе директорова жінка, нагодувала картоплею з салом. Борис заспокоївся, став посміхатись, і ось з'явилася мама . . .

Хлопець її ледве впізнав. Очі в неї були великі, якісь потемнілі, з них безперервним потічком котилися сльози. Горішля губа сіпалась. Руки дивно дрижали.

— Катерино Михайлівно, заспокойтесь! — сказала директорова жінка.

— Смерть мене тепер заспокоїть! — відповіла мама.

Потім сказала щось пошепки, здригнулась плечима від раптового ридання, схопила Бориса за руку й пішла.

А вдома . . . Борис цього ніколи не міг забути. Мама дістала зі скрині, з потаємної шухлядки, образ у срібній ризі, поставила його на столик, у кутку, й сказала:

— Дивись, сину, Це — Ісус Христос, наш Бог-страждалець. Його повісили на хресті, прибили цвяхами руки й ноги. За те, що Він усіх любив. Він помер, але по трьох днях ожив і поплинув у небо. Він між нас і тепер, усе бачить, все чує. Твого тата розстріляли такі ж злочинці, які були й тоді, в часи Христа. Ти ніколи більше не побачиш свого доброго, ні в чому не винного тата. Присягнись же, сину, перед образом Бога - Христа, що коли виростеш, ти пригадаєш цю мою просьбу й помстишся над тими злочинцями. Скажи: присягаюсь!

— При-ся-га-юсь! — повторив Борис, ще не розуміючи, що то значить, бо ж у восьмилітньому віці не кожне поняття правильно окреслюється в людській свідомості.

Та враження залишилось назавжди. І з бігом часу, коли промайнуло п'ять років і слова «помста» й «присяга» перестали бути таємницею, вони міцно заволоділи Борисом.

Щось треба зробити. Але що? В голові підлітка

снувалися цілком фантастичні мрії. То він ставав могутнім полководцем, ішов на підбій країни, де позбавили життя його батька, завойовував ту країну і нищив усіх ворогів . . . То він обертався в людину-невидимку, проникав туди, куди ніхто не міг проникнути, й знов же нищив супостатів — убивць . . . А хто ж конкретно ті вбивці? Де вони сховались? Як їх знайти?

Не один раз хотів спитати Борис у мами, як бути з тією помстою, але завжди щось його стримувало. Взагалі, мама ніколи більш не нагадувала Борисові про смерть батька. Лише висів у чорній рямі портрет сумовитого, з двома зморшками між переніссям, чоловіка, а під портретом, з весни й до зими, стояли живі квіти.

Життя йшло своєю дорогою. Мамі вдалося перейти на працю в контору. Мама далі не губила вроди, в 33 роки була схожа на дівчину, однак, категорично відкидала нове заміжжя. Борис випадково підслухав її розмову з сусідкою:

— Катерино Михайлівна, ну, що ви собі думаете? Та ж у вас женихів, хоч відсівай. Чи я не бачу, як за вами бігають? І вам було б легше виховувати сина.

На це мама відповіла:

— Ні, моя дорога, мою пісню проспівано. Її обірвали майже на початку, та що зробиш! Дехто може мати й по три чоловіки, я їх не осуджую, а я присягалась одному й тої присяги не порушу. Хай уже я буду дурна . . .

І знов те слово, присяга . . . Борис так само не може її порушити. Тільки . . . Зрештою ще за два роки розвіялись, як дим, мрії про полководців і людей-невидимок. Щось підказало Борисові думку: добре вчитись. Вилити з книг усі за-

ховані там скарби. Пізнати невідоме. Проникнути по-за невідоме . . .

Борис закінчив десятилітку з усіма «відмінно» й пішов до інституту. Юнака цікавила нова атомова галузь. Це ж у ній майбутнє людства, від віків нечуваний розумовий розмах, втілення найсміливіших, найнеймовірніших фантазій . . .

Післявоєнний час був досить тяжкий, але мама кожного дня брала додому якусь окремо оплачувану працю й Борис майже не відчував злиднів. Він був тепер зайнятий не лише в інститутських стінах. Увесь вільний час, навіть той, що його молодь конче мусить використати для себе особисто, проходив за книжками, вичислюванням, кресленням. Мама аж сердилась, питала :

— Борисе, скільки тобі років?

— А що?

— Можна подумати, що п'ятдесят, не менше. Ну, чого ти сидиш, як камінь? Поїдь кудись із товаришами на дачу, візьміть дівчат, погуляйте собі .

— Ах, мамо, з дачами я ще встигну. Не заважай мені, будь ласка. Ти знаєш, над чим я працюю?

— Ні, не знаю.

— Так ось, мамусю . . . Я на дорозі до одного відкриття, а саме до того, що всі атомові й ядерні бомби, де б вони не були заховані, можна знешкодити, при чому це аж ніяк не відіб'ється на людях, на їхньому житті й здоров'ї.

Мама нічого на це не сказала, тільки подивилась проникливим і наче співчуваючим поглядом.

— Ти не віриш?

— Чому ні? Вірю. Тепер усьому можна вірити. А що говорить професор?

— Я йому ще не признався. Про це, крім тебе, покищо не знає ніхто.

Дні були схожі один на один. Здебільша мовчазна самітня мати, і він, самітник, дивак, що відсторонюється від собі подібних, шукає якоїсь, одному йому відомої, істини . . .

Правда, трапилось і в них несподіване свято. В березні 1953 року. Борис ще спав, аж раптом мати, проти звичаю, його збудила.

— Борисе!

— Що, мамо?

— Встань, сину, будемо снідати!

— Снідати? Чому так нагально? Адже я завжди снідав пізніше . . .

— Власне, не снідати, а розговляться . . . Сьогодні ж великдень . . . для всіх знедолених. Ти ще не знаєш . . .

— Чого я не знаю?

— Помер цар Ірод. Отой, що хотів знищити вдруге Христа. Помер Сталін

— А!

— Отож! Ніколи, сину, не радувалась я чиєюсь смертю, але сьогодні радіуюсь. Навіть купила вина й вип'ю чарку разом із тобою. Ти розумієш, здохла скажена собака, яка кусала й отруювала весь наш нещасний народ. Здохла! Не оживе більше! Не посилатиме на смерть мільйони невинних людей.

Десь за чотири роки після закінчення інституту Борис уже мав звання професора й ось одного дня запросили його до міністерства внутрішніх справ.

— Ви професор Борис Нежданюк?

— Я . . .

— Син покійного професора Миколи Нежданюка?

— Так. Я його син.

— Вітаємо вас. І мусимо сказати, що ваш батько загинув помилково. Така була, знаєте, прикра ситуація. Він ні в чому не винний. Якраз тепер видаватимуться його праці з біохемії й ви маєте спадковим матеріяльне право на ці видання. Працюйте ж, молодий професоре, так добре, як і досі. Будьте гідним імени вашого батька. Ось незабаром ми вас пошлемо закордон, щоб ви прославили там радянських науковців. Ну, і звичайно, коли трапиться можливість, скористайтеся з чужих секретів . . . Ви це розумієте. Пояснювати вам не треба, бо ви ж радянська людина . . .

Борис вислухав ту пропозицію, дав свою повну згоду на все, а вдома, переповівши розмову в міністерстві, сказав матері:

— Якщо пошлють закордон, без тебе не їду

— Чому, сину? Ти вже не дитина й я тобі не дуже потрібна.

— Ні, я мушу поїхати з тобою. Невже ти не догадуєшся?

Мати посміхнулась.

— Може, й догадуюсь. Але не думай, що ти хитріший за інших. Коли нам удається носити в собі щось глибоко заховане, це наше велике щастя . . . Отже, не слід ним ризикувати. І скажу тобі ще одно . . . В давні часи мати виряджала на війну свого єдиного сина. Звичайно, не на таку війну, як була. Не «за Сталіна», а за волю краю й народу. Мати не могла йти разом із сином, вона лише чекала на нього. Отож, і я чекатиму, доки буду жива. А помру — що ж! Моя остання думка, моє благословення буде з тобою.

Літакові перед відлетом робили перевірку. Механіки постукували молотами по шурубах, диви-

лись, чи міцно вони тримаються. За десять хвилин цей сяючий залізний птах з багатьма тоннами вантажу підскачить, як м'яч, і полине небесними просторами в чужу, ще незнану, країну. Мандрівники і всі, хто їх проводжав, були схвильовані. Здавалося, що не сказано найголовнішого, а воно, те найголовніше, причаїлося десь у людських душах і не хоче перетворитись у слово. Тільки одна пара, мати й син, дивились одне на одного ясними очима. Вони добре знали, що розлучаються назавжди, що нема тої сили, яка спинила б їх рішення. Мати була безтурботна й усміхнена, і Борисові мимоволі пригадалась історія, коли засудженому на смерть синові мати обіцяла випросити в короля прощення, а на знак, що прощення дано, вона, мовляв, одягне білу сукню, й хай син спокійно йде на шибеницю, бо його в останній момент звільнять. Син посміхався навіть у петлі й . . . загинув.

«Для чого ж. — питає автор історії, — одягла мати білу сукню? — В ім'я «святого обману». Вона боялася, щоб син не загубив мужности перед стратою».

Проте, Борисові нема чого боятись. І ця історія не має до нього жодного відношення. Скоріше, це він проводжає матір на смерть . . . Ах, яка це болюча думка!

— Мамо, ти мені писатимеш кожного тижня . . .

— Розуміється, розуміється, сину! І буду тобі сповіщати всі новини. Проте, три місяці пролетять швидко, особливо за працею. Не зчуєшся, як побачимось знову . . .

Останній погляд. Останній помах руки. І останнє, вголос не висловлене, слово:

— При-ся-га-юсь!

БІЛА ВОРОНА

1.

Шкільна аудиторія, як завжди, гамірлива, і молоді голоси в ній, наче дзвінке скло. Іноді скло тріскається під впливом раптової суперечки, і тоді в той бік летять сірі, чорні й голубі вогники очей. Зрештою кожен має своє заняття. Або розмовляє з сусідою, або вивчає в дзеркалі власні риси, дуже рідко хтось, розгорнувши підручник, ловить там мудрість, що її не було часу спіймати вчора.

Для більшості десять вільних хвилин перед навчанням чи не найцікавіші за цілий день. Наука завертає думку на шлях абстракцій, обтяжує мозок, лишає там такий слід, наче хтось самочинно поналіплював етикетки тяжких для сприйняття переконань.

Сьогодні першу лекцію має «чудило». Він так само ще належить до молоді, має не більше 27 літ, але до смішного сором'язний і, крім того, впевнений, що нема нічого важнішого в житті, як знання всесвітньої літератури. «Чудила» не люблять, бо він рідко посміхається, не розповідає анекдотів і безжально ставить низькі оцінки.

Терпіння в цієї людини надзвичайне. Вона якось не реагує на постійний шум, зносить одверте глузування з неї, не вимагає уваги. А оскільки не вимагає, можна робити, що завгодно. І роблять. Ось на передній лавці двоє хлопчаків розглядають альбом світових красунь. Якась дівчина малює

профіль подруги. Далі чотири лобурі, зіставивши разом шкільні лавки, грають в доміно. Голос «чудила» майже губиться в загальному шумі, голос набирає безпомічного тону й нарешті затихає зовсім. Тоді хтось, шукаючи молодечої слави, кидає мокру кульку паперу в сумне обличчя на катедрі. Папір пристає до щоки й це викликає несамовитий регіт аудиторії. Ох, і добре ж утрапив!

— Друзі, чому ви такі невиховані?

Це питає не той, покривджений. З лавки підвелася бліда дівчина в рожевому жакетику й суворо дивиться на усміхнені обличчя. Тоді зло падає на неї. Із звужених очей аудиторії вириваються іскри, найбільше темпераментні вигукують:

— Підлабузниця! Біла ворона!

— І все ж таки, — спокійно каже дівчина. — я питаю: хто це зробив?

Аудиторія зойкнула від обурення.

— Зачскай, ми з тобою поговоримо після заняття . . .

— Так, поговоримо. А поки я вам, професоре, обіцяю, що ніколи це свинство не повториться. І прошу вибачити за того ідіота!

Ніхто в класі не любив «білої ворони», хоч вона була вродлива й товариська. Якийсь інший дух загнивдився в тій дівчині й вирізняв її поміж усіма. Ось, наприклад, вона не мала бойфренда, не хотіла його мати, ігнорувала хлопчачі залицяння. Що ж це є? Оскільки тобі вже сповнилося шістнадцять років — пора, більшість починає від чотирнадцяти. Хлопці дивились на неї з-під лоба, як горобці з-під стріх, а вона посміхалась і питала:

— Чи дуже я колюча? Спробуйте . . .

Чорт би її забрав! Коли б це був хлопець такої їжачої влачі, натовкли б десь у темному кут-

ку, наставили б «ліхтарів» під очима й швидко б повернули до послуху більшості. А з дівчиною так не поведешся. Ось і той випадок із «чудилом». Полютували, покричали на неї, а зрештою відчепились, і нікому не прийшло в голову повторити після цікавий експеримент з мокрою кулькою . . .

2

В усіх випадках радості й розчарувань людина звертається до природи, і мудра рослинна стихія розуміє людину, співчуває, радикально заспокоює.

— Інес, добра Інес, я питаю вас не як свою ученицю, а як сестру . . . Чому мене так ненавидять? Та ж я хочу, щоб моє навчання залишило гарні сліди, щоб, вирости, ви всі були розвинуті, легко орієнтувалися в минулих і сучасних подіях.

Ця розмова відбувалася в міському парку, під час випадкової зустрічі.

До вечора ще було далеко, і сонячне проміння підкрадалось до людей з різних боків, зазірало їм у вічі, наче навмисне освітлювало якісь недоречності в їхньому вбранні. Інес зауважила, маленьку дірочку на піджаку вчителя й подумала, що він ніколи її не помітить сам. Хіба вже розірветься посправжньому.

— Так, — відповіла Інес, — я вам безумовно вірю, але, дорогий учителю, вибачте, не можна бути в цей час таким, як ви . . .

— Яким?

— Безпомічним. Теперішня молодь надто егоїстична й жорстока, отже, треба в неї цього трохи запозичити.

— Я не розумію вас, Інес.

— Зараз зрозумієте. Скажімо, чому ви, тиж-

день тому, діставши пювок в обличчя, не підійшли до хулігана й не вдарили його? Адже ви бачили, хто кинув . . .

— Мені? Ударити?

— Ударити. По щоці. З усієї сили. Ну, можливо, дістали б догану від директора, мали б розмову в поліції, але зрештою вам би нічого не зробили, бо ви були прилюдно ображений.

— Ні. Інес, це не для мене, так не можна . . .

— Не можна? Зате ви побачили б, яка тихенька стала б другого дня наша аудиторія. Хулігана визнають лише бруталну силу, а не добрі слова.

Учитель здивовано спостерігав свою ученицю. Її бліді щоки порожевіли, гарне личко набрало волевих рис, і попелястий кучерик на лобі, здавалося, закрутивсь визивно.

— Ну, гаразд, Інес, давайте змінимо тему. Що ви думаєте робити після школи?

— Вчитися далі.

— І?

— Вчити інших.

— Невже вам подобається цей невдячний фах?

— Подобається. Колись прийдете на мою лекцію й подивитесь, чи при мені гратимуть у доміно.

Дерева в парку з зелених оберталися в темні. Стало більше молодих пар. У повітрі невидимим дощем, все зростаючи, шарудів автомобільний рух. Тоді вчитель пригасив свої очі й відвівся з лавки.

— Дякую, Інес. Ви завдали мені багато нових думок . . .

3
І був знову шкідливий день. Нічого не мінялося. Цей набридлий обов'язок сидіти на лавці й слуха-

ти, драгував молодь. Отже, потрібна самодіяльність, розвага. Сьогодні на лекції літератури вирішили пограти в карт, бо «чудило», як завжди, нічого не скаже. Картярська група навіть не привіталася з ним, коли увійшов до класу. Нащо вітатись? Карти підлітали догори, стриманий сміх супроводив удалі ходи. Але що це? Висока постать у сірому, трохи прим'ятому, вбранні швидко нахилилась над лавкою, згребла карти й викинула за вікно. Учні закам'яніли, найбільш первовий злісно запитав: — Як ви смієте?!

Але в чорних, боязких раніше, очах учителя було стільки люти, стільки рішучості, що принишкла вся класа.

— Отже, молоді друзі, — сказав «чудило», — на цьому кінець. Абсолютна тиша, абсолютна увага. Спробуйте біситись — побачите, що буде. Тих, хто не знатимуть завдання, прошу на лекцію не приходити. Ясно?

Не все було ясно. Та коли слідом за картами полетів у вікно альбом світових красунь і навіть невинний малюнок з профілем учениці, молодь насторожилась. Он як! І хто б міг сподіватись?

Чомусь цього разу непорівняно цікавішою здалась лекція. Може, тому, що в лагідному раніше голосі брєніли сталеві нотки й очі не ховались у сторінках шкільного журналу, а чорними прожекторами обмацували кожне обличчя, наказували йому бути уважним. І серед усіх стиснутих уст тільки одні рожеві й ніжні уста злегка посміхались, бо вони знали таємницю переродження. Вія не ударить, ні, але й його ніхто не образить тепер, не сміє образити, не знайде в собі рішучості жартувати з гострими лезами очей, бо вмер попелтан і прийшов провідник.

Кінчався навчальний рік, але не відчувалося, в зв'язку з цим, тривоги, як було раніше, в старших поколіннях. Бо старші покоління мусили ступати на кам'янистий ґрунт, іти по ньому, обдираючи ноги і, не дай, Боже, під час такої мандрівки мати порожню голову. Тодішнє життя не терпілому порожніх, або й напівпорожніх голів. Інакше — підставляй спину під тягар і неси його, доки не впадеш від власного безсилля.

Молодь готувалась до іспитів «холодком». Децю вона знає, децю не знає, ну, й що ж? Хліб на столі є в кожного. Працю, якщо захочеш, знайдеш швидко. Тяжкої праці, при теперішньому технічному прогресі, майже не існує. І зовсім зайве — не спати ногами, тремтячими пальцями перегортати сторінки книжок, поновлюючи в пам'яті призабуте. Тільки невеличкий відсоток тимчасово відкинув усі розваги й сидить по хатах. Це — білі ворони, над якими сміються, вважають за ненормальних...

Інес помітно схудла. Вона піде до університету, їй не можна ставитись до справи «холодком». Так, проти течії! Треба завжди плисти проти течії, не розтворяться в масі, бо ніколи ще маса не було людським провідником.

Дівчина не думає тепер про особисте, хоч воно є в неї, старанно заховане від чужої допитливості, огорожене квітчастими мріями...

Завтра вже не буде учениці Інес. Двері її авдиторії відчиняться для інших хлопців і дівчат, які по-своєму дивитимуться на життя, йтимуть власними, обраними для себе стежками. Школи і школа й не школа. Деякий час буде жаль, за за-

коном звички, але зрештою звідти взято все, що можна було взяти.

Під голубими очима наче голубіє книжковий папір. Це — від втоми. Але втома не хвороба. Вона минає безслідно, й натомість приходить бурлива енергія молодости. Молодість завжди повинна чогось бажати, прагнути до вершин, боротися з тисячма справжніх і уявних перешкод, інакше вона нічого не варта.

5

— Інес, моя дорога Інес! Мені зовсім не соромно признатися, що ти мене навчила жити. Правда, таких, яким я був колись, ніхто не любить. Але мене інакше виховували. Вчили служити людям, а не командувати ними. Вчили віддавати себе всього тій справі, яку обрав. Ти все ж таки, закінчивши школу, вирішила піти . . . моєю дорогою?

— Ні, Джане. Ця дорога тяжка. Я лише хотіла підтримати твою занадто м'яку душу, роздражнити тебе. . . Чи ти когось любив?

— Нікого!

— А я любила. . . тебе. . . давно. І мені було боляче, що ти ніколи про те не довідаєшся, бо. . . я не лише любила, а й зневажала, як усі. . .

— Тільки не кидала кульок в обличчя.

— Тільки не кидала кульок.

Човен тихо коливався на озерній воді, а місяць ліг на спину й так само коливався в повітряних хвілях. Довкола рухались інші човни, нагадуючи велетенських риб, і звідти лунав безжурний спів молодости.

— Джане, ти знаєш, як тебе називали в школі?

— Знаю й чув не раз. Чутило. . .

— А мене називали білою вороною. Гарне поєднання, правда?

Вони весело розсміялись і притислись одне до одного. Перед ними лежав твердий шлях, який не терпить слабости, боязні й зневіри.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Дорога з гір була легка. Доводилося навіть стримувати себе, щоб не скотитись, як м'яч, з кілометрової висоти. Повітря тут прозоре й дзвінке, як кришталь. Хмари — маленькі, парасольоподібні. Здавалось, наче сотні парашутів нависли над схилами й ось-ось звідти почнуть стрибати люди.

Старий Волоцюга дуже добре себе почував. Напереді було три вільних дні, заслужений за місяць відпочинок. Напереді була Моніка.

Чому таке чудне, навіть дещо образливе прізвисько? А ось так. Він сам собі його дав у хвилину душевного розм'якшення, після «двадцятої» чарки. І від того часу всі приятелі пестливо називали його Старим Волоцюгою.

Моніка також не знала його справжнього імення. Вона була власницею «гастгофа», сорокалітньою військовою вдовою, ще досить миловидною. Моніку дуже дивувало те, що українці мають такі довгі імена: Стариволоцюга, і скорочено називала його Стар. Фрау Моніка зовсім не приховувала своєї близькості із Старим Волоцюгою, навіть похвалялась цим перед подругами, такими ж воєнними вдовами. Адже тепер пішла мода на українців. Вони, як чоловіки, аніскільки не гірші від австрійців, навіть кращі . . . Не дріб'язкові. Не втручаються в кухонні справи. Уникають сварок. Правда, люблять випити, але ж це зовсім не гріх. Моніка сама не відставала від мужчин,

коли траплялося сісти за святочний стіл.

У Старого Волоцюга проносилися в голові різні приємні картини. Він знав, що його чекають. Знав, що знову почнуться умовляння — покинути працю в горах, жити в «гастгофі», підраховувати денну виручку . . . В крайньому випадку, від скуки, можна ловити рибу в Інні, або ж потроху спекулювати.

Та Старий Волоцюга на цю вудку не йшов. Він боявся втратити свою свободу, незалежність самотньої, ніким і нічим не зв'язаної людини.

Стежка в горах була не рівна, а зигзагоподібна. Мабуть, коли її протоптували, на путі зустрічалися кущі й треба було їх обходити.

Біля підніжжя Старий Волоцюга сів на камінь, закурив «честерфільда». Взагалі, він курих міцний австрійський тютюн, від якого дерло в горлі, але час від часу балував себе делікатесом. Проте, три пачки «честерфільда» були недоторкненими. Це — для Моніки. Ще було придбано десять п'ятицентових (на американські гроші) шоколядок, куплених за малоцінні шіллінги. Ще були тонюнькі найлонові панчохи.

Старий Волоцюга добре заробляв. Праця не з легких — рубання й різання дерев, але що ж поробиш! Працею до поту, то й поїси в охоту . . . Багато чого доводилось робити в житті. Колишній блискучий офіцер, з ніжними, як у дівчини, руками, кучерявий і блакитноокий, зберіг лише свою блакитноокисть, а інше «з'їв час». Руки стали вузлуватими, жилавими й ціпкими, як кліщі. Голова нагадувала глобус із начисто стертими материками. Котись по такому глобусові й ні за що не зачепишся . . .

Старому Волоцюзі п'ятдесят літ, але ж він

міцний і квітучий, має успіх у жінок, звичайно, відповідного віку. Жінки й рятували його під час важкого «остівського» становища. Крадькома сунули в руку хліб, сало, «кухени», підбадьорували. Можливо, причиною такої симпатії було бездоганне знання німецької мови . . . В кожному разі, «ост» не залишив на Старому Волоцюзі жодних слідів, і після капітуляції Німеччини, він зразу ж пішов на важку працю лісоруба.

Шлях до «гастгофа» Моніки проходив близько від табору, де мешкали приятелі, й як же до них не зазирнути? На світі, власне, вже не так багато людей, з якими добре себе почуваєш. Старий Волоцюга думав про Бориса й Сергія. Це два «нових» емігранти - невдахи, що вихопились одним, покинувши десь родини, й тепер перебували в песимістах . . . Під тиском песимізму, Борис почав запускати собі вуса. В перші дні й тижні був він схожий на циркового клоуна, але з часом, коли вуса набули пишнотистість і розмах, вигарнів. Його навіть стали називати «професором», та по своїй скромності Борис одразу ж відмовився від цього незаслуженого титулу й публічно заявив, що він лише колишній советський журналіст. Сергій раніше вчителював, а тепер уважно вивчав шевське мистецтво в таборівій майстерні. Жили приятелі разом. Обмінювалися спогадами. А оскільки спогади були все ж таки яскравіші від сучасності, то вони цю сучасність підмальовували . . . Барак номер сім торгував австрійським самогоном «розпівочно й на винос». «Розпівочно» було не дуже цікавим. Наливають тобі чарку, або дві, ти їх швидко перехилиєш і повертаєшся до свого бараку з почуттям провини перед приятелем, у якого нема грошей . . . Але ж сьогодні Бо-

рис і Сергій — королями. Вони продали одержаний від УНРІ, не в міру великий для обох плащ, і придбаали цілий літр контовної рідини. І якраз у цей момент до них завітав несподіваний гість.

— А. Старий Волоцюженку! Де ж це тебе, чортяко, носило? Сідай, виши з дороги.

— Вишити, звичайно, не шкодить, але чим закусити?

— Чим? Язиком. Власним. Ти що ж, одвик від такої закуски?

— Ні, друзі, я маю інший плян. Підемо до Моніки. Крім того, ви не думайте, що я роззявляю рота на чужій коровай. Додатком до вашого літра буде ще й мій.

— А нас твоя Моніка не пошле до всіх чортів?

— Не пошле. І крім неї, будуть ще дами . . .

Борис і Сергій перезирнулися і розсміялись.

— Ти що ж, Старий Волоцюго, хочеш улаштувати єгипетську ніч?

— Ніяку не єгипетську. Посидимо, поговоримо. Там же й заночуєте. Міся вистачить.

Приятелів охопило радісне збудження. Хоч на пару годин залишити ці голі набридли бараки, побути в затишній кімнаті, розважитись.

Борис і Сергій одягали свої кращі, унівські ж, убрання, голились, зав'язували одне одному краватки. Старий Волоцюга заспівав:

На серці легко від чарки фруктової,

Вона ніколи не дасть сумувать . . .

Моніка, як і можна було сподіватися, зраділа.

— Гості? Прошу, панове, заходьте! До речі, сьогодні в мене обідали й прийдуть вечеряти двоє руських військових і з ними дама. Мужчини по-німецьки не говорять, але ж дама говорить дуже добре, як німкеня. А ви, панове, говорите по-ні-

мецьки? Так? Дуже, дуже приємно. Заходьте, будь ласка, до цієї кімнати.

У Моніки кругле смагляве обличчя й гарні, бездоганно рівні зуби. Вона вдягнена по-домашньому, у квітчастий халатик із засуканими рукавами, мабуть, тількищо прийшла з кухні. Не соромлячись присутніх, вона поцілувала Старого Волоцюгу, зняла з його спини наплечник.

— Панове, ви з табору? Я бачу. До мене часто приходять ваші обідати. Кажуть, у мене смачніше. Ви поки нікуди не їдете? Чекаєте на можливість? Власне, перед вами цікаве майбутнє . . . Раптом ви опинитесь в Америці, а там, розповідають, усе так, як до війни. Навіть непомітно, що вона була. Стар теж хоче їхати в Америку, а я йому раджу: сиди тут. Чого тобі не вистачає? Жінку, молодшу від мене, навряд чи знайдеш, і раптом трапиться якась відьма . . . Він хоче працювати. Ну, то працюй зі мною. Адже мені самій не легко — принести, винести, прибрати, замовити, прийняти . . .

Моніка торохкотіла майже без павз, і Старий Волоцюга не витримав.

— Слухай, моя дорога, ти очевидно забула, що я на своїх двох відчухрав дванадцять кілометрів, а мої приятелі теж хочуть підкріпитись . . .

— Ой, Стар, вибач мені! Я зараз. За п'ять хвилин.

Справді, за п'ять хвилин на столі вже стояла смачно приготована товчена картопля всуміш із меленим м'ясом, салата, помідори, огіркі.

— Це покищо, — сказала Моніка, — а трохи пізніше будем вечеряти.

Приятелі випили по великій чарці й закусили. Моніка не пила.

— Я не звикла так. І Стар не міг мене привчити. У нас спочатку їдять, а потім п'ють. Але ж ви на мене уваги не звертайте. Я вас дожену . . .

Після перекуски, коли Моніка пішла поратись до кухні й приятелі залишилися самі, Борис сказав:

— Не подобаються мені оці руські військові гості. Це ж, мабуть, із репатріаційної місії. Скоріше всього, що я втечу . . .

Старий Волоцюга зареготав.

— Ну, й боягуз же ти, друже! Ти що, не маєш липового документу про належність до старої еміграції? Маєш? То й сиди спокійно. В мене, правда, паспорт не липовий, Нансенівський, та це ролі не грає. Тут справа в іншому. Сьогодні Моніка відзначає свої уродини, ось і запросила на вечір кількох своїх подруг і, очевидно, запросить отих советських військових з їхньою дамою. Хай собі запрошує. Вони ж бо сидітимуть, як барани, бо ні в зуб ногою по-німецькому . . .

Словом, умовились не тікати, а відпочити й набратись сил до генеральної випивки ввечері . . .

Простора обідня заля сяяла від додаткових ламп. Столи були присунені один до одного, застелені білосніжною скатертю, вдєкоровані квітами. Чого тільки не стояло на тому видовженому столі! Зголоднілі на таборових харчах, Борис і Сергій аж помацали себе за очі: чи їм не сниться? Ні, не снилося.

Скоро почали збиратись гості. Приходили поодинці й парами, не так багато, мабуть, з найближчих знайомих господині. Нарешті появились ті троє, чужих. Моніка через жінку — перекладачку пояснила:

— Панове, ви прийшли сьогодні, як завжди

в цей час, вечеряти. Але ж сьогодні — мій день, себ - то, день моїх уродин. І тому я дуже вас прошу бути моїми гостями, пам'ятаючи, звичайно, що гості ніколи нічого не платять . . .

Військові вдячно покивали головами й сіли з краю стола. На протилежному боці розмістилися Старий Волоцюга, Борис і Сергій. Молоденька дуже гарна советська дамочка, зорієнтувавшись одразу в ситуації, звернулась до Старого Волоцюги:

— Скажіть, чи всі австрійці отак багато живуть? Адже була війна . . .

— Війна? Ну, то що ж? Хіба вона залазила в їхні льохи? В таких малих містечках, як це, крім законних карток, завжди був ще й приватно надбаний додаток. Цього ніхто не забороняв . . .

Дамочка здивовано розширила очі. В цю хвилину якраз хтось із гостей виголошував тост за господиню дому, яка була завжди гостинною й чуйливою до своїх сусідів, і шкода, що її образила доля, відібрала такого ж гостинного й милого чоловіка. Проте, доля їй це компенсувала. . . Ось там, скромно, на кінчику стола, сидить другий чоловік фрау Моніки, шановний пан Стар. Він українець, але ж нехай хтось упізнає це з його бездоганної німецької мови. Давайте ж, любі гості, вип'ємо за фрау Моніку й пана Стара!

Советські військові перезирнулися між собою й заворушилися, а один із них сказав:

— Єслі ви українець, то вероятно розумієте і по руски?

— Так, — відповів Старий Волоцюга, — по руски я розумію, але не вживав тої мови двадцять п'ять літ. Отже, мені краще балакати по-німецькому . . .

— Ви старий емігрант? — запитав советчик.

— Так.

— А еті господа, что сидят возле вас, тоже украинци іді австрійци?

— Австрійці.

— Ага!

Старого Волоцюгу, проте, зовсім не цікавила розмова з советськими військовими. Весь час, не відриваючись, він дивився на їхню «дамочку», дивився на її шию з двома маленькими родимками з правого боку й на великі голубі очі. Що ж це таке? Не може бути! Які спільні риси має ця молода жінка з трьохрічною дитиною, його дочкою, загубленою в вихорі громадянської війни? Але ж . . .

— Вибачте мені, — по німецькому звернувся Старий Волоцюга до жінки, — не зрозумійте це, як нахабство, скажіть . . . ваше дівоче прізвище . . .

— А що ж тут секретного? — засміялась жінка. — Мое прізвище було Бережна.

Старий Волоцюга здригнувся.

— А ваша мама жива?

— Ні. Вона померла ще до початку війни, від туберкульозу.

— А ви нічого не чули про свого тата?

— Мій тато загинув під час першої світової війни, але ж мама багато мені про нього розповідала . . .

Старий Волоцюга хотів крикнути: Олю, дочко моя! Але ж поруч неї сиділи два суворих «типи», очевидно, належних до інституції, яка відправила на той світ десятки тисяч старих офіцерів. . . Як вони подивляться на цю зустріч батька з дочкою після двадцяти п'яти літ розлуки? І чи не пошкодять їй отакій батько, що збройно

боровся з червоними й ненавидить їх до сьогодні?

Не дивно було, що дочка не впізнала тата. Хіба ті фота, які збереглися у фамілійному альбомі, фота з молодих літ, мали щось спільне з теперішнім виглядом Старого Волоцюги? Він схотів перевірити ще одну річ . . .

— Скажіть мені, ви заможем?

— О, так. Мій чоловік сидить біля мене. А двоє дітей лишилися з його мамою, поки ми повернемось з закордонного відрядження. Хоч би вже скоріше повернутись!

Все. Більш нема про що говорити. Та маленька надія, що спалахнула в душі, одразу ж погасла. Бо не залишить дочка своїх дітей заради старого батька, якого вона, по-суті, не знає.

Вечір закінчився. Гості розійшлися. Борис і Сергій мали ночувати в «гастгофі», але ж довго не могли знайти Старого Волоцюгу. Нарешті виявили його в альтанці саду. Старий Волоцюга, завжди життєрадісний і сміхотливий, обхопивши руками лису голову, гірко, болюче ридав.

ДОЧКА КРАЇНИ СХОДЯЧОГО СОНЦЯ

Федь відбував свою військову службу в Японії. Український хлопчик, що приїхав до Америки в десятилітньому віці, правду сказавши, не почував себе ані українцем, ані американцем. Він добре володів своєю мовою й мовою англійською, останньою, звичайно, краще, бо чув її скрізь, крім рідної хати.

— Федю. — говорив батько, — не забувай, що ти українець . . .

— Не забуду, тату, але що з того?

— З того впливає одна істина: або нам послати до чортової баби весь наш родовід, або ж триматися свого берега . . .

Дивний народ, ці старі люди. Триматися . . . А берег же за океаном, за тридев'ять земель, як висловлювалися в минулому столітті.

Проте . . . Був сантимент до батька. Був сантимент до матері. Федь — українець . . . Хай буде й так, якщо це приємно рідним.

А в Японії . . . Там уже не було жодного домашнього контролю. Військова молодь взагалі не згадувала предків, близьких і далеких. Вона ретельно виконувала свої обов'язки, ніколи не виходила з «норм поведінки». Короткі відпустки використовувала розумно, знайомилася із японською (музейною) культурою, пізнаючи дивний народ . . .

Що ж було там дивного? Насамперед, над-

звичайна чемність. Що б ти не зробив, навіть зухвалий жест, навіть образливе зауваження, японець, чи японка беззлобно посміхнуться, вклоняться тобі, будуть із тобою розмовляти, як із рівним, шановним і бажаним гостем.

Чорт зна, що таке! Одного разу Федів товариш, бавлячись, поклав на молоду японку знамено хреста. А вона посміхнулася і сказала:

— Ми не християни, а буддисти. Але ж ми шануємо вашого Христа, бо він був другом Будди . . .

В скорому часі серед інших знайомих появилася Хануко. Мініатюрна дівчина з чудовими подовгастими очима. Вона десь училася, мала допитливий розум, радо знайомилася з американцями. Можна сказати, що в неї були закохані всі двадцятиоднорічні юнаки, прибулі з Америки, але Хануко чомусь віддала перевагу Фредові й інші відсіялись. А Фред, чи Федь . . . Він ніколи не припускав думки, що можна закохатись, а тим більше одружитись із японкою. Це був би удар для батьків і взагалі, з якої речі?

Та Хануко виявилася сильнішою від різних попереджень. Їй було всього 16 літ і в неї чомусь не помічалось вродженої жовтавости шкіри. Шкіра була блідо-рожева, м'яка, як оксамит, губи пахли мимозою, очі нагадували чорні зорі . . .

Як ведеться між молодими людьми, вони виклали одне перед одним усе своє коротке життя, й не тільки своє, а й рідних та близьких. Отже, Федь довідався, що Ханукин тато був військовим офіцером і загинув під час виконання обов'язку живої торпеди . . . Він врізався з тою торпедою в ворожий корабель і, звичайно ж, від

нього не лишилось і кусника м'яса, власне, те м'ясо спожили хижі риби.

Федь здригнувся.

— Ну, знаєш, моя мила, в нас із усієї армії навряд чи знайшлася б пара людей, щоб отак добровільно піти на видиму й страшну смерть.

Хануко широко здивувалася.

— Ти кажеш «на страшну смерть»? А чому ж вона страшна? Смерть — це друге життя, більш гарне, досконале, повне великого щастя. Невже ти боїшся смерті? А я не боюсь її аж ніскільки.

Федь не став сперечатись, бо вже чув дещо про ту фанатичну віру в позагробове існування й не хотів показатись смішним в очах дівчини. Вони приятелювали далі, все частіше зустрічались, все більше прагнули одне одного.

І кінчилося тим, що український хлопець, відбувши термін своєї служби, вирішив трохи затриматись у Токіо, а затримавшись, якось несподівано опинився разом із Хануко в буддійському храмі й там перевели обряд вінчання.

Потім почалось найбільш цікаве . . . Після першої шлюбної ночі, Федь, приємно втомлений, підхопився за воєнною звичкою, рано й почав одягатись. І раптом блідо-рожевий «кусничок» опинився біля Федевих ніг і почав зашнуровувати йому черевики.

— Хануко, що ти робиш?!

— Що я роблю? Взуваю тебе, любий. А як же інакше?

Федь почервонів, підкинув «кусничок» на руках у повітрі й вигукнув:

— Я повинен тебе взувати, а не ти мене. Адже ти — жінка.

— Так, я жінка. Але взувати мене . . . Хто тобі це сказав?

Далі було ще цікавіше... Вони їхали прогулятися на інший острів і Федь ніяк не міг перекопати Хануко, що досить тяжку валізу мусить нести він, а не вона.

— Ні, милий, ти наших традицій не ламай. Цього не простять мені ані люди, ні Бог.

Хануко досконало володіла англійською мовою, але ж ні слова не розуміла по-українському. Федь уявив собі повернення до Нью-Йорку, здивовані очі батька й матері. Те, що дружина японка — не біда. Батьки давно були готові прийняти в родину невістку - чужинку, та якщо вона не схоче вчитись української мови, буде велика тріщина в родинній гармонії. І Федь, перемагаючи незручність, сказав:

— Ось що, моя трудолюбива пташко. Адже ти знаєш, що я українець, що в мене є старі батько й мати. Вони, звичайно, любитимуть тебе, як рідну дочку, тим більше, що дочки в них не було. Але ти постарайся хоч будь-як навчитись говорити по-українському...

— Будь-як? — спитала Хануко. — Чому ж будь-як?

І вона сиділа дні й ночі, не давала спокою Федеві, хотіла опанувати всі таємниці невідомої й тяжкої української мови...

— Хануко, не втомлюй себе.

— Я не втомлююсь. Я просто хочу, як у вас кажуть, «не сісти в калюжу». З якої речі твої батьки думатимуть, що я тупоголова, або лінива.

Нарешті, десь за півроку, молода жінка заговорила зовсім правильно, майже без акценту, й сказала Федеві: тепер ми можемо їхати...

Федь готувався недовго. Замовив два квитки, сплатив гроші й став чекати часу від'їзду. Все

інше належало до компетенції Хануко. Вона просила не втручатись у її справи, бо то «не мужеська робота».

Раннім ранком літак приземлився в Нью-Йорку. Федь не хотів хвилювати батьків і не написав їм, коли ж точно вони з дружиною приїдуть.

Вони взяли таксівку й поїхали гомінкими від руху машин вулицями. Було сонячно й привітно навкруги. Люди якраз поспішали до праці, й пішоходи мерехтіли різнобарвними вбраннями, модними й немодними, бо ж в Америці ніхто не звертає уваги на одягові уподобання ближніх. Балакучий водій таксівки, довідавшись, що молоді люди приїхали з Японії, почав пригадувати й своє перебування там під час війни, запитував про зміни, які сталися в тій цікавій країні.

Раптом з-за рогу бічної вулиці, тривожно тупукаючи, винеслось вантажне авто. Очевидно, водієві відмовили гальма й він попереджував зустрічних, щоб дали йому дорогу. Та, заглиблений у власну красномовність, керманіч таксівки не зразу зорієнтувався в ситуації й запізно крутнув кермо. На якусь блискавичну мить перед очима Федея виросла міцна залізна перекладина тягаровника, а другої миті тендітне тіло Хануки метнулось перед тілом чоловіка, закрило його, прийняло на себе страшний удар...

Ні Федь, ні водій таксівки не були покалічені, хоч легка машина, як тріска, відлетіла набік. Але в Хануки з розкряної спини лилася кров і маленька жінка, напружуючи зусилля, ледве прошепотіла:

— Прощай... любий. Ми... ще... побачимось...

Д В І Т У Г И

Вітер несподівано чмихнув, і від того зелена галузка, зовсім не хотючи, зазирає в вікно. Там вона побачила не молодого вже, але гарного велетня, який сидів біля стола, за розкритою книжкою. Проте, велетневі, мабуть, не читалось. Це було видно з того, що сторінки перегорталися досить швидко, очі лише ховзались по них, наче шукали якесь забуте слово. Врешті книжку було відсунуто набік, рипнув стілець, і висока струнка постать затулила все вікно. Постать мала прозаїчне ім'я Сава і коротеньке прізвище Чурт. З ім'ям це було півбіди, хоч воно тут звучало, як «Сева», а от з прізвищем . . . Сава й досі не може примиритися з тим, що його називають «Чортом». Сева Чорт.

— Та-ак! — сказав він задумано, вголос. — Мав намір посидіти сьогодні дома й не сидиться. Що ж, піду кудись . . .

Пішоходи майже були порожні. Тут беруть поги й використовують їх лише для коротких прогулянок. Натомість Сава любив довгі піші прогулянки й дивувався місцевим лінощам. Та ж людські м'язи потребують виправи, а легені свіжого повітря.

За дві милі жив добрий знайомий Сави, що не раз запрошував до себе, але все якось не виходило. Ось туди й скерував Сава свої кроки.

Господар сидів біля телевізії й напружено слідкував за фільмом.

— Сідай, Саво Петровичу, подивись. Дуже цікава річ!

Очі Сави зупинились на екрані. Не треба було довго дивитися, щоб спіймати зміст. Це був, так званий, ковбойський фільм з багатьма «трюками», на взірць перестрілок, шаленої втечі на вкраденій автомашині, а потім украденими ж кіньми через мексиканський кордон. . .

Сава мав власну думку про подібні телепередачі. Його відразу нудило, коли він бачив на поясах «ковбоїв» револьвери, що звисають майже до колін. Телевізію, цей великий здобуток культури, віддали в приватні, легковажні, а може, й не совісні руки, і ось «зачароване коло»: грабунки, вбивства, викрадання дівчат, контрабанда, підроблення грошей, бійки, підпали . . . Словом, гарний підручник для виховання людства!

Гість відвернувся вбік. За його спиною рипнули двері, легка, як пушинка, дівчина років чотирнадцяти, дочка господаря, вбігла в кімнату і, не вітаючись із гостем, забралася з ногами в крісло.

— Тату, давно почався фільм? Я трохи спізналась . . .

— Ні, не так давно. Дивись уважно.

Телевіжен без кінця стріляв. Саві вже шкода було змарнованого часу, краще б посидів за книжкою. Та ось після рішучої стрілянини й багатьох трупів «на полі бою», мигнув «Енд». Господар аж крекнув.

— Ех, їдять його мухи, швидко закінчилося. Ну, ходім, Саво Петровичу, чогось перекусимо. Жінка на роботі, так що, вибач, організую тобі прийняття сам.

— Я не голодний, Степане Максимовичу . . .

— Що значить, не голодний? Може, так, на суху й підеш? Ходімо!

Відмовитись — образити, а Сава нікого образити не любив. Він підвівся з крісла, поправив трохи зім'ятий піджак і переступив слідом за господарем поріг удалні. Сава спостерігав крізь відчинені в кухню двері, як господар, засукавши рукава, порається з тарілками, й кортіло Саві запитати:

— А чому ж це твоя донечка не допоможе татові? Хіба телевіжен важніше?

Та в чужі справи втручатись не можна.

Приятелі вже «пропустили» по три чарки, і тоді Сава не витримав.

— Ось, Степане Максимовичу, як ти дивишся на таку річ . . . Росли ми, скажімо, колись у своїх батьків. У свята до них іноді приходили гості. А ми, малі, бігали по двору, а потім ускакували до хати і . . . що ми казали гостям?

— Добридень!

— А коли б не сказали?

— Ого! Тоді б заговорив ремінець . . .

— Значить . . .

Господар раптом зрозумів і зробився червоним.

— Бачиш, друже, це просто чорт-зна що. Вулиця ота собача впливає. Ти вибач . . .

— Я зовсім не про себе, Степане Максимовичу. Але ж росте нова людина, ще й дівчина. Ти пам'ятаєш, які були наші дівчата? Отож . . .

— Надько! — покликав господар.

— Чого, тату?

— Не чого, а йди сюди. Ти цього дядю знаєш?

— Ні.

— А чому ти з ним не привіталась?

— Бо я його не знаю . . . — відповіла.

— Щоб це було останній раз. З усіма, хто прийшов до хати, мусиш вітатися. Зрозуміла?

На гарному личку майнула тінь невдоволення. Личко відразу ж повернулося вбік, бо його чекав телевіжен. Сава продовжував:

— Отож, Степане Максимовичу, мене огортає туга . . . Коли наші діти виростуть, ми їх не впізнаємо . . .

У коридорі зазвеніли жіночі голоси.

— Це, мабуть, Катерина, — сказав господар, але з ким вона?

Двері розчинилися. Двері впустили двох вродливих, ще молодих жінок.

— О, Савочко! — жартівливо привіталася господиня. — Нарешті ви до нас завітали. Що ж, так схимником і живете?

— Так і живу.

— Недобре, недобре, Саво Петровичу, марнуєте, як кажуть, свої літа.

Сава нічого не відповів. Йому ці зауваження досить набридли. А господиня напосілася всерйоз:

— Ну, чого ви мовчите? Як хлопчик. Скільки вам років? 43? Подумаєш, теж мені старість. Он мойому вже 45, а ще запряжи його в бричку, то так ірвоне . . .

— Катеринно, — зауважив господар, — ми пили, а ти не пила. І верзеш дурниці. Якщо Сава Петрович не хоче женитись, то це його особиста справа. Хай собі гуляє . . .

— Не скажи, — підхопила жінка. — Є такі тюхтії, що їх треба оженити, бо самі вони не додумуються . . . А ви, Савочко, на мене не дуйтеся. Адже ми з вами знайомі років п'ятнадцять, ще

відтоді, як я була дівчиною. Я й у той час вас сватала . . . за себе, та не вийшло.

Весела господиня критичним оком оглянула стіл і прорікла:

— Бач, як негарно, коли нема вдома жінки. Хіба ж так частують? Оцією сухом'яткою? Чи ти, Степане, не знаєш, де стоїть борщ?

Незабаром ця національна страва парувала на столі. А ще з'явилася печеня. А ще — вареники. Десь між печенею й варениками господиня раптом ляснула себе по лобі.

— Та й дурна ж я! Навіть не познайомила із своєю товаришкою. Це — Валя. Працює разом зі мною. Недавно приїхала з Англії. Вільна, себто, була замужем і розійшлась. Дітей Бог не дав. А років їй . . .

— Катрусю, ти вибовтаєш усі мої секрети, — втрутилася Валя, і вродливе її обличчя зашарілось, як у дівчини. — Та й кому це цікаво?

Степан Максимович кахикнув і випив по-за чергою.

— Ні, ні, воно таки цікаво. Знаєте, треба познайомитись. Що ти, Сава Петровичу, на це скажеш?

— Я скажу . . . Тепер не в моді викладати зразу свою біографію. Хто були ваші батьки? Чи притягали вас до суду? За що саме? Коли приїхали до Америки? Скільки заробляєте? Це все досить нудні запитання. Людина, якщо захоче, розповість про себе сама . . .

Валя вдячно глянула на тактовного співрозмовця. Він цілковито не п'янів, і видно було, що вся оця батарея пляшок на столі його б не звалила.

А Степан Максимович раптом розсердився.

— Конешно, по вашому, по вченому, то, може, й не треба інтересуватись людьми, а ми, тобто, робочий клас, повинні . . . Бо, во-первих, нас учили бдільності, а во-вторих, як же це — сидиш із людиною й нічого про неї не знаєш. В моєму домі . . .

— Стюпо, в твоєму домі ти скоро підеш спати, бо вже язик вузником закручується. Савочко, Валю, їжте, а потім кудись прогуляємось, тільки без господаря . . .

— Я тобі ддам ббез ггосподаря. Ти мені, Катько, не штрикай пальцями межі очей. Ач, яку ммоду ввзяла!

— Стюпо! На гору! В спальню! Розумієш? — Тта понімаю, ххай ттебе ддідько вхопить. Вибачте, звиніть, ппіду . . .

Господар підвівся й, похитуючись, залишив компанію.

— Отакий він у мене, — сказала господиня. — І добрий, і не добрий, як вип'є. Зараз же починає задиратись і чомусь переходить на російську мову. Правда, він таки зазнав горя за Сталіна. Не дивно, що нервовий.

Дальша розмова почалась лагідно й сердечно. Сава Петрович вкоротці переказував зміст роману «Доктор Живаго», хвалив Пастернака.

— Лише два советських письменника, — говорив Сава, — справили на мене колосальне враження: Шолохов і Пастернак. У Шолохова козак живі, непідроблені. Я ж і сам козак, знаю, чим той Дон дихає . . . І мене дивувало: чому Шолохова після виходу його роману лишили на волі? Адже «Тихий Дон» — це обвинувачення й повне неприйняття советської системи. Хто читав той роман, ніколи повною мірою не стане советським.

Власне, Шолохов почав розвінчання режиму, а Пастернак закінчив.

— Ви згадуєте лише російських письменників, — сказала Валя, — а чому не згадуєте українських? Невже ніхто з них не сказав путнього слова?

Сава на хвилину замислився.

— Сказали, може, й багато, але не видрукували. Крім Хвильового, Остапа Вишні й Юрія Вухналя. Та гумор у рахунок не йде . . .

— Е, ні, — заперечила Валя, — я вам підкажу. А Яновський? А Куліш? А Гжицький? А . . . Хіба всіх перерахуєш!

— Я з вами сперечатись не буду, — сказав Сава. — Путнє слово, як ви висловились, є в багатьох. Тільки ж слово не роман, а замасковане слово не виклик. Я говорю лише про прозорі обвинування . . .

— Слухайте. — зауважила господиня. — я вже бачу, що ваша літературна суперечка затягнеться надовго. Аякже! Сава Петрович на літературі собаку з'їв, викладав її років десять, здається, а Валя також з літературно-мовного факультету. Так ось ви посперечаетесь пізніше, а тепер, поки видно, поїдемо в парк. Надю!

— Що, мамо?

— Покинь телевізію, одягнись, їдемо.

— А може, я лишусь дома?

— Ні, не лишишся. Нема чого сидіти в хаті, коли така добра погода.

Дівчина пішла нагору, а мама стала скаржитись :

— Хто зна, що з неї буде. Власне, буде типова американка. А я не хочу. Оце попросила Валю, щоб узяла на себе невдячну роллю виховательки,

бо вона вміє . . . Хотіла просити й вас, Савочко, ви ж педагог, та не наважилась . . . Ну, прямо дика. Книжок наших не читає, від українських дівчат сторониться. А я вечорами на роботі, лише в суботу працюємо з восьмої до дванадцятої дня. Коли ж мені зайнятись дитиною?

— А пані Валя? — спитав Сава Петрович.

— Валя працює вдень, як усі, нормально, й живе близько від нас. Отже й передам їй дочку . . .

Авто м'яко котилося по асфальту. Господиня була дуже вправним водієм, як вуж, викручувалась між десятків авт. Крізь напіввідкрите віконечко залітав теплий вітрець, пустотливо лоскотав обличчя, наче читаючи, перегортав сторінки книжки, що лежала біля заднього вікна.

— Що то за книжка? — спитала Валя, лінуючись простягнути руку.

— «Тигролови» Багряного, — відповіла господиня. — Читала?

— Так. Але в англійській мові. Не попадалося мені в українській.

— Ну, то ось зараз приїдемо до парку й попросимо Саву Петровича почитати. А він же й читає!

— Та що ви, Катрю. вихваляєте. — зніяковів Сава. — Читаю, як усі.

— Ні, не як усі. Хіба я не чула?

Компанія розташувалась під величезним дубом. Тут було прохолодно й приємно. Сонце старалось проникнути крізь зелені листочки, але вони щільно горнулись один до одного й не пропускали палючих променів.

— Ну, читайте, Савочко, не задавайтесь. Ви ж артист . . .

— Хіба трошки . . .

І Сава почав :

«Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра, і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету...

— А що таке пагода? — спитала Надя.

Сава пояснив.

... він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хаші Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через Становий хребет, — звивався над ним межі скель і шпилів... Високо в небі сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі»...

Обличчя в Сави змінилося. Воно все якось ожило, набрало одуховленого чару, вмілі інтонації підкреслювали дію, робили її майже видимою.

Надя витягла з торбинки олівець і бльокнот.

— Стійте, стійте, дядю. Я ось собі запишу. Там якийсь становий хребет і інше. Я запишу, а потім ви мені поясните. Добре?

Сава читав дві години. Його слухали б ще стільки ж, а може, й більше, до самої ночі, та чи-тець позирнув на сонце й закрив книжку.

— Досить!

Жінки розчаровано зідхнули. Валя сказала:

— Ось як читають... Хотіла б я бути вашою студенткою...

Але всіх здивувала Надя. Ця капризна, байдужа до книжки, дівчина поставила вимогу:

— Дядю, цю книжку ви нам дочитаєте до кінця.

— Де ж я вам дочитаю?

— Де хочете. Ми будемо... приходити до вас.

Жінки розсміялись.

— Хай краще Сава Петрович приходить, —

сказала Катерина. — Він увечорі вільний, усі вільні, крім мене, от і збирайтесь у Валі. Ти, Валю, нічого не маєш проти?

— Навпаки, буду дуже вдячна, якщо Сава Петрович погодиться.

Словом, домовились. І майже кожного дня дві уважних слухачки, одна доросла й друга підліток, чекали на Саву. Вже давно були прочитані «Тигрлови». Потім появились інші книжки. Надя зовсім забула про телевізію. Перед нею розкрився незваний чудесний світ. І яким же нікчемним здавався їй тепер фільм про вправних грабіжників і спокусливих авантюриць.

Коли іноді Надя запізнювалась, Сава і Валя обмінювались особистими думками.

— Трудно мені жити на світі, — казала Валя. — Попробувала заміжжя — не вийшло. Чоловік у мене був інтелігентний, але в еміграції людина псується, спрощується. Може, цьому причиною невідповідна бажанню, фізична праця, але як її обійти? Отож, і чоловік мій обернувся в механізм... Працює, їсть, багато п'є, спить, тільки й усього. І бахвалиться: «А що робочому клясові потрібно?» Точно, як Степан Максимович. А чи належав той Степан до робочого клясу? Ніколи. Працював зоотехніком. Катерина, бач, мириться, а я не змогла. Попрощалась навіки. Бо зрештою й сама обернулася б у таку саму примітивну істоту...

— А чому ви покинули Англію? — спитав Сава.

— Шукала, де краще... Мені чомусь здавалося, що Америка — країна і технічного, і духового прогресу, бо ж сюди їде все здібне й допитливе. А виявилось — той же примітив, матеріалістична віра, задоволене рохкання...

— Ви говорите про наших людей, Валю. Та ж

Америка стоїть не лише на них. І не слід осуджувати вчорашніх невільників. Надто вони настраждалися, щоб і тепер горіти полум'ям громадської дії. Хай відпочивають.

Прибігла Надя. Бистроока й уважна, вона по-зирала на обох і питала :

— Про що ви тут без мене говорите? Саво Петровичу, ви ж не читали далі? Я пам'ятаю, де ви спинились, не обманите...

Надю не можна було впізнати. Степан Максимович аж сердився.

— І що воно за дівчина? Не посидить у хаті, біжить та й біжить кудись. Уже й телевіжен їй не потрібний. А для кого ж я його купляв? Дивись, Катерино, за дочкою, вік такий нестійкий, коли б чогось не набігала...

— Та що ти говориш? Вона ж у Валі й більш ніде. Читають собі, навчаються. Чи це шкідливо?

Справді то не було шкідливо. То було спасінням, неусвідомленим самою Надею, підмурком для дальшого росту...

Надя полюбила Саву Петровича не менш, як рідного батька. А він користувався з цього по-своєму... Перед його очима стояла дочка Маруся, майже такого ж віку, десь там, за синім океаном, у недоступній тепер батьківщині. І Сава Петрович ретельно й терпляче виховував чужу дочку. Вже нічого не лишилось від тої замкненої в собі, свавільної дикунки. Надя не уникала знайомих дівчат, була з усіма привітливою, захоплювалась працею в Пласті. Якось Надя сказала :

— Дядю Саво, чи ви не могли б навчити мене театрального мистецтва? Я так люблю грати на сцені...

Від того часу читання стало чергуватися з те-

атральними вправами. Сава, Валя й Надя розігрували втрьох невеличкі скетчі й так тим захоплювалися, що не помічали, як проходить час.

І все ж таки — туга. Сава Петрович повертався додому, лягав у ліжко й ще довго не міг заснути. Для чого він живе? Для чого складає тисячі в банку? Спробував нав'язати зв'язок із своїми й дістав відповідь від жінки :

«Саво, не турбуй нас. Я замужем. Твоєї допомоги не потребуємо. Дочка тебе не пам'ятає. Бажаю здоров'я. Ліда».

Тільки й усього. І питання, як кажуть, вичерпане. Полюбити якусь другу жінку Сава не міг. Він був «однолюбом», один раз витратив скарби своєї душі й більше нічого не в силі був із себе видобути. Валя? Ну, що ж Валя? Вона ще молода, їй 33 роки, в неї, очевидно, добрий характер. І однак — туга...

Звичка, проте, закорінилась глибоко. Через день Сава Петрович незмінно приходив до Валі. Іноді вони, втрьох, ходили на прогулянку, іноді навідували Степана Максимовича, відтягали його від телевіжена, йшли до кіна, або до знайомих. Одного разу Сава запропонував :

— Давайте організуємо при нашому клубі мистецький гурток. Там може бути й театральна секція, й гра на струнних інструментах, і хор...

Надумали — зробили. І все те, що раніше сиділо по хатах, дудлило горілку й страшенно нудьгувало, потягнулося до клубу. Припалі буденним порохом обличчя, проясніли. Безплідний національний острівець зашумував життям. Надя подбала про молодь, і підлітки, хлопці та дівчата, що раніше тікали від свого клубу, як горобці від яструба, все частіше стали туди зазирати.

«Туга! — думав Сава. — Це вона, ота благородна туга за цікавим і змістовним, перероджує людей, стримує їх від багатьох дурниць, вчить ходити гарними стежками»...

І в своєму захопленні, так би мовити, «громадським відродженням», не помітив Сава одної дрібнички, дивної ворожости до себе збоку Валі... Вже вона двічі не могла прийняти його в себе. Ухилялася від спільних прогулянок. Іронізувала над різними, навіть добрими, плянами Сави... Чому? Адже Валя, ця життєрадісна, повна здоров'я, жінка, ще недавно була найретельнішою помічницею в усіх справах.

Таємницю розкрила Катерина. Лишившись на самоті з Савою, вона з хвилину уважно дивилась на його замкнене обличчя, а потім сказала:

— Ну, що ж, скоро гулятимем на весіллі...

— На якому весіллі?

— На Валіному...

У Сави сковзнуло всередині щось холодне, а горло наче стисла невидима рука.

— Вона когось полюбила?

Катерина стверджує похитала головою.

— Так. Полюбила. Ні. Савочко, я все ж не думала, що ви такий тухтій. Кого ви шукаєте? Чи, справді, нікого? А ну вас під три чорти! Хіба ви не знаєте, що туга самотности найгірша й найнебезпечніша хвороба? Та ще для жінки... Вам лишилося тільки простягнути руку. Тепер простягнули по-за вами. Радійте!

Ні, Сава не радів. Навпаки, він перелякався. Це значить, відчалити знов у свою, ізольовану від зовнішнього світу, квартиру? Не чути срібного Валіного сміху? Старітись і знати, що ти абсолютно нікому не потрібний?

Сава Петрович зірвався з місця й, не попрощавшись з Катериною, побіг. Він не хоче більш туги, отої дрібної обивательської туги ні для себе, ні для іншого. Ось він зараз скрутить їй роги...

Валя була дома сама, але зустріла Саву холодно.

— Що скажете, Саво Петровичу? Може, забули якусь книжку?

— Я забув... вас, — відповів Сава рішуче. — Ніякого весілля в вас не буде, себто, буде, але не за тою адресою. Розумієте?

Наступної хвилини тендітна Валіна фігурка опинилась аж під стелею, потім сповзла нижче, на рівень могутніх грудей Сави, й гоїдалась там потихеньку, переможно посміхаючись.

— Ви ж не любите мене, Саво. Ну, та нічого. Досить того, що я вас люблю. Зате від вас відійде туга, я про це постараюсь...

І туга, справді, відійшла, розвіялась, наче дим на вітрі. Та й як не розвіятись, коли прийшли різні забуті, але милі турботи, коли десь за рік появилось в квартирі додаткове ліжечко, й чорноголова маленька істота з Савиними рисами почала чмихати й кривитись, вимагаючи їжі...

— Саво, якщо наш син буде таким велетнем, як ти, боюся, щоб він не став професійним борцем, людиною без душі й нервів...

— Не стане, Валюшо. Ми охоронимо його від звичайної життєвої туги, але прищепимо тугу за красою й мрією, а тоді його не чіпне жодна хвороба нашого зматеріялизованого часу.

ОДРУЖЕННЯ З «СЕСТРОЮ»

Зимовим ранком, коли ще лишалася година до початку праці, Євген почув тихий стукіт у двері.

— Хто там?

За дверима було мовчання.

Євген повернув ключа. Знадвору зразу вдерся мороз, бо ж бракувало сіней, лише дошаний пристрій у вигляді шафки відділяв кімнату від досить занехаяного міського дворища. Молоденьке дівча, точніше дитина, з невеличким вузликом під пахвою, благально дивилось на господаря.

— Чого тобі, дівчино?

— Хліба . . . Шматочок . . .

— Зайди!

Для Євгена це не було несподіванкою. Кожного дня він бачив у місті голодних, що простягали руку за милостинею. Їх переслідувала міліція, арештовувала, вивозила кудись, але голодні навчилися хитрувати: по одному заходили в різні двори й, озирнувшись навколо, стукали в двері, до співчутливих сердець . . .

В Євгеновій холостяцькій господарці не було багато запасів. Він жив, як і всі городяни, з пайка. Шістсот грамів хліба на день, якийсь там жалкий «приварок» із круп, чи пшона, іноді аптечна пляшечка олії. Правда, Євген був «прикріплений» до ідальні інженерно-технічних робітників, і це рятувало його від голодухи.

З учорашнього дня лишилася в Євгена тарілка супу й грамів двісті хліба. Він якраз збирався під-

кріпитися цим перед роботою, але ж прийшла несподівана гостя, якій не можна було відмовити. «Потерплю до обіду» — подумав Євген, розігрів на примусі суп і запросив дівчину:

— Сідай, поїж!

Боляче було дивитись, як худенька, дрижача рука швидкими рухами відправляла до рота їжу. Видно було, що дівчина з'їла б не одну цю тарілку, а три.

— Ти певне, давно їла?

— Три дні тому. Шматок хліба і цибулину . . .

Євген глянув на годинника.

— Ну, що ж, дівчино, мені пора на роботу. Ти тепер куди?

Відповіді не було. Лише великі голубі очі наповнилися слізми й здригнулись бліді, безкровні губи.

— Ти маєш десь родичів?

— Батько і мати померли, я в них була одна, тепер у мене вже нема нікого.

— І хати нема?

— Є хата . . . в селі. Тільки мені туди повертатись не можна, бо майже все наше село вимерло.

«Погані справи. — подумав Євген, — виштовхати отак цю дитину на мороз? Та ж і собаку не виганяють» . . .

— Як твоє ім'я?

— Ганнуся.

— Скільки тобі років?

— За місяць буде п'ятнадцять.

— Ну, ось що, Ганнусю . . . Я бачу, тобі нема куди йти. Лишайся покищо в мене. Коли б хтось запитав, звідки й чому ти тут, скажи, що ти моя сестра, сестра Євгена, розумієш? Не ходи нікуди,

крім подвір'я, бо в цьому сільському козушку тебе впізнає міліція й може схопити. А я прийду ввечорі й тоді ми щось придумаємо. Добре?

Бліде гарне личко зразу ожило, несмілива усмішка відкрила рівенькі білі зуби.

— Дякую вам!

А в Євгена весь час крутились у голові тривожні думки. Чи не зробив він помилки? А що, як ця безпритульна обчистить його й зникне? Коли ж ні, то де інший вихід? Куди її подіти? В себе лишити не можна, ще чорт-зна, що подумують. Улаштувати на працю, знайти квартиру? Але ж у неї, мабуть, нема документів, і хто її прийме? Квартира ж — це така проблема, що краще й не мріяти.

Євген ледве дочекався кінця роботи й поїхав додому. Він зразу зауважив, що в кімнаті було прибрано, підлогу вимито до блиску, розпалено плиту отим кам'яним вугіллям, що стояло в відерку, біля умивальника. Ганнуся сиділа на стільці й чекала.

Євгенові защеміло серце. «Ти дивись, яке трудяще, — подумав він. — Хотіло відробити тарілку супу» . . .

— Ну, як, Ганнусю, не скучно тобі було?

— Ні, я зігрілася тут. Дякую вам!

Так. Що ж робити далі? Далі — підказав Євгенові практичний голос — треба щось зварити для Ганнусі та й для себе. Є дещо в продуктивній скриньці . . .

Ганнуся наче вгадала Євгенову думку.

— Я б вам чогось наварила, та ви нічого мені не сказали . . .

— Зараз, Ганнусю, зваримо.

— Ні, ви лише покажіть мені, з чого . . . Я вмію сама, я все вмію . . .

Євген переконався, що Ганнуся, справді, не потребує його інструкцій і пішов до товариша позичити розкладне ліжко.

— Для чого тобі?

— Приїхала сестра . . .

— Сестра? Знаємо цих сестер . . . То що ж, на одному не вміститься?

— Миколо, не плети дурниць. Я тобі кажу серйозно — сестра. Мої батьки, як тобі відомо, живуть на селі, а тепер там скрутно, ну, й мусіли відправити до мене дівчину. Якось проживемо . . .

Ліжко було принесене. На щастя, знайшлося й друге укриття, і подушка

Трохи соромлячись, Євген сказав:

— Ганнусю, зараз у кімнаті тепло, навіть гаряче. Я замкну тебе, щоб ніхто не увійшов, а ти помийся ось у цьому тазі. Є в тебе чиста сорочка?

— Є.

— То й добре. Мийся, Ганнусю, я повернусь за півтори години.

І так, сама собою, визначилась доля дівчини. Був ще клоніт із документом і пропискою в міліції, та Євген на щастя, мав близького приятеля в паспортному відділі, й той усе оформив.

Ганнуся вже ходила в міському убранні й нічого не боялась. Хоч і сутужно було з харчами, але молодість невибаглива, їй багато не треба. Головне ж, відпало оте жахіття безпритульності, в Ганнусі є свій куточок, є брат . . .

Євгенові Ганнуся не заважала. Він, справді, дивився на неї, як на молодшу сестру, жалів її, таку виснажену, старався, чим міг, підживити.

Всі товариші Євгена теж були поінформовані, що до нього приїхала сестра, правда, трохи диву-

вались абсолютній фізичній неподібності, але ж подібність необов'язкова, скільки є в житті таких випадків!

— Ти вчилася. Ганнусю?

— Так. Скінчила шість клясів.

— Ну, то будеш вчитися далі.

Влаштувати дівчину в школі було легко, тим більше, що зразу виявилися її непересічні здібності. Вона швидко догнала пропущене, одержала добрий атестат за повну семилітку. Тоді сказала Євгенові :

— Дозволь мені, Женю, піти в технікум . . .

— У технікум? А чому ти не хочеш закінчити десятилітку? Адже це вигідніше.

— Ні, Женю, я бідна. Я й так не знаю, чим можу тобі віддячити за те, що ти мене врятував. У технікумі, я вже довідалась, дають стипендію, й я не буду сидіти на твоїй шії.

— Яка там шія. Ганнусю? Ти ж бачиш, що я досить добре заробляю, можу допомогти батькам і помагаю тобі.

— А може, ти одружишся . . . Ні, я піду в технікум.

Технікум, то й технікум. Євген свого часу теж закінчив хемічний технікум, а тепер працює ляборантом, має спокійну й цікаву роботу.

— Який же фах ти хочеш набути. Ганнусю?

— Лікарський. Середня школа, правда, випускає фельдшерниць, та після неї вже не тяжко буде дістатися до інституту.

І знову побігли місяці. Нічого не змінилося в відносинах Євгена й Ганнусі, кожен жив своїм життям, взаємно допомагаючи, радячись і турбуючись. Уже давно ізольовану від сусідів Євгенову кімнату

перегородила ширма, було наче дві кімнати. й ніхто не відчував незручності. Так би, може, продовжувалося довго, коли б одного дня, за відсутності Ганнусі, не зайшов до Євгена молодий хлопець і не спитав :

— Ваша сестра вдома?

— Ні, нема.

— Шкода. А ми умовилися зустрітись із нею тут, о п'ятій годині, й піти разом до театру. Сьогодні дуже цікава вистава.

— То зайдіть, зачекайте на сестру. Вона, мабуть, скоро прийде.

— Дякую вам. Зайду.

Євген з півгодини балакав із тим хлопцем, студентом того ж технікуму, де вчилася Ганнуся. Звали його Сашко, мав двадцять років, цього літа кінчав навчання. В пориві молодого відвертості, Сашко признався :

— Якщо ваша сестра погодиться, на осінь з нею поберемось. Я не бідний, у мене є тут батьківська садиба, а протекція, що я її маю, допоможе влаштуватися в цьому ж місті. Ви нічого не матимете проти мене?

Євген якось неприродно видушив із себе «нічого» і в той же час відчув дивну тривогу, навіть образу й незрозумілі ревності. Ганнуся досі не сказала й слова про те, що в неї є «кавалер», що вона плянує з ним одружитись.

Це почуття ревності не лишало Євгена цілий вечір, аж поки не повернулася з театру Ганнуся. І якось інакше глянув він на неї. Наче тепер тільки зауважив струнку, розквітлу, дуже вродливу дівчину, що ось-ось відзначатиме своє вісімнадцятиліття. Чого ж чекає Євген? Адже йому вже двадцять

чотири, пора подумати про дружину, і чи знайде він кращу від Ганнусі, з якою прожив в одній кімнаті майже три роки, яка жодного разу не дала йому найменшого приводу для незадоволення. Ціла буря несподівано вдерлася в груди Євгена. Він уже кохав Ганнусю, кохав з усією пристрасстю першого почуття. Євген підніс від газети потемнілий погляд.

— Ну, що ж, одружуєшся Ганнусю? І навіть нічого про це мені не сказала?

— Женю, звідки ти це взяв? Хто одружується? А чи в мене спитали про мою згоду?

Це вже було легше. Євген скинув із своїх очей тьмяність, сів біля Ганнусі й запитав:

— Чи я тобі такий осоружний? Не говори мені про врятування, то була конечна необхідність, в якій я б не відмовив нікому... Ганнусю, я тебе кохаю. Чи треба ще щось говорити? Отже, Ганнусю...

— Любий мій! А чому ж ти раніше мовчав? Я думала, що для тебе я лише сестра, а якщо ти хочеш... Я ж люблю тебе майже від того часу, як зустрілася з тобою...

Ранком Євген не пішов до роботи, а Ганнуся до школи. Вони хотіли оформити свій шлюб, сподіваючись, що в Загсі, через постійну поспішність, нічого не помітять і дадуть шлюбний документ. Та вийшло інакше. Советський «священик» уважно переглянув паспорти молодих, а потім уп'явся зором в їхні лица.

— Ви, що, здуріли?

— Чому?

— А тому, що брат з рідною сестрою одружитись не може.

— Це непорозуміння, товаришу. — сказав Євген. — У нашому селі майже половина населення має однакове прізвище.

— А ім'я батька?

— Теж випадковість. Чим я вищий, що моя наречена й я маємо батька з тим же ім'ям?

— Ні, — відповів загсівський службовець, — так не піде. Приведіть двох свідків, і хай вони потвердять своїми підписами, що між вами, справді, нема кривого зв'язку.

Що ж робити? Жодний з Євгенових товаришів і жодна з Ганнусиних подруг не погодяться свідчити. Сказати ж, що паспорт «липовий», вироблений, так би мовити, з милосердя, значить, «підвести під дурного хату» приятеля з паспортного відділу.

А кохання ж не чекає якихось оформлень. Ішов час, і Ганнуся вже не могла критися з тим, що скоро стане матір'ю. Приятелі й знайомі враз відвернулися від Євгена. «Подумайте, який паскудник! Не зважив на рідну сестру! Та й вона добра цяця. Інша б соромилась, ховалась би від людей, а ця носить своє пупце з гордістю й називає брата чоловіком. Чорт його знає, що за вік тепер настав!»

На роботі Євгенів начальник мав з ним таку неофіційну розмову:

— Ось що, товаришу Шульга, ви, звичайно, маєте право влаштувати своє особисте життя, як хочете. Але ж мені прикро тримати в своїй установі людину, яка має за жінку рідну сестру. Отже, раджу вам написати заяву про добровільне звільнення. А якщо не схочете, то я буду змушений звільнити вас сам.

А Ганнуся вдома казала:

— Женю, любий, не хвилюйся. Скоро кінчиться

Щільний рік, ми з тобою поїдемо в інше місто, де ніхто нас не знає, й ти там улаштуєшся, бо ж тебе не звільнили, дали довідку, що ти відійшов по своїй охоті. Шкода, що ми живемо, як кажуть, «на віру», але хай Бог простить. Ти мій чоловік, а я твоя жінка, жодного гріха ми не заподіяли.

Євген і Ганнуся оформили свій за давнини шлюб лише на еміграції.

СОНЯЧНИЙ ЗАЙЧИК

Скільки радості приносив він у дитинстві Марка. Та й не лише самому Маркові. Дитяча пам'ять не занотувала травневого ранку, схиленої перед образами материнської постаті, її гарячої просьби :

— Боже, врятуй мого сина!

Тоді в селі лютувала страшна хвороба — шкарлатина. Діти мерли кожного дня, тесляр Юхим, за прозвиськом, Баклажан відкинув усі інші господарські замовлення й робив трунки — на три, п'ять і сім років, бо чомусь найбільше чіплялася хвороба в цьому віці.

Трунку було вже приготовано й для Марка. Вона стояла в сінях, прикрита ганчір'ям, нефарбована, з білих дощок. Її ще мали обтягнути матерією, блакитною, чи рожевою, бо ж так годилось.

Марка покинула свідомість. Він лежав, розпашілий, тихо постогнував, відлітав на той світ, краючи серце матері.

— Боже, врятуй мого сина!

І раптом у кімнату вскочив сонячний зайчик. Трохи затримався на підлозі, а тоді перемістився на Маркове ліжко, на ті бідні, страдницькі дитячі груди.

Ось здригнулися повіки, розплющились запалі очі, бліді руки звільнилися з-під укривала.

— Мамо . . . Сонячний зайчик!

Руки ловили зайчика, а мати плакала світлими сльозами й шепотіла :

— Дякую Тобі. Боже! Дякую Тобі!

Батько не схотів повертати Баклажанові невжитої трунки, виніс на двір і порубав її на тріски, а тріски спалив у печі. Мовляв, щоб і духу не лишилося від того паскудного приладу.

Сонячний зайчик завжди був бажаним гостем, його любили і діти, й дорослі. Пізніше, уже в школі, Марко та його ровесники навчилися робити штучних зайчиків: ловили на уламок дзеркала сонячне проміння й скеровували його на велику чорну дошку, а то й на вчителя. Учитель був лагідної вдачі, не сердився, лише допитував, хто має дзеркало. Розуміється, ніхто не признавався, й жарт було повторювано при кожній сонячній погоді.

Пригадується перший ранок після Маркового весілля. Він прокинувся раніше від своєї молодої дружини, прокинувся, бо щось тепле й світле лізло в очі.

— Зайчик! Наталочко, проснись, глянь . . . Це — добрий знак для нашої спільної дороги!

І дорога, справді, була добра. Ось уже наслідник, а пізніше наслідниця ловлять у своїх ліжках сонячних зайчиків, ганяються за ними по кімнаті, шукають дірки, через яку він вискочив і подався кудись на вулицю, між дерева.

Сонце . . . Що без нього робили б люди? Трапляються безсонячні дні, і тоді зникає лагідний настрій, сіріють думки, чогось не вистачає навколо . . . То нічого, що рік за роком «линяє» наша молодість. Такий закон, непереборний і вічний. Важливо зберегти радість, зберегти сонячного зайчика в душі . . .

Десь далеко позаду село. Воно вже й не вернеться, хіба вдасться поїхати, поклонитись йому.

Й подякувати за всі ті великі й малі радощі, якими воно нас обдаровувало в дитинстві й юності.

Навколо — гомінке місто. Шум і рух, рух і шум. І треба бути дуже звинним, щоб лявірувати в цьому русі, не перешкодити йому.

Марко не раз хвалився приятелям, що він витягнув у життєвій лотерії щасливий квиток . . . Жодних хвороб у родині, жодних неприємностей на роботі. Правда, людина ніколи не буває задоволена з того, що має. Хотілось би їй перевершити саму себе, піднятись у надземні висоти, ширяти гордим орлом у тих висотах. А зрештою добре й так. Марко лише від покійних батьків знає про злидні й утиск, про те, що існують держави - мачухи, де нещадно знущаються над дітьми - народами, та ще й вимагають подяки за знущання. Химерний світ! Він давно вже не має Бога в серці, він поклоняється речам, а не вічним цінностям, тому й невдачі на кожному кроці, тому загальне озброєння, холодні й гарячі війни.

Цього вечора Марко повертався додому в піднесеному настрої. Завтра відпочинок, поїздка в те місто, де вчаться діти, якісь нові гарні враження . . .

І зовсім несподіваним, просто диким був страшний удар у тендітне авто, а потім біль, що пронизав цілу істоту.

«Де він? Що з ним?»

Якось незнайома кімната, не то вечір, не то ранній ранок, бо ще світяться під стелею електричні лампочки, а все навколо — наче в молочному тумані.

— Марку!

— Це ти, Наталю?

— Я, любий. Як себе почуваш?
Марко хотів звести руки й не міг. Власне, в нього вже не було рук, але він про те не знав. Не знав також, що його годину тому принесли з операційного стола й покликали дружину — попрощатись.

— Болить тобі що?

— Ні, нічого не болить. Пригадуєш мене вдарив. Не я був винний, а той . . . Ш . . . о діти далеко. Завтра ми повинні були їх від . . . Ну, то поїдеш сама. А я спатиму зараз. Дуже хочу спати!

Сірі, землисті тіні лягли біля губ, очі почали провалюватись і тускніти. І раптом . . .

— Зайчик! Наталочко, ти бачиш? Значить, усе буде добре.

Марко знову зробив рух відсутніми руками, щоб піймати зайчика, й дивувався, чому руки його не слухаються.

— Наталю, піймай ти за мене. Піймай!

Наталю з усіх сил стримувала сльози, бо ж ніякого зайчика не було, а очевидно було марення.

— Зайчик!

Це останнє в житті слово Марко промовив ледь чутно й посміхнувся тою ясною усмішкою, що завжди вабила Наталю.

Усмішка наче закам'яніла й лишилась на обличчі, як привіт невмирущому, вічно оновлюваному життю на землі.

ТАК ГОВОРИТЬ ЛЕГЕНДА . . .

Р. Купчинському.

1314 рік. Мальовничі Судети вражають зір своєю красою. Долини, узгір'я й річки чергуються, як фігури на шахівниці, розуміється, не в суворому порядку, бо такий порядок не в силі був установити великий будівничий — мати — Природа.

Та десь із гори дивлячись, мимоволі замислюєшся над мудрістю творення і приникаєш чолом до землі, в безмірній подяці Богові за цілюще повітря, яким дихаєш, за розкішний трав'яний килим, по якому ходиш, за джерельну, над усе солодшу воду, яку п'єш під час спраги й втоми.

Але природа щедра й ласкава не для всіх. Вона підкоряється сильній людині, а на слабій мститься. Вона радо приймає виклик тоді, коли бачить залізну впертість бажання, що зневажає навіть смертельну небезпеку, одчайдушне прагнення вийти з комашиного стану й набути право орла що гордо ширяє в небесних просторах.

Отже, 653 роки тому, на високій, майже неприступній скелі, стояв замок і там жила багата княжа родина. Всю розкіш того часу можна було бачити в княжих хоробах. Усі дерева й усі квіти світу росли на просторій горі. Все пташине царство переселювалось туди разом із весною, щебетало й співало, радуючи слух господарів. Та найбільшою радістю, найбільшою красою була княжна Гунка.

Життя відрахувало їй ще небагато років. Сімнадцята весна ледь-ледь приступила до неї, тримаючи золотий вінець над гордою голівкою, підкреслюючи ваготу чорних, як ніч, кіс, освітлюючи й без того несказанно світле обличчя . . .

Хто з юнаків хоч один раз побачив княжну, вже не міг думати про інших красунь. Вона приворожувала без усяких зусиль з її боку, напувала чародійним зіллям, ім'я якому — кохання. Князі й навіть королі, почувши про цю, небувалу в світі красу, приїздили в замок і готові були покласти до ніг Гунки свої серця й багатства.

Та княжа родина була надміру горда. Отак приїхати та й узяти найбільший скарб хоч би й королеві? Ні, треба той скарб заслужити, треба чимсь прославитись на весь світ . . .

Одна - єдина дорога сполучувала замок із навколишнім світом, а решта — скелі з непомітними стежками, з чагарником, що, наче колючий дріт, робив ще більше тяжким підступ до княжого замку.

І ось було оголошено рішення князя: лише той візьме собі за дружину княжну Гунку, хто дістанеться конем до гори не проїздною дорогою, а з іншого боку . . .

Тоді зголосилося двадцять два німецьких лицарі, дев'ять польських, сім чеських і стільки ж руських та й почали сходити на ту неприступну скелю.

Чи треба говорити про терпіння лицарів? Деякі підіймались на одну третину, деякі досягали половини гори. Комусь щастило дістатись і до передостанніх каменів, та раптом бракло сили й їздець ринув з тої висоти в глибоке провалля.

проклинаючи хвилину, коли погодився на такий божевільний змаг . . .

Довго чекала княжа родина. Було приготоване все: весільне вбрання, перстені, навіть старий священник спав одним оком, а другим дивився на гори. Хтось же мусить досягти того заповідного рубікону, хтось же мусить бути щасливим . . .

Ні, нікого не було. І тоді запав сумнів у княжій родині. Перевелися лицарі, став дрібним і нецікавим мужеський рід. Справді бо: що є кращого й досконалішого за дівочу красу? Адже війни, страшні катаклізми на землі часто відбувалися виключно завдяки жіночим чарам. Відколи стоїть світ, жінка домінує в житті, хоч мужчини й роблять вигляд, наче це їм належить в усьому перше слово, наче вони є господарями й законодавцями . . .

Отже, минуло півроку і жодний із тих зголошених лицарів не появлявся на високій горі. Княжна Гунка переступила сімнадцяту весну й стала ще пишніша, ще гарніша. І шкода вже їй було, що завдала вона такий клопіт юнакам, але, власне, той клопіт був не від неї, а від батька, гордого скельного князя, рішення якого вона не мала права порушити.

А тим часом замкова служба повідомляла: Вчора бачили, як два лицарі покотилися із скелі й лишились лежати десь між небом і землею. Сьогодні один майже видряпався на вершину та раптом спіткнувся й поринув туди, звідки не повертаються. Княжна Гунка навіть заплакала, почувши ту печальну вістку, й сказала батькові: — Тату, я вже не хочу тих лицарів, що дряпаються по скелях. Хай мій чоловік буде звичайною люди-

ною, що приїде отим шляхом, яким ми всі їздимо, хай він не має такого безмежного тягару . . .

Ні! Батьківська воля була твердою. Що сказано, мусить бути здійснене. Княжа воля є по-за всякими змінами і навіть просьбами . . .

І раптом одного дня, коли вже нікого не чекали й не сподівалися, появився у лворі замку юнак, Юрій Красавець. Він сидів на коні, вчученому, але рухливому й гарному гнідому, і в лицаря світилися, як два сонця, а м'язи адували камені, що ворухнулись під мілким земним покровом.

— Хто ти? — запитав князь.

— Я русин із місцевості Пліснесько. Я руський лицар, княже, який не боїться жадних перепон, який хоче доказати, що природа проти нього безсила . . .

— Ти приїхав не від дороги?

— Авжеж. Бо й хто ж проникне тою дорогою, коли твої слуги, княже, стоять через кожні десять кроків і питають: чого тобі, мандрівче треба?

— То, може, ти покажеш мені, яким шляхом ти прийшов?

— Покажу, княже . . .

І коли господар зазирнув у знайоме йому провалля, ворухнулось волосся на його голові і він ледве прошепотів :

— Невже?!

— Так, княже. Але не думай, що я і мій вірний кінь — чарівники. Крок за кроком робив я лопатою стежку, обходив камені, перекидав через щілини містки. Спочатку йшов сам, випробовуючи їх, а потім проводив коня, що ніс одяг

і харчі для мене. Я не спішив, бо тут не можна було спішити, але ж терпеливі завжди перемагають . . .

— То ж ходімо, лицарю, до господи. Там тебе чекає все, чого ти ще не мав. Там є мій найбільший скарб, який сьогодні я передам тобі.

У княжих хоробах зустріла Юрія княжна Гунка. Вона була свіжа, як весна, і радісна, як дитина.

— Вітаю тебе, мій лицарю, мій суджений! — сказала вона.

І тоді відповів Юрій Красавець :

— Вітаю і я тебе, чарівна княжно! Але . . . ніколи не стану я твоїм чоловіком, бо завдяки тобі загинуло стільки юних і відважних. Їхні трупи гниють у проваллях вашої проклятої гори, і той страшний запах дістався б до нашого шлюбного ложа, отруїв і знівечив би наше життя. Прощай, княжно! Юрій Красавець не з тих, що своє щастя будують на чужій біді.

Від тих слів зблідла й похитнулася княжна Гунка.

— Я не винна! — прошепотіла вона.

— Не винна? А хто ж винен?

Уста княжни дрижали. Вона хотіла вимовити ім'я батька, але ось він появився в господі і наближається до них. Як же, як сказати?!

Шанобливо вклонився лицар старому князеві й промовив :

— На жаль, княже, доля моя не тут. Ми з княжною не підходимо одне для одного. Сподіваюсь, княже, що ти не примусиш мене їхати назад тою ж дорогою, якою я сюди дістався, бо то було б небезпечно . . . для нас обох.

І вийшов Юрій Красавець на двір, стрибнув на свого коня та й подався широким проїзним шляхом у долину. А княжна, як несамовита, кинулась навздогін, і з мукою, з відчаєм закричала:

— Вернись!

Ні, лицар не вернувся. Його постать усе зменшувалась і нарешті зникла з очей.

Нічого не розумів князь, ні слуги. Тільки дивились на мого розуміли господиню замку, як вона йшла до урвища, шукаючи очима слідів лицаря та його коня.

І піднесла, як білі крила, свої руки княжна Гунка, і кинулася зі скелі — наздоганяти своє щастя.

КОХАННЯ З ПЕРЕШКОДАМИ

Ліда не відзначалась особливою красою, але не була й погана. Таке собі пересічне обличчя, яких є тисячі навколо нас і яке важко запам'ятати так само, як окреме дерево в лісі. Близько знайомі хлопці іноді беззлобно кепкували:

— Знаєш, Лідо, що в тобі найкраще?

— А що?

— Ім'я. Воно якесь апетитне, наче цукерка. Просто з'їв би, коли б можна було . . .

Ліда теж беззлобно називала хлопців «йолопами», проганяла їх геть і мріяла про свого «лицаря», що неодмінно мусить колись до неї прийти . . .

Вогник любови запалюється раптово. І запалюється незалежно від якостей обранця, чи обранки. Вони можуть мати самі негативні риси, бути навіть розбійниками й розбійницями, але ж серцеві не накажеш, у нього свої оцінки й свої стежки.

У житті здебільша полюють за дівчатами хлопці, та буває й навпаки. Ліда, проте, не полювала, а шукала. Шукала настирливо, бо ж лицар може й не прийти, якщо не скеруєш йому ходу в потрібному напрямку . . .

Місцеві «кавалери» всі були відомі й не дуже цікаві, а от не місцеві . . . Саме на обрії невеликого міста, де жила Ліда, з'явився Трохим Полуниця, будівельний технік, справжній красунь, але ж і справжнє барахло водночас. Він поставив

собі за мету насолоджуватись життям, не думав про любов, абсолютно не мав наміру одружуватись. «Любов, — казав він, — вигадка письменників дореволюційного часу — Тургенєвих, Гончарових і інших дворян. А ось ви прочитайте, що пише російський філософ Соловйов. Не дурний чоловік був, а любови не визнавав зовсім. Статевий гін, чи прагнення — ось у цьому й уся штука».

Прихильник філософії Соловйова міняв дівчат, як рукавиці, а вони потихеньку плакали й бажали йому трясці, хоч тяжко їй не осуджували. Що ж, така в нього «самашедша» вдача. Раз лише Трохим дістав облизня. Він написав короткого листа Валі Бойковій з просьбою вийти на побачення, а вона йому відповіла :

— Трохиме, я дівуюсь. Ви ж учора тільки гуляли з Вірою, а сьогодні запрошуєте мене. Ні, не вийде!

Технік Полуниця довго реготав з того «дівуюсь». Мовляв, ну й дівуйся собі на здоров'я. Взгалі, чи варто звертати увагу на дрібні невдачі? Не Валя, то Оксана, а як не Оксана, то напевне Галя. Десь рибка мусить клюнути . . .

Ліда закохалася в Трохима безповоротно, хоч він її не помічав і не мав наміру підтримувати близьке знайомство. Тоді в дію увійшли дівочі хитрощі. Ліда взнала, що Трохим страшенно любить гру на скрипці, а вона ж була не абияким віртуозом, виступала на місцевих концертах, навіть їздила в область для участі в якійсь мистецькій декаді. Тепер часто вечорами Ліда виходила на свою веранду й чарувала випадкових слухачів.

— Хто то? — запитав Полуниця, почувши одного разу справді мистецьку гру

Йому сказали.

— Невже? — здивувався Трохим. — Ота кирпатенька? В ластовинні? Ніколи б не подумав!

Кутики гарно окреслених уст Полуниці презирливо опустилися донизу й він зробив жест, наче відганяв муху. А хлопці підлили масла в огонь :

— Вона в тебе закохана, тільки не признається. Ось піди коли небудь до неї й переконаєшся . .

— Ні, — відповів Трохим, — я ще не такий дурень, щоб ходити до чорт - зна кого. Не діждеться!

А музика на веранді Лідиного житла пробивала душевний лід навіть у найбільших скептиків, і непомітно для себе Полуниця став постійним слухачем тих концертів. Він ховався за парканом, себто, присідав на землю, щоб бути непомітним, і відходив тоді, як концерт припинявся. Ліда не раз зауважувала якусь тінь біля паркана, серце говорило їй, що це тінь його, Трохима, і в неї солодко завмирало в грудях . . . Покликати? Ні, перший крок до наближення мусить бути з його боку, інакше знеціниш себе, даси підставу думати про полювання, а це дівчині не личить.

Одного вечора в Ліди не було бажання грати. Вона просто сиділа собі на веранді, дивилась на зорі, слухала, як стрекотять у траві невгомні цикади. Раптом під парканом хтось стиха кашельнув.

— Хто то? — спитала Ліда.

— Я.

— А саме?

Замість прямої відповіді, Трохим запитав у своєю чергу :

— Чому ви не граєте?

— А чому ви там сидите? Хіба на веранді нема місця?

Цього вечора Ліда грала спеціально для «нього», й грала так, що він забув усе на світі, казав, що слухав би її день і ніч. І якимось природньо, розчучений Трохим не пішов додому, залишився в Ліди. А ранком вона, тріумфуючи, сконстатувала:

— Ось ми й поженились . . .

Такого «обороту справи», звиклий до дівочої уваги без обіцянок, Трохим не сподівався.

— Не зовсім! — буркнув він.

— Як не зовсім?

— А так. Бо для цього треба ще моєї згоди й оформлення в Загсі, а в мене щось нема охоти йти в Загс . . .

Обурена Ліда показала йому на двері й експансивно попередила:

— Щоб більше духу твого тут не було. Розумієш?

— Розумію. І не буде. Щасливо лишатись!

Ліда виявила твердий характер. Нічого, наче, не змінилось, скрипка продовжувала грати, трохи сумніше, але з тим же гарячим почуттям, з дедалішим розквітом таланту. Трохим не витримав і, нечутно підкравшись, сів біля паркана. Та в Ліди був гострий слух і видючі очі. Вона взяла відро води й шугнула ту воду через паркан.

— Ой! — скрикнув від несподіванки Полуниця.

На веранді засміялись, потім продріботили легкі кроки й зникли за дверима. Мокрий Трохим, оминаючи залюднені вулиці, поплентався додому. Він лаяв і себе й Ліду, вирішив ніколи більш до неї не наближатись, зовсім забути. І не міг.

«От халепа! — думав Трохим. — Значить, справа не лише в гарненькому личку і не в тому, про що писав Соловйов . . . Як же мені бути?»

Незабаром до провінційного міста мав приїхати з центру музичний ансамбль. Це було не абиякою подією, квитки розхапали ще за тиждень до приїзду, а в день виступу театр опинився в стані справжньої облоги, бо ж місця не нумеровані, хто де сяде. Полуниця мав міцні лікті й прудкі ноги, а тому влаштувався найвигідніше. Між іншим, у програмі було зазначено ім'я солістки Л. Войцехівської, якесь невідоме ім'я, можливо, приїжджа з іншої республіки.

І як же здивувався Трохим, коли побачив на сцені Ліду. Вона була якась несхожа. В довгій театральній сукні, з оголеними руками, з модерною пишною зачіскою, усміхнена й дуже приваблива . . .

«Ну, так, — міркував Трохим. — одягни відповідно козу, й вона теж може причарувати» . . .

Але це вже була цілком зловна думка. Ліда на козу аж ніяк не скидалась, і всі погляди приникли до неї. А після того, як вона виконала якусь дуже складну річ, заля перемінилась у грімкий людський вир, на сцену полетіли китиці квітів, експансивні хлопці почали вигукувати: Лі-да! Лі-да! Лі-да! Успіх був шалений, несамовитий, безконечне «біс» котилося з усієї тисячі театральних крісел.

— А я й не знав. — сказав Трохим своїм приятелям, коли вони поверталися з театру. — що ця Ліда виступає в столичних ансамблях.

— Дурний ти! — відповіли приятелі. — ти багато чого не знаєш. Адже вона грає з семи ро-

ків свого життя, лише не хоче ставати професійною артисткою, не вабить її ця кар'єра.

Другого дня красунь, технік Полуниця, написав Ліді листа :

«Якщо можеш, вибач мені мою дурну поведінку. То мене чорт тоді підштовхнув, а коли б не він, усе було б добре. Дозволь прийти до тебе. Трохим».

Відповідь була коротка: «Іди к чорту!»

І тут уже Трохима Полуницю вхопило за живе. Він загубив апетит, загубив сон, ледве висиджував свої години на роботі, а тоді блукав по місті без мети й цікавості, розвіював свій сум . . .

Що дається не легко, те найбільше вабить. Коли б можна було одним стрибком досягти Місяця, це було б абсолютно нецікаво. Але ж «Місяць» уже досягнений, бракувало тільки стати на ньому твердою ногою . . . Ах, йолопе, йолопе!

Трохим не бачив виходу з такого ідіотського становища, але вихід знайшовся сам собою. Через Житлокооп поступила заява від громадянки Криволап про потребу ремонту в квартирі. Стривай, це ж, здається, правдиве Лідине прізвище . . . Отже, хоч-не-хоч, відбулася зустріч, і Трохим дещо дурнувато спитав :

— Чому Криволап? Я читав у програмі, що ти . . . що ви Войцехівська

— Це прізвище моєї матері. Воно більш милозвучне, більш надається до сцени. Тільки й усього.

— Лідо!

— Що?

— Прости! Забудь той чудовий і водночас прикрий вечір. Я був дурний . . .

— Ну, й лишайся ним, — відповіла Ліда. — Алже ти не маєш права мені докорити, бо ж крім тебе, я нікого не мала. До побачення, товаришу техніку, коли зможете ви зробити в мене оцей дрібний ремонт?

Навколо нікого не було. Літнє гаряче сонце, як веселий кіт, вдерлося на веранду, сміялося, пустувало, цілувало обох і наче старалося помирити . . .

— Лідо, я прошу тебе, не будь така злостива!

— А що ти обіцяєш?

— Усе, що хочеш!

— Запишешся?

— Запишусь!

— Не будеш скакати в гречку?

— Не буду!

— Дбатимеш про мене так само, як я про тебе?

— Дбатиму!

І знову, як у той вечір, Ліда грала «Пісню торжествуючої любови». І знову зникло пересічне лице, кирпатий ніс, ластовиння. Велика, всеоб'ємлююча сила мистецтва охопила Трохима, понесла його кудись високо, до зір, скинула з душі все дрібне, скороминуле, буденне.

— Дурнику мій! — шепотіла Ліда. — Чи ти думав, що кращого від тебе нема в світі? Все уявне, точніше, все сприймається з індивідуальної точки зору. Ну, що ж! Доля не нагородила мене фізичною красою, але вона не нагородила й Марію Литвиненко - Вольгемут, і Наталю Ужвій, А які ж то неповторні таланти!

Сонячний ранок не жалувал тепла людям. А найбільше того тепла було відпущено молодій парі, що вже не хотіла йти різними шляхами й райдужно обмірковувала майбутній спільний шлях.

ОДУРЕНА ВУЛИЦЯ

Кожна нова поява на «твій» вулиці викликає зацікавлення. Хай та вулиця широка, як ставок, і довга як розмотаний шнурок з нитками. Але все ж таки вона «твоя», і на вулиці не сміють відбуватись якісь події, поза твоєю увагою . . .

Отже, і поява дівчини, нікому досі не знаної внесла значне пожвавлення . . . Хто вона? Чому оселилася саме тут, а не в іншому місці?

Дівчина, справді, була непересічною. Красу її можна визначити стандартом: сині, як небо, очі, волосся — кольору стиглої пшениці, постать — гідна уваги славного старогрецького скульптора Праксителя . . .

Але була тут одна вада. Дівчина — хроменька, припадає на одну ногу. демонструючи тим своє явне каліцтво. І відразу загубилася цікавість до неї. Каліка? Тож хай вона улаштується, як хоче, а хлопці, Богу дякувати, мають вибір, для них — широка дорога. 20 — 25 літ знайдуть собі не «припадаючих», а струнких: таких, що йдуть, наче грають по нотах . . .

Цілий рій хлопців моментально відпав. Не по дорозі! Кому потрібна, скажіть на милість Божу, неповноцінна особа?

Так і ходила вона, ота новоприбула, самотня, тягнучи дуже гарну ніжку, даремно посміхаючись на всі боки . . .

А зрештою знайшовся один відважний, що

подумав так: Не в одній же нозі щастя! Дай я подивлюся, яка в неї душа . . .

Сергій Ржепецький відзначався допитливою вдачею. Мав він, очевидно, в собі польську кров, але давно випустив її з себе і, вихований мамою-україркою, дуже ображався, коли називали його поляком.

— Який я вам поляк? Рж. Бж, Пш не є ще доказом польськості. Подивіться, скільки в Україні татарських прізвищ! Подивіться, врешті, на фізіономії. Скісні очі, скули випирають аж під небо, і що ж? Азіят? Ні, українець! Бож не маємо ми жадного права згадувати минуле, якщо це торкається нашого сучасного стану . . . Ні, в нас усі однакові! Той, що походить від татар, і той, що від жидів, аби лиш він не цурався свого теперішнього ймення, відчував себе членом великої української родини.

Це, розуміється, до деякої міри пропаганда. Сергій аж так глибоко не заглядав. Він бачив перед собою волошкові, то-пак, синьо-небесні очі, бачив стиглу пшеницю на голові й хотів знати: чи відповідає форма змістові.

Отже, він і познайомився з Галиною (Галькою?), почав до неї вчашати без конкурентів, говорив отакі собі дурниці, на взірць: Як себе почуваєте? Або: Що ви читали за останній час? Або: До чого в житті прагце ваше єство?

Галина посміхалась і відповідала:

— Мене тягне до всього потроху . . . Хочу багато знати й ще більше пережити. Хочу впевнитись, що краса існує поза уявним її окресленням . . .

Сергій не розумів. Щось воно дуже розумно,

або навпаки, недолуго. Таж він ходить до неї зовсім не тому, що має намір досягнути якусь вищу філософію. Він полюбив цю калічку, з нею так приємно сидіти й розмовляти, вона . . . Словом, ближче до справи . . .

І тут Сергій несподівано дістав «носа». Він, що має закінчений університет, кандидат на доктора, без п'яти хвилин інженер - електронік . . .

— Галочко, я люблю вас!

— Любите? Дивно! Таких, як я, не люблять, а просто використовують. Подумайте, Сергію, як ви будете йти кудись із своєю дружиною, припустімо, зі мною, а вона отак «ковиль-ковиль» . . . Таж усі очі спинятимуться на вас і жалітимуть. Скажуть: — Ах йолопе, йолопе! Знайшов собі отаку цяцю, що йти не може, як слід . . .

Правда, Сергій про одруження ще нічого не говорив, лише натякав. А від натяку до здійснення — довга дорога. І Галина завжди сміялася, кпила з Сергія.

— Ну, станьте ж на коліна, скажіть, що ви мене кохаєте понад усе, запропонуйте руку і серце . . .

Чорт би забрав цю дівочу насмішкувату вдачу! Вона відбирала охоту в Сергія до якоїсь рішучої дії. Таж він хотів бути й чесним із собою та з іншими . . . Ні, таки, справді, тяжко зв'язати свою долю з калікою, хай вона й тричі принадна, хай усі йому заздритимуть . . . Але не будуть заздрити! Охоче поміняються на . . . один вечір, а на ціле життя — Боже, борони!

Вулиця викреслила красуню — Галину з своєї уваги, вулиці потрібна фізична бездоганність, а якщо того нема, відчайлюйте далі.

Йшов час. Падали в безвість дні, народжувались ранки, їх змінювали тихі таємні вечори. І так само кожного дня бачив найближчий сусіда Галини, Сергій, як вона, припадаючи на гарну жінку, поверталася з роботи, заходила в свою квартиру, а далі . . . на вікно падала густа фіранка, й Сергій не бачив більше нічого.

— Галю, можна до вас?

— Можна, тільки не одразу. Я переодягаюсь.

Голос долітав із-за ширми, була така маленька ширмочка, може, вже й віджила, але чомусь люблена Галиною

— Добре, я почекаю . . .

І знову появлялася вона, свіжа й пахуча, як троянда, тягнучи скалічену ногу.

— Галю!

— Що, Сергійку?

— Галю, мені зрештою байдуже оте ваше «не все в порядку». Повірте мені, якщо є три ноги здорові, то четверта може бути трохи хвора. Чуєте Галю?

Вона сміялась. Сміялась розгонисто й широко, як луна в лісі, як той річковий струмок, що котить свою течію крізь каміння й інші перешкоди, але не зважає на те. Струмок є струмок — сильний, свіжий і . . . не боязкий.

Був один вечір, Сергій сидів близько біля Галі, обережно торкався її хворої ноги й заплітував:

— Чому вона хвора, Галочко? Адже вона така ж гарна, як і здорова, я навіть не бачу різниці . . .

Галина відповідала:

— Колись, у дитинстві, я дуже любила бігати.

І ось одного разу впала, зламала ногу. Вона зростає, але неправильно, стала коротшою від другої. Тільки й усього!

Тяжка проблема — женитися з калікою. Наче вистачає їй почуття, а все ж таки вибираєш не на тиждень, а на вік, і чи не прийде після перших тижнів захоплення оте страшне розчарування, що знищить до кореня почуття?

Ні, не знищить! Сергій вирішив. У нього вже нема сумніву. Він надів на палець Галині перстень — символ вірності до гробу . . .

Як цілувала його Галина! Якою була вона ніжною й радісною!

— Сьогодні . . . О, сьогодні ми поїдемо кудись далеко від міста, моя кохана, розважимося, щоб назавжди залишився в нас у пам'яті цей прекрасний вечір . . .

— Ні, Сергію, я сьогодні не можу . . .

— Не можеш? Чому?

— В мене невідкладна праця. Просили прийти. Я не можу відмовитись . . .

— Галю, але ж сьогодні, крім усього, такий рідкий виступ приїжджого балету. Ти скажи, що не можеш втратити цієї нагоди, що ти хочеш . . .

Галина раптом зблідла.

— Мене балет не цікавить, Сергію. Ти ж знаєш. Що в мене спільного з балетом? Я це піду й ти не ходи теж. Обіцяєш?

«Дивно! — подумав Сергій. — А проте в домі повішеного не говорять про мотуз, в домі кульгавої, очевидно, не говорять про балет» . . .

І все ж таки, Сергієві надзвичайно, хворобливо, страшенно схотілося піти поглянути на той

балет. Хай це буде єдиний раз, коли він не виконає просьби своєї нареченої, хай . . .

Театр був повний людей. Тихо, урочисто розсунулася завіса. І ось, легка, як пір'їнка, гарна, як сама весна, на сцені головна танечниця . . .

Сергій протер очі. Це, мабуть, йому ввижається. Ні, не ввижається! Галю, його наречена Галю, є тою танечницею! Ноги говорять більше, ніж уста. Нема тої, скаліченої, вона така ж вправна, як і друга . . .

Боже, яка краса! Хай будь-що кажуть про балет, власне, осуджують його з точки зору . . . монастирської, але ж хто дивиться тут, у театрі, на мистецтво, хтивими очима? Ні, воно, справжнє мистецтво, виключає всяку хтивість. Людина сприймає красу й талант, як Божий дар, вона навіть не насмілиться припустити якісь негарні думки.

Сергій сидів, наче заворожений, не в силі ворушитись, не в силі вимовити слово . . . Але ж він обіцяв не бути! І тому за десять хвилин до кінця тихо підвівся й пішов додому. Дома вже не спав до ранку. Одне питання, настирливе, як біль голови, не давало йому спокою: для чого був цей обман? Для чого було тягати ногу, коли та нога ось сьогодні демонструвала надзвичайне, високе мистецтво?

Наступний день приніс розв'язання. Сергій розуміється, не міг утриматись, не міг не признатись . . .

— Галю, я вчора бачив . . . Це ж була ти . . .

В неї трохи сіпнула жилочка біля вуст і осудливо спалахнули очі, а потім вона сказала:

— Бачиш, Сергію, моє ім'я досить відоме . . . Я

бачила коло себе багато поклонників свого таланту, але не бачила жодного поклонника мене самої . . . І мені стало прикро. Я виїхала в незнайоме місто, удавала з себе каліку, бажаючи переконатись, що каліцтво не завжди є перешкодою для справжнього гарного почуття. Ти виграв, мій Сергійку! Ти переборов у собі нехоть до каліцтва, вирішив назвати мене своєю дружиною. За це я тобі дуже вдячна і, повір мені, що ти ніколи не пошкодуєш за те своє рішення . . .

— Моя кохана. — сказав Сергій. — а знаєш, що мене найбільше тішить?

— Що, мій любий?

— Те, що за якийсь недовгий час наша вулиця побачить, як вона помилилась, як ти її надурила . . . І що почуватимуть тепер інші хлопці?

СИНЯ ПЛЯМА

I

Діти бігли купатись. Наскрізь пронизане світлом і теплом повітря аж наче посміхалось від задоволення, а легкий пахучий вітерець благодушно пригортав до землі пилюгу, збиту прудкими босими п'ятами.

Галаслива черідка дітей не належала до одної родини, а була збірна, і керувала нею дівчина років вісімнадцяти, надзвичайно струнка, «тополевидна», з такими чудовими рожевими ногами, що їх радо би взяв за модель найславніший скульптор.

— Івасю, кинь ту залізяку. Для чого ти її несеш?

— А я поцілю якусь рибу . . .

— Не поцілиш, ще сам покалічишся. Кинь!

Слово Олі — закон, бо вона уповноважена від усіх матерів, перша їхня замісниця. Звичайно, ніхто її не величає на ім'я й по-батькові, вона для дітей «Оля», чи «Олюня», але поза всяким сумнівом найбільш авторитетна й найбільш люблена. Ось уже третій рік вона заступає під час вакацій виховательку дитячого садка і всім серцем прив'язана до своїх підопічних. Для неї всі однаково дорогі. І гарненька співуча Ліда, і зовсім негарна ще й косоока Варочка, і розбишака Павлусь, якого так не легко стримувати від різних витівок і дурниць. Оля глибоко розуміє дитячу психоло-

гію. вона, очевидно, вроджена вихователька і . . . майбутня прекрасна матір.

Та отут якраз і криється найбільший неспокій Олі. Вона передчуває, ба, навіть знає напевне, що ніколи чиєюсь дружиною й матір'ю не стане. Не зважаючи на картинну постать, на товстелезні змії-коси, на очі Мадонни . . .

Доля посміялась над дівчиною від дня, коли вона побачила світ. Проте, уникнемо опису й, скориставшись із обідньої перерви та короткого сну Олі в кімнаті вихователек, тихенько зніmemo з її голови хустку, яка ніколи не знімається. Тоді ми побачимо рівненьку й тонку, як шнурок, брову, густі довгі, закручені вгору вії, ніс, наче спеціально замовлений майстрові різця, дві зціплені рожі-губи і білорожеву щоку. На цьому оглядині було б добре припинити, але сонний рефлекс повертає тіло на лівий бік і . . . ви жахаєтесь. Це не друга дівоча щока, це якийсь неймовірно-потворний малюнок, темносиній, наче засіяний такою ж, трохи світлішою, крупною. «Малюнок» не спотворив губ, спинився десь за три сантиметри, але він цілковито зламав Оліне життя. Найдосвідченіші професори розводили руками. Нічого, мовляв, не зробиш, навіть за наявності новітніх досягнень медицини й сміливих експериментальних плястичних операцій.

А жити ж хочеться. Настала пора любити й викликати любов. Оля ніколи не забуде минулорічного свого «роману». Він був студент-випускник, приїздив до їхнього села на практику (догляд і годівля колгоспної худоби), зразу запалився, як суха деревина.

— Олюню, я тебе кохаю. Ось на весні здам

державні іспити й будемо завжди разом, якщо ти погодишся. Мені обіцяли дати добру посаду, бо ж у мене всі відмінні оцінки. Що ти скажеш, Олюню?

Що вона могла сказати? І їй припав до смаку той енергійний, веселий Петрусь, вона мліла від його поцілунків, не йшла, а летіла на побачення, снувала рожеві мрії й боялась відповісти: так! Як він сприйме її каліцтво? Пів краса і пів потворність . . . Ах, це насправді велике, найбільше нещастя!

— Та чому ти все кутаєшся в цю шовкову хустку? Наче якась мусульманська дівчина, що їй заборонено релігійним законом показувати своє лице. Зніми!

Ні, вона не могла зняти. Спочатку казала, що в неї болять зуби, потім нічого не казала, тільки рішуче ухилялась. А зрештою це ж не рятунок. І одного разу з болем, соромом, але й з таємною надією вона зірвала хустку й прошепотіла: дивись!

Треба було бачити обличчя Петра. Воно якось дивно видовжилось, далі — скривилось, він промурмотів: от біда! І вже більше на побачення не з'явився.

Оля проплакала всю ніч, але зрозуміла одну істину: здорові люди каліцтва не прощають.

Згодом Оля стала мріяти про те, щоб знайти собі відповідну пару. Адже одружується сліпа з сліпим, німа з німим. Вони — рівні, не мають переваги одне над одним. Та чоловіка з плямою на лиці Оля ніколи не зустрічала, це, мабуть, справді, унікальне явище в її особі . . .

Минули цьогорічні вакації, минули наступні

й ще одні за ними. Оля одержала гарний диплом і призначення до зразкової середньої школи. Почалось самостійне життя з щоденною підготовкою до лекцій, з тим хвилюючим напруженням душі, що його відчуває кожний навчатель з покликання, з любови до своєї праці. Для Олі сорок п'ять академічних хвилин пролітали, як раптовий спалах світла, вона іноді навіть чула дзвоника, і їй про це нагадували учні

— Ольго Антонівна, вже . . .

— О! Вибачте. Наступної години відпущу вас трохи раніше.

Не було нічого дивного в тому, що Олю ще в першому півріччі висунули на завпеда. Молода дівчина легко і вправно керувала всім процесом навчання, ніколи не виявляючи своєї першости, не наказувала, а просила, завжди дякувала за виконання просьби.

Звичайно, шила в мішку не затаїш. Сакраментальну шовкову хустку було давно розшифровано, та до неї звикли, як звикають до протезів калік. Крім того, учительський склад був сто відсотково одружений, кожна пара жила своїм замкненим життям і не дуже цікавилась долею ближніх, у тому числі й Оліною. А вона . . . З якою заздрістю дивилась молода самітня вчителька на чорні й світлі голівки дітей своїх колег, їй би хоч одну таку голівку, свою, власну, з себе вилонену. Як любила б Оля мале створіннячко, продовження і вдосконалення її самої, невмирушу надію свого смертного ества. Ось уже скоро двадцять два роки, далі, як числа на рахівниці, побіжать — три, п'ять, сім, дев'ять. Зеро замкне той біг, і знову — один, чотири, вісім, а після другого зера, очевидно, по-

рожній, уже безнадійний інтервал аж до закінчення земної дороги.

Не раз і не два Оліну подушку скроплювали вночі гарячі сльози. «Боже мій, Боже, — молилась Оля, — я ношу Тебе в своєму серці, ніколи від Тебе не відмовлялась. Зроби так, щоб я не лишилася самітною, щоб була і в мене радість, на яку має право кожна жінка».

Був осінній вечір, досить пізній, бо вже в багатьох вікнах погас огонь. Оля сиділа в учительській і укладала новий квартальний плян. Саме в цей час хтось постукав у двері.

— Зайдіть!

І ось увійшов молодий чоловік. Оля глянула і зацікавилась, бо такого красуня ще не бачила ніколи. Чорний кучерявий чуб при світлі електричної лампи здавався ще чорнішим, великі, теж чорні очі блискали веселістю, рожеві, як у дівчини, уста відкривали рядочок рівних, наче намальованих, зубів.

— Чи можу я побачити директора, або завпеда школи?

— Я завпед . . .

— Невже? Отака молоденька? А чому закутались? Мабуть, болять зуби?

— Так болять . . .

— Ну, нічого. Не в зубах щастя, як кажуть. Трохи я невчасно приїхав, спізнився на денний поїзд, але ж — вибачте. Інспектор шкіл Сосненко, з Києва, а ось документ, щоб повірили й не вважали за самозванця.

— То я розбуджу директора . . .

— Непотрібно. Якраз більшість моїх питань стосуються завпеда. Це не візьме багато часу, одну годину.

Коли було закінчено з офіційною справою, Сосненко сказав :

— А тепер поінформуйте мене, як дістатися до готелю, бо я ранком їду далі.

Олю наче щось штовхнуло в серце : не пускай! І вона відповіла, ніби байдуже :

— Готель готелем, але здається мені, що там ніколи не буває вільних кімнат. Я недавно студентка, звикла до тісноти. Отже, якщо аштуе скромна містечкова вечеря і канапа в инаті, дуже прошу!

Сосненко з видимим задоволенням вклонився.

— Дякую вам! Може, колись і я вам прислужуся своїм парубоцьким житлом у Києві.

Вони так невимушено, по-приятельському, говорили, так не хотілось їм переривати сном свого обопільно цікавого знайомства. Але ніч є ніч, вона для відпочинку, а не для довгих теревенів. Оля заслала канапу білосніжною простинею й запропонувала :

— Пора спати. Адже й вам і мені завтра до праці.

— А я б, — сказав Сосненко, — сидів із вами всю ніч. Не наговорився!

Оля погасила лампу й лягла на своє ліжко. Серце в неї колотилось, як підстрелене. Прийде, чи не прийде? Він, видно, добре вихований і не посміє. Але ж . . . посмій! Не як судженого тебе чекаю, це неможливо. Ні, я хочу від тебе милостині в ім'я тої чорнявої, а чи світлої голівки, що буде належати мені безроздільно, що кликатиме «мамою», вважатиме за найріднішу істоту. Звільни ж мене від сорому, щоб ініціатива була не з мого боку, бо це надто тяжко . . .

Але він після довгих зітхань і перевертань на канапі, прийшов. Несміливо, обережно сів скраю ліжка, поклав свою руку на гаряче оксамитове дівоче плече.

Тоді вона жагуче стиснула ту руку, потім шию, і притягнула до себе. Розмов не було жодних, та й які могли бути розмови? Раз лише він захоплено прошепотів :

— Ти . . . дівчина? Люба моя!

Ранній ранок блиснув сонцем і зараз же накрився з головою хмарами. Сосненко поспішав на потяг і гарячково обіцяв :

— Олюню, я заїду при повороті. Ми оформимо наш шлюб тут же, в вашому містечку, а потім заберу тебе в Київ і влаштую в одній із шкіл. Добре?

На це Оля відповіла :

— Ігоре, любий, присягни мені життям своєї матері, що ніколи не намагатимешся мене побачити, що ми зустрілися вперше і востаннє, інакше . . .

— Що «інакше»?

— В той день, як ти до мене приїдеш, я накладу на себе руки.

**

Після закінчення навчального року, весь учительський колектив сколихнула сенсація: завпед зразкової школи, тиха, витримана Ольга Антонівна, не будучи замужем, народила дівчину. І ніхто не знав, що коли почувся перший крик немовляти, молода мама з широко відкритими, майже безумними очима, розпорядилась :

— Негайно покажіть мені її обличчя!

І не зважаючи на лікаря й медсестру, Оля перехристилась і голосно сказала :

— Дякую Тобі, Господи!
На тому маленькому обличчі жадної плями не було.

II

Ще ніколи в своєму житті не був так вражений інспектор шкіл Сосненко. Траплялись у нього різні романтичні пригоди, здебільша легкі, без обіцянок і обов'язків, оті «гріхи молодости», що їх свого часу зазнав кожний.

Як привид, як страшне закляття, згадувались слова: «того дня, як ти повернешся, я накладу на себе руки» . . .

Чому? Де та причина? Може, боялася пліток? Так які ж можуть бути плітки, коли він, вільний, неодружений парубок, пропонував оформити шлюб, і не колись, в неозначеному майбутньому а за два-три-тижні. Це була добра воля Сосненка, власне, оте раптово усвідомлене світле почуття, що може прийти несподівано, «в один момент», як кажуть, і вже нічим не виженеш його з душі . . .

Оля . . . Що з тобою, Олю? Дівчино моя, зірко моя!

За рік Сосненко спробував написати листа до тої зразкової школи, вимагав відомостей, де мусів стояти підпис завпеда. Відомості прийшли своєчасно, і підпис був, після директора: завпед Ольга Летюк. Значить, жива-здорова, працює там, де й працювала. Але чому не можна з нею зустрітись? Хіба інтимні відносини виключають продовження знайомства? Ну, не хочеш ти їх більше, то й не треба, хто ж буде силувати?

Буває так, що вселюється в людину так звана «ідеє фіксе», відбирає спокій, зав'язує вузлом всі дальші перспективи, і «вийми та поклади» оту

«ідеє фіксе» перед очима, бо інакше нема цікавості до життя, нема нічого . . .

Аж дивно було, що красунь Сосненко переродився. Він унікав дівчат, замкнувся в собі (в 27 років!) і все мріяв, мріяв . . .

А далі він таки не втерпів і поїхав до того району, вже не як службова особа, а приватна. Стоячи на розі вулиці, він зауважив здаля струнку постать Олі з дитиною на руках. «Це ж моя дитина, — подумав він, — моя, перша, і в неї перша, бо . . . Знову прийшли спогади. Оте прекрасне тіло, що пахло всіма весняними квітами, до якого, певне, ще ніхто не доторкався» . . .

Відстань була досить далека, і лише той, хто хоче бачити, побачить. Оля не звернула уваги на самотню постать, що стовбичила десь за триста метрів від неї, постояла та й пішла до хати зі своєю дитиною. А в Сосненка додався ще один неспокій. «Моя дитина! Справді, моя! Отак живу я, відсторонившись від особистих радостей, прийдеш додому — нема з ким перекинутись словом, поділитись враженнями й поточними турботами» . . .

Сосненко написав листа до Олі, написав стримано й, на його думку, розумно: «Олю, я виконав Ваше прохання, не турбував Вас своєю присутністю. Але ось минуло два роки й я не можу Вас забути. Невже в Вашому рішенні нема змін? Невже я Вам такий осоружний, що Ви до кінця життя не хочете зустрітись зі мною? Одно Ваше слово й я зараз же приїду. Напишіть. Сосненко».

Відповіді не було. Сосненко зрозумів це, як відмову, й ще більше нахмурився в душі. Коли б він міг знати, що та таємнична жінка плакала гіркими сльозами, цілувала його лист і говорила своїй дво-

річній донечці : — Це лист від тата, від твого тата, розумієш? Скажи : тато!

— Тато . . .

Спробувати . . . Запросити . . Ні! З пам'яті не виходила втеча життєрадісного Петра, отам, у її рідному селі. І цей утече. А перед утечею вона побачить вираз жалю і мимовільної зневаги, що дорівнює ляпасові . . . Хай уже буде так, як є, каліка не має права на особисте щастя.

Тим часом Сосненко ввели у склад комісії, що мала перевірити господарський стан шкіл області. Досі він ще міг якось викручуватись, посилати замість себе іншого в ту зразкову школу, але тепер неодмінно мусить бути. Попередити листом? Мовляв, не з моєї волі це відрядження, й якщо остаточно не хочете зустрітись, можна кудись виїхати на вказаний день . . .

Але й це не годиться. Присутність завпеда під час праці комісії обов'язкова, директор нікуди її не відпустить, навіть не візьме до уваги хворобу. Краще виїхати самому, на день раніше від комісії, й будь-що вяснити . . .

І Сосненко поїхав. Ах, як колотилося в нього серце, коли він стукав до тих знайомих дверей.

— Хто там? — спитала Оля.

— Відчиніть . . .

Цілу гаму почуттів прочитав Сосненко на закутаному хусткою, милому обличчі : і радість, і тривогу, й страх, справжній, непідроблений страх . . . Оля навіть затулила очі рукою й похитнулась.

— Невже я такий страшний, Олю?

Раптом до ніг Сосненко притулилося щось м'яке й тепле. Він нахилився, схопив дитину на руки, уп'явся в неї вивчаючим зором. Так, це його

кров, його риси, це наслідок тої незабутньої ночі, що завдала йому стільки думок і болю пізніше . . .

— Тату . . .

— Так, доченько моя, твій тато, тільки твій. А ось мама не хоче, щоб я був із тобою, розумієш, не хоче . . .

— Ігоре! — скрикнула Оля. — Ти нічого не знаєш, ти не можеш мене любити. Дивись!

Оля тремтіла, чекаючи уявлених нею наслідків, та вони були зовсім інші. Сосненко схопив її в обійми й цілував пристрасно, жагуче, цілував навіть синю пляму.

— Дурненька! — казав він. — Так оце твоя таємниця? Оце та причина, що відштовхувала мене?

Той день був найкращий у житті Ігоря й Олі. А коли, після закінчення праці комісії, вони запросили всіх на імпровізовану шлюбну вечерю в шкільній залі, очі присутніх широко розкрились.

— Вперше в житті, — сказав сивий директор. — спостерігаю отаке раптове кохання . . .

— Та ні. — посміхаючись, відповів Сосненко. — не зовсім і раптове. Чия це дитина, директоре?

— Ваша.

— Отож!

ПЕТРОВЕ ЩАСТЯ

Петро пив каву й переглядав сьогоднішню суботню пошту. В невеличкій їдальні, щедро промережаній сонцем, все наче посміхалося, так, як посміхалась молода, безжурна Петрова істота.

Пошта була не дуже цікава. Рахунок за електрику. Лист від приятеля, що нидів десь на провінції, але ніяк не наважувався переїхати в велике місто. Нарешті якийсь офіційний пакет... Петро розірвав конверта, пробіг очима по друкованих рядках і, вражений, підхопився з стільця.

— Мамо!

— Чого, сину?

— Де ти заховалась?

— Та в пивниці ж. Хіба не чуєш?

Петро скотився сходами з такою швидкістю, що матері здивовано поширилися очі й випала з рук мітла.

— Що трапилось, Петрусю?

— Мамо, ти знаєш, куди мене запрошують на працю?

— Куди?

— До фірми «Меркурі». Пропонують п'ятнадцять тисяч річно на старт, а далі збільшуватимуть аж до двадцяти п'яти тисяч...

Мати нічого не чула про цю фірму, лише знала, що вона тут, у їхньому місті, й це було головне, це усувало неприємну перспективу кидати насиджене гніздо, власну вигідну хату, близьких знайомих.

— Ну, слава Богові, сину!

— Та ні, мамо, я просто не вірю. Ти знаєш, як тяжко потрапити в ту фірму? Це ж суворо утаємничене виробництво, там сидять такі зубри-фахівці, що до них і рукою не дістанеш, а я ж тільки кінчаю університет...

— І що з того? Фірми цікавляться молодими фахівцями, запитують адміністрацію університетів про випускників, а оскільки ти йдеш одним з перших у навчанні, нема нічого дивного. Це вже яке запрошення?

— П'яте

— Отож. Але я дуже радію, Петрусю, дуже! Це, мабуть, Бог нам помагає за наші минулі страждання. Був би тато...

За цим словом незмінно скочувались у матері з очей сльози. Й Петро, попереджуючи їх, ніжно поцілував свою «сиву голубку».

— Мамо, не треба. Ти ж сама завжди говорила мені: будь мужній! Отже, будемо мужні вдвох.

**

Від тої суботи минуло півтора роки. Робота в Петра була дуже цікава. Він так нею захоплювався, що брав деякі креслунки додому і в тиші свого приміщення деталізував окремі наукові проекти, вдосконалював конструкцію, приводив до найточнішого стану всі оті важливі формули.

Петрові абсолютно довіряли. Син розстріляного науковця не міг мати нічого спільного з ворожим табором.

Була неділя. Мати попросила Петра сходити до близької крамниці. Вулиця роїлася від людей, бо в цей ранній час власники «кар» ще не встигли втекти за місто. Петро не поспішав, ішов повільно,

ПЕТРОВЕ ЩАСТЯ

Петро пив каву й переглядав сьогоднішню суботню пошту. В невеличкій їдальні, щедро промережаній сонцем, все наче посміхалося, так, як посміхалась молода, безжурна Петрова істота.

Пошта була не дуже цікава. Рахунок за електрику. Лист від приятеля, що нидів десь на провінції, але ніяк не наважувався переїхати в велике місто. Нарешті якийсь офіційний пакет... Петро розірвав конверта, пробіг очима по друкованих рядках і, вражений, підхопився з стільця.

— Мамо!

— Чого, сину?

— Де ти заховалась?

— Та в пивниці ж. Хіба не чуєш?

Петро скотився сходами з такою швидкістю, що матері здивовано поширилися очі й випала з рук мітла.

— Що трапилось, Петрусю?

— Мамо, ти знаєш, куди мене запрошують на працю?

— Куди?

— До фірми «Меркурі». Пропонують п'ятнадцять тисяч річно на старт, а далі збільшуватимуть аж до двадцяти п'яти тисяч...

Мати нічого не чула про цю фірму, лише знала, що вона тут, у їхньому місті, й це було головне, це усувало неприємну перспективу кидати насиджене гніздо, власну вигідну хату, близьких знайомих.

— Ну, слава Богові, сину!

— Та ні, мамо, я просто не вірю. Ти знаєш, як тяжко потрапити в ту фірму? Це ж суворо утаємничене виробництво, там сидять такі зубри-фахівці, що до них і рукою не дістанеш, а я ж тільки кінчаю університет...

— І що з того? Фірми цікавляться молодими фахівцями, запитують адміністрацію університетів про випускників, а оскільки ти йдеш одним з перших у навчанні, нема нічого дивного. Це вже яке запрошення?

— П'яте

— Отож. Але я дуже радію, Петрусю, дуже! Це, мабуть, Бог нам помагає за наші минулі страждання. Був би тато...

За цим словом незмінно скочувались у матері з очей сльози. Й Петро, попереджуючи їх, ніжно поцілував свою «сиву голубку».

— Мамо, не треба. Ти ж сама завжди говорила мені: будь мужній! Отже, будемо мужні вдвох.

**

Від тої суботи минуло півтора роки. Робота в Петра була дуже цікава. Він так нею захоплювався, що брав деякі креслунки додому і в тиші свого приміщення деталізував окремі наукові проекти, вдосконалював конструкцію, приводив до найточнішого стану всі оті важливі формули.

Петрові абсолютно довіряли. Син розстріляного науковця не міг мати нічого спільного з ворожим табором.

Була неділя. Мати попросила Петра сходити до близької крамниці. Вулиця роїлася від людей, бо в цей ранній час власники «кар» ще не встигли втекти за місто. Петро не поспішав. ішов повільно,

роздивляючись навкруги. І раптом . . . Дивно. Це вже друга за цей тиждень зустріч майже на тому самому місці. До Петра наближалася, трохи припруживши очі, ставна білолиця красуня. Пишна коса, обернена вінцем навколо голови, демонстративно підкреслювала окремішність її власниці, небажання наслідувати всім отим «бьютифульським» перманентам, що їх малюнки виставляють у вітринах. На ногах були легкі черевички без високих за каблуків, і тому здавалося, що ноги не пересувались, а пливли, як цяцькові човники.

Є такі «магнетичні» постаті. Дивишся на них і не можеш відірватись. При першій зустрічі Петро теж довго проводжав очима русявий вінець і аж зітхнув, коли він зник у натовпі. І ось тепер . . . Петро навмисне спинився й одверто розглядав дівчину, що до нього наближалась. А вона, не надаючи тому жадної ваги, навіть не зиркнувши вбік Петра, пройшла мимо. Ні, так цього лишити не можна . . . Петро крутнувся на п'яті й, не втрачаючи з очей скромної блакитної сукні, попрямував за дівчиною. Ось вона розкрила свою торбинку, мабуть, дістала дзеркальце, чи хусточку до носа, а звідти випав якийсь блискучий предмет . . . Петро шулікою кинувся до нього, підняв, зауваживши півдоляркову монету, й сказав:

— Вибачте, міс, але ж ви загубили гроші. Ось . . .

Дівчина подякувала, сяйнувши такою привабливою посмішкою, що Петро наче відчув дотик чиеїсь ніжної руки на своєму волоссі . . .

— Ви дуже спішите? — спитав він.

— Ні, не дуже. А що?

— Так . . . Може, дозволите пройтися з вами по вулиці?

— О, прошу! Я ж лише кілька днів тому приїхала до цього міста й не маю ще тут знайомих. Ви будете перший . . .

Петро зразу вловив чужинецький акцент.

— Ви не американка. Правда?

— Авжеж. Я українка, якщо чули про таку національність . . .

Молодий інженер аж спинився від несподіванки.

— Он як! Значить, можна з вами говорити . . . по-українському?

Обидвоє розсміялися й гаряче потисли одне одному руки.

— Ні, це просто казкова несподіванка, — сказала дівчина. — Ви знаєте, як прикро почуваш себе в незнайомому місті. Тепер я вже цього міста не боюсь.

— А що ви тут робите й звідки приїхали?

— Приїхала я з Чикаго. Запросила мене на роботу фірма «Глоб». Чули про таку? Я креслярка . . .

— Ага! Це досить далеченько звідси, півгодини їзди собвеєм. Ви тут, мабуть, живете?

— Так, я тут живу. В одних американців, по рекомендації чикагських знайомих. Тільки шукати-му квартиру в районі своєї праці.

— Але ж це гарний район, — сказав Петро, — спокійний, тут ще ніколи не було чути про якийсь злочин. Ну, давайте знайомитись по-справжньому . . .

І так вони розговорились. Маруся була зовсім самотня. Приїхала до Америки з Німеччини три роки тому, разом з батьком, але батько потрапив в автомобільну катастрофу й загинув. Добре, що Маруся встигла закінчити креслярські курси, тепер має собі шматок хліба. З Чикаго виїхала тому, що

тяжко було лишатися в місті, де все нагадувало про покійного, такого доброго до неї, тата. Вони виїхали з України 1943 року, при відступі німців. Тоді Маруся мала всього п'ять років, а тепер двадцять один. Вже не така молода, як бачите . . .

Петро захоплено вигукнув:

— Ви ще можете комусь позичити молодости! Слухайте, Марусю, якщо не побоїтесь, зайдімо до мене. Я маю лише стареньку маму й більш нікого. Тільки, вибачте, мені ще треба на п'ять хвилин зашкочити до крамниці, за маминим дорученням . . .

Маруся навіть не вагалась.

— А чому не зайти? Я ж сказала, що ви в мене перший знайомий у цьому місті, й якщо схочете взяти наді мною опіку, я буду вам дуже вдячна.

**

Минуло ще півроку Коханню полонило Петра й несло, як на крилах. Крашшої пари ніж Маруся, він собі не бажав. Ця добросердна й зовсім невибаглива до життєвих розкошів дівчина відповідала мріям Петра, прив'язала до себе міцним вузлом, усувала думку про те, що можуть бути інші, привабливіші дівчата . . .

— Мамцю, за два тижні ми влаштуємо тут, у нашій хаті, заручини . . .

— Заручини? Так, сину, я догадувалась, до чого йдеться. Ну, що ж, не матері виступати проти бажання своєї дитини. Але дозволь мені сказати пару слів . . . Я бачила твою дівчину не один раз, говорила з нею, вивчала її. І знаєш, що я тобі скажу? Не розсердися тільки, але вона мені не подобається. Чому? А ось чому. По-перше мені здається, що її українська мова вивчена, а не природня. По-друге, і це головне, занадто вже вона добра . . . За

період того страшного життя, що ми його зазнали на батьківщині, я навчилась майже безпомилково розпізнавати людей. У твого тата були товариші. Ти їх не пам'ятаєш, бо ж був маленький. І ось серед тих товаришів один особливо подобався татові. Заходив до нього мало не кожної неділі. Скрізь бували разом. Про все балакали. А врешті він виявився тим мерзотником, через якого загинув тато . . .

— Мамо, яке ж відношення це має до Марусі?

— Відношення нема жадного. Та моє серце говорить, що в дівчини нещира душа. Дай, Боже, щоб я помилилась, щоб був правий ти, а не я . . . До речі, ти ніколи не відвідував тої фірми, де працює Маруся?

— Ні.

— А я заїхала б, поцікавилась . . .

— Мамо, яка ти чудна! Ну, чого б я лазив там по всьому десятку поверхів і шукав креслярку Зварич? Це просто було б незручно . . .

— А що ж тут незручного? Вона твоя наречена, отже, ти маєш право відвідати її й на праці.

Ні, Петрові почуття підозри, чи недовір'я було невластиве. Тим більше, що вже ось-ось Маруся покине ту її працю, буде господарювати вдома, буде лише дружиною, бо ж зовсім непотрібно висиджувати кожного дня вісім годин, заробляючи 75 долярів на тиждень. Петро, Богу дякувати, в додатковому заробіткові не зацікавлений.

**

Відбулися заручини. Відбулося бучне весілля. Далі пропливла гарна, як казка, шлюбна подорож до Флориди. Але і в буденному житті відчув Петро величезну різницю самотнього й подружнього ста-

ну. Тепер у Петровій істоті загіздилася постійна тиха радість. Він поспішав з роботи до своєї милої дружини, знав, що зустріне ласку й зрозуміння, а ще поміч . . . Так, тепер уся, так би мовити, чернеткова сторона відпала від молодого фахівця. Вправна рука Марусі охоче й швидко перезнімала креслюнки, робила належні корективи. Дружина дуже цікавилась працею чоловіка, можна сказати, любила її, а що ж більше задовольнить кожного, хто живе на білому світі?

— Ти моя правдива інженерша, — говорив Петро. — Ти моє золото, мій дорогоцінний помічник!

Ні, таки, мабуть, мати помилялася в своїй інтуїції. Мати теж не могла сказати жодного поганого слова про свою невістку. Вона взяла на себе майже всю хатню працю, не дає старенькій утомлятися, так тепло співчуває їй :

— Мамо, ви вже натрудилися за своє життя. Відпочивайте. Для мене все це привести до ладу не тяжко.

Миля, добра Маруся! І маєш до неї подвійну симпатію, бо вона ж сирота, рано загубила матір, а потім і тата.

Невеличка родина Петра жила досить замкнено. На початку Петро хотів поширити свої знайомства, щоб не нудилася дружина, та вона рішуче запротестувала :

— Непотрібно, Петрусю. Мені значно приємніше посидіти з тобою, ніж бувати десь у чужих людей. Чужі є чужі . . .

Ну, хіба не золото? Треба сказати, що Петро був таки добре завантажений своєю працею. Дарма грошей ніде не платять, а тим більше там, де конст-

руюються суворо засекречені машини й прилади. Якраз оце підійшла пора здачі головного проекту . . . Машина, що спиняє лет ракети одразу ж після її випуску в просторінь.

У зв'язку із вдалим вивершенням цього проекту, група інженерів, що складалася з п'яти осіб, мала дістати поважну грошову премію, 20 тисяч доларів на особу. І звичайно ж, що в ці відповідальні дні було не до прогулянок і розваг.

Петро і Маруся цілими вечорами сиділи за креслюнками. Власне, надзвичайно важливих секретних креслюнків додому з проектного бюро брати було не дозволено, та для Петра робили виняток. Адже він мав бездоганну репутацію, зарекомендував себе, як людина, що не визнає жадного компромісу зі своєю совістю.

Сьогодні було остаточне викінчення тих креслюнків, і сьогодні ж Маруся сказала :

— Петрусю, десь у кінці року ти станеш батьком . . .

— Петро схопився на ноги.

— Ні, справді?

— Справді, любий!

— Ну, то я мушу відзначити чимсь цю прекрасну вістку. Чого б ти хотіла?

Маруся глянула на годинника.

— Ще не пізно, крамниці відчинено. Купи якогось доброго вина . . .

За три хвилини після того, як Петро побіг, мати, що вже готувалася до сну, в м'яких капцях, безшумно наблизилася до кімнати сина й відчинила її, щоб спитати, хто й куди пішов із дому. Маруся стояла біля стола з фотоапаратом у руці, здригнулася й рвучко обернулася назад.

— Що вам, мамо?

— Нічого, Марусю. Це, значить, Петро кудись пішов. А ти готуєшся когось фотографувати?

— Та ні, я ось хотіла закласти новий фільм . . .

— Ну, то добраніч тобі. Як повернеться Петрусь, скажи, щоб зайшов до мене.

Зайшли вони до мами вдвох. Зайшли з пляшкою дорогого вина, щоб повідомити про радісну новину . . . А у мами в очах неспокій. Мама хоче щось запитати, чи сказати, й не спроможеться на якийсь слово, бо щаслива невістка щечече, як ранковий птах, припрошує маму випити за майбутнього внука, чи внучку, радісно цілує чоловіка й знову звертається до мами:

— Мамо, давайте зфотографуємось. Отут, коло вашого ліжка. Я ж тільки що заклала новий фільм. Петрусь, піди, любий, принеси отой наш новий фотоапарат і не забудь лампу . . .

У мами відлягло від серця. Якщо вона сама згадала про фотоапарат, значить, даремна підозра. Потім робили знімки : раз мама й син, раз невістка з мамою, потім чоловік і дружина. Створився святковий, веселий настрій, підігрітий вином, і вони дозвісно пішли спати.

А вдень . . . Того дня Петро й старенька мати не забудуть ніколи. Вони чекали з обідом на невістку, а невістки не було. Минула шоста й сьома година, минула восьма, дев'ята, десята, але не чути в квартирі легких кроків Марусі, нема й дзвоника з попередженням, що вона затрималася десь у знайомих. Та і в яких, власне, знайомих? Адже Маруся не мала жодної близької подруги, не хотіла її мати.

Ранком Петро потелефонував до поліції, роз-

повів про таємниче зникнення дружини. Поліція обіцяла «вжити потрібних заходів».

В обідню перерву Петро поїхав до фірми «Глоб», попросив дівчину з інформаційного бюро, щоб перевірила, коли саме залишила в них працю Марія Зварич, бо це, мовляв, цікавить адміністрацію тої установи, де тепер працює дівчина.

— Зварич? Марія? Такої в нас ніколи не було.

— Як не було?

— А ось так. Ви помилились, містере, мабуть, вам треба вдатись до якоїсь другої фірми . . .

Петро зів'яв. Петро не сказав і матері про ту приголомшуючу новину. А тим часом Маруся зникла назавжди, як у повітрі розтанула, й поліція припинила справу про розшук дружини інженера електронної промисловости, Марії Гречко.

**

Котрогось там вечора самотній Петро переглядав тільки що куплений, популярний часопис і натрапив на цікаве повідомлення. В тому повідомленні говорилося про надзвичайне вдосконалення советської протиракетної зброї. Мовляв, східна наука успішно розв'язала питання про цілковите знешкодження ракет . . . Ті ракети, що вже виготовлені, можна спокійно здати в архів історії, точніше, викинути на смітник, бо вони нічого не варті.

І тоді Петро ще раз пригадав останній вечір із своєю коханою дружиною.

ОСТАННЯ ЛЮБОВ НАРКОМА

I

В залі губерніяльного театру — холод, хоч вовків ганяй. На спинках стільців ворущаться сірі червоноармійські шапки. Вони переважають. Місцями до шапок ніжно туляться жіночі хусточки. Де-не-де смішним дисонансом стирчить капелюх «недорізаного буржуя». Весь театральний простір дивно шарудить, наче зі стелі сипляться тисячі дрібних камінчиків. Насправді, це публіка масово гризе насіння. Лушпайки летять просто на підлогу, бо — перша фаза революції, бо написи «Смітити й курити заборонено» поздирали й викинули геть.

Режисер Баглай зиркає крізь дірочку в завісі: чи вже всі місця заповнені? Треба зачекати, інакше не буде повного збору й не вистачить розрахуватися з акторами. Публіка починає непокоїтись. Іноді зриваються нервові оплески й голоси:

— Давай, давай, не задавайся!

А «задаватися» режисерові й акторам, справді, нема чого. Вони в легких убраннях, вони аж сині від холоду, особливо жіноча стаття з оголеними руками й плечима.

Нарешті завіса, скрегочучи заржавілими горішніми коліщатками, розсунулась. Конферансьє в традиційному чорному фракку став на крайчику сцени.

— Товариші! Попрошу вас не так голосно гризти насіння, бо я не чую самого себе . . .

Заля реготнула різнотонним хором і на хвилину сховала руки в кишені.

— Отже, товариші, до вашої уваги п'єса «Коварство і любов», твір Шіллера, постановка заслуженого режисера Баглая. До речі, через раптову хворобу артиста Книша, його ролю виконає артист Лучинський . . .

Конферансьє зробив павзу, а якийсь червоноармієць галаснув:

— Та й чи нам не однаково? Грайте вже, рази!

І гра почалася . . .

II

Вони були подругами ще від шкільної лавки. Ці дві молоді жіночки з виглядом дівчат, бо одна мала дев'ятнадцять з хвостиком, а друга почала двадцять першу весну. Старша встигла пережити романтичне і трагедійне кохання. «Предмет», а згодом чоловік мав гарячу голову і підставляв її скрізь, де заперечували українську державність. Тому голова передчасно скотилася з плечей, а в приголомшеній стражданніях дружини півроку котилися з очей сльози. Врятував від туги театр. Власне, це було покликання, раптом усвідомлене й непереборне, як кохання.

Молодша подруга відзначалася скромною і невимогливою вдачею. Театр був для неї шматком хліба, бо працювати ж десь мусиш, а це значно цікавіше від переписування дурних канцелярських папірців. Вона місяць тому одружилася з суфлером театру Горським, людиною не першої молодости, бо аж під тридцять п'ять, сумлінно вивчала свої ролі й страшенно боялася проникливого погляду Баглая. В тому погляді був наче присуд. А проте,

Баглай нікого не вирізняв, не підносив і не принижував.

Вони поверталися з театру втрьох. Жінки йшли під руку, чоловік ніс дві легких валізочки з театральними костюмами. Лишати їх на місці, в шафі, не відважувались, бо ж — цінність, а всі замки тепер відмикаються без участі ключа.

Шість ніг лишали свіжі сліди на снігу, що ретельно притрушував пішоходи.

— Наталю, ходімо до нас ночувати. В тебе ж нема дров, а ми ще маємо цілий оберемок . . .

Струнка постать, яка вже на п'ять кроків відійшла вбік, повернулася назад.

— Ти завжди спокушуєш мене, Лесю. Справді, коли подумаю про льодове ліжко, хочеться писати заяву до пекла, щоб прийняли на квартиру . . .

Обтрусившись від снігу, піднялися по склизьких сходах і опинилися в досить просторій кімнаті з широким ліжком, канапою й столиком. Посередині стола залізна пічка, «буржуйка», як її називали. Горський одразу почав розпалювати вогонь.

— За п'ять хвилин поскидаєте не тільки кожухи, а й сукенки. Даю слово.

Наталя сіла навпроти пічки. Маленька нога в старому, зацерованому ботику пожадливо простягнулася до вогню, роблячи такі рухи, наче писала якесь слово. Леся поставила на залізо чайник з водою й почала брязкати посудом. Раптом Наталя згадала :

— Чи ви зауважили сьогодні репліку глядача?

— Може, про «зараз»? — спитав Горський. — Це на тебе подіяло?

Трохи довгастий ніс Наталі чмихнув.

— А на тебе ні? Ти проковтнув ту пігулку?

— Не сваріться, — сказала примирливо Леся. — Чи варто звертати увагу на якийсь хамський вибрик? Мало ми їх бачимо?

— Ні, друзі, це таки прикро. Для кого, власне, ми граємо? Для отари?

Леся спинила на півдорозі цукерницю, що мала торкнутися дошки стола. Рука лягла на розкішне, в світло-русявих хвилях, волосся подруги.

— Наталю, це говориш ти, для якої, насамперед, театр, а потім публіка?

— Всі актори так говорять, Лесю, але . . . не дуже широко. Насправді, театр без публіки — порожнє місце, гра лише для себе — задоволення невелике. Я ж, коли вилаяла публіку, думала інше. Невже ми не маємо права на крихітку пошани чи співчуття за те, що в тій холоднючій кошарі світимо голими ногами й плечима? Та ж нам, можливо, сьогоднішній спектакль вилізе боком, тобто покладе на тиждень у ліжко, з усіма приємностями простуди.

Горський, що кожну подію сприймав, як нагоду до жартів, заспокоїв Наталю :

— Не бійся. Ти ось зараз роздягнешся, а ми з Лесею натremo тебе гасом, за браком спирту, і не захворієш. Ну, правда, попахнеш трохи . . .

Замість вечері, пили морковний чай з сахарною і з житніми сухарями. Наталя хрумала їх своїми сніжно-білими зубами і мріяла вголос:

— Настане весна — поїду в Москву. Там, може, зловлю золоту рибку . . .

— І тоді викличеш нас, правда? — підхопив Горський. — Авже ж, десь улаштуєш у театрі . . . роздягати відвідувачів . . .

Наталя пропустила цей жарт мимо вух.

— Тільки, на жаль, мені бракує одного . . .
— Чого? — спитала Леся.
— Такого обличчя, як у тебе. Такого ніжного рафаєлівського профілю . . .
— Ти переможеш усмішкою, — сказав Горський і хитро примружився.

— Не знаю, — задумано, відповіла Наталя. — Яюсь так вийшло, що я з дитинства усміхнена. Спочатку це було, мабуть, від світлої радості, від задоволення життям, а далі просто увійшло в звичку, чи стало рефлексивним. Мені, проте, здається, що й горе треба сприймати з усмішкою, тоді воно не так тяжке. Усмішка наче боронить перед жорстокістю часу, хоча минулого року мене за неї мало не розстріляли.

— Та невже? — здивувався Горський. — За яких же це обставин?

— У Чека. Допитували, де дівся мій Володя, власне, вони знали, де. Мені хотілось плакати, а ця дурна усмішка не сходить з обличчя. То ти кажуть, сяка — перетака, ще й смієшся над нами? Чоловік петлюрівець, загинув у бою з червоними, не здався до кінця, ненавидів нас, і ти ненавидиш? А що, як ми тебе ось зараз шльопнемо? У мене виступили сльози з очей, я, мабуть, стала дуже блідою, бо той комісар подав мені води. Але одночасно крикнув: Покинь сміятись! Я мусіла сказати, що це незалежне від мого хотіння. А скільки гультяїв зачіпають мене на вулиці, Думають, що я . . .

Леся підвелась і погладила Наталю по плечах, а Горський сказав:

— Будемо спати, вже пізно. Я, як найстарший, приготую всім кубельця.

III

Баглай сидів на порожньому ліжку, в порожній кімнаті Наталі. Сама вона ходила з кутка в куток, щось пригадуючи, чи просто нервуючись.

— Ось ми й розстаємось. — зітхнув Баглай. — А шкода! Мій театр це незабаром відче . . .

— Петре Григоровичу, мені здається, що ми зустрінемося з вами знову. Ви думаете, мені не шкода? Та ж, дякуючи вам, я «знайшла себе», скинула тягар муки, який на мені лежав, навчилася цінити життя таким, як воно є. Дякую вам, милий!

Наталя обхопила гарячими руками сивіючу голову Баглая й поцілувала його в обидві щоки.

— Ви зробіть кар'єру. — говорив далі Баглай, — тільки . . . бережіться особистих почуттів.

— Яких почуттів?

— Таких, романтичних . . . Бо хтось закрутить голову, відірве від театру, і від талановитої Наталі лишиться . . . темна плямка.

Наталя почервоніла.

— Ах, Петре Григоровичу, я вже маю досвід . . . Та й не така я гарна, щоб запалювати серця . . .

— Я старий. — відповів Баглай, — але бий мене сила Божа, коли я бачив на сцені жінку, гарнішу від вас . . .

— На сцені?

— Так, інше мене не цікавить. І ось, коли дивитимуться на вас моїми очима, я певний, вам запропонують незрівняно кращі умови, ніж дає театральне життя . . .

— Ні, я не кину театру. Петре Григоровичу, обіцяю вам!

— Побачимо. А тепер дозвольте попрощатись. Вам за годину треба бути на станції, там на

вас чекає весь артистичний склад. Вибачте, що не можу бути разом з усіма, страшенно болить горло. Сюди присунувся, бо недалеко.

IV

Москва зустріла Наталю зовсім не так, як їй мріялося. Великі театри, куди вона хотіла дістатись на другорядні ролі, зразу казали: ні! Менші «думали», з обіцянкою сповістити, коли надумуються... Зовсім маленькі, так звані, естрадні співчутливо низували плечима й посилалися на брак штатних місць. Єдиний успіх Наталі полягав у тому, що вона, за допомогою якогось земляка, одержала ордер на крихітну кімнатку, аж на п'ятому поверсі, і мала де прихилити голову. Але ж чимсь треба жити. Невеличкий запас грошей танув, як сніг на сонці, машина — організм вимагала «пального». Суп, суп і суп без кінця, бо він дешевий, а на інше не спроможешся. Наталя стала майже прозорою, очі світилися зеленим голодним огнем. Вона вже вирішила плюнути на все і повернутись у гурберніяльне лоно, туди, де її цинили. Аж ось трапилась несподіванка: один з тих театрів, де «думали», прислав листівку — запрошення на переговори. Виявилось, що захворіла одна акторка, захворіла серйозно, а за тиждень вистава.

— Ви грали цю роль? — спитали в Наталі.

— Так, грала.

— Вона досить тяжка. Вона вимагає природної безжурности, а у вас вигляд досить трагічний, не зважаючи на вашу милу усмішку. Впораєтесь?

Наталя низала плечима. Такі запитання її завжди дратували.

— Ну, добре. Зробимо пару репетицій, побачимо.

Проба була задовільною. Не такою, як хотів режисер, але... Він не знав, проте, основного правила Наталі: не витратити себе всю на репетиціях, берегти сили для «генерального бою».

V

За п'ятнадцять хвилин до вистави, театр, де вперше грала Наталя, дістав неочікуваний «заштрик». Шепотливий струм доніс до сцени вістку: приїхав народний комісар освіти РСФСР, і він же знаний драматург, Анатолій Васильович Луначарський.

Актори метушилися, як учні перед іспитом. Режисер благально дивився на Наталю. Вона найбільше його непокоїла.

В льожі дирекції, бо урядової не було, сидів літній, середнього зросту, чоловік у окулярах. Лисіюча голова відкинулась на спинку крісла. Капризні уста людини, що звикла до задоволення своїх бажань, злегка посміхались. Нарком рідко бував у другорядних театрах, але його зацікавила п'еса. Мистецтво, взагалі, було другою натурою наркома. Ще коли жив у батьківському маєтку, двадцятилітнім юнаком, мріяв присвятити себе письменству й театрові. Та життя склалось інакше. Університет, студентські гуртки, революційне середовище, особисте знайомство з Леніним, і поміщицький син після революції очолив одну з центральних установ держави пролетаріату. Він спостерігав не без прикрости, як різали буржуїв, скаржився на це Леніну, але той сміявся й заспокоював свого партійного товариша:

— Твій рідні видано охоронну грамоту, її не чіпнуть. Ну, і чого тобі ще треба?

Луначарський мав свою думку про революційний терор, але був у меншості й мусів мовчати. Він розбудовував на голому місці освіту. Він вишукував усе здібне, що збереглося після убивчого червоного шторму і, як курка крилами, затуляв від чергових нагінок. За його запрошенням, приїхала в Москву славна американська балерина Айседора Дункан і почала навчати балетному мистецтву дівчат молодшої робітничо-селянської республіки. Нарком лишався інтелігентом - гуманістом, і дивно було бачити його поруч із підлим Держинським, чи улесливим пристосованцем Мікояном.

Дія почалася. Луначарський приклав до окулярів бінокль і забігав очима по обличчях акторок. Вони цікавили його більше, ніж партнери чоловічої статі. Не зважаючи на свої сорок сім, чи сорок вісім років, Луначарський був аж надто гарячим поклонником жіночої вроди, і про його численні романи ходили анекдоти в Москві й по-за нею.

З появою на сцені Наталі, бінокль зосередився лише на ній. Власне, крім надзвичайно стрункої постаті, в ній не було нічого особливого. Але гра... Ні, нарком ще такої гри не бачив. Не бачив такої майстерности і повного перевтілення в персонаж. Здавалося, що від тої незнайомої акторки відриваються сотні вогненних електричних стріл і летять прямо в душу глядачів...

Нарком витер хусточкою заволожені окуляри й кивнув пальцем адміністраторові, що запобігливо схилився поруч.

— Хто то?

— Провінційна акторка, Наталія Сас. Сьогодні вперше у нас виступає...

— Звідки приїхала?

— З Чернігова.

— Ага!

Більше Луначарський нічого не питав і в антракті пішов за куліси.

Ось вона. Стоїть скромно біля дверей жіночої гримірувальні, стоїть сама, бо ще ж нова й відчужена. Нарком спинився за два кроки. Вона мусіла знати його з портретів, що часто появлялися в часописах, вона мусіла принаймні, бути серйозною, але вона посміхалась, і настільки відверто, що Луначарський нахмурився й відрухово пригладив своє рідке волосся. Он як! Він крутнувся на п'яті і, не познайомившись, повернув до льожі дирекції.

VI

Десь через два тижні після того, якраз під час репетиції, на столі в адміністратора театру задзвенчав телефон.

— Говорить Луначарський. Я вас дуже прошу зараз же вирядити в наркомат вашу акторку Наталію Сас. Добре?

Адміністратор розцвів усмішкою й замахав невидимим хвостом.

— Звичайно, звичайно, за півгодини приїде, товаришу наркомє, уже викликаю з репетиції, уже...

Адміністратор і директор розстиналися, як килим, перед Наталею.

— Скажіть там за наш театр. Наталочко. Грошей у нас мало, бідні ми. Коли б якусь невеличку дотацію, ой, як би ми вирости!

Наталя обіцяла сказати, хоч зовсім не уявляла собі, для чого потребує її нарком. Йй було прикро, що він тоді втік від неї, мабуть, подумав, що вона невихована. Ні, ця усмішка — справжня Божа кара.

Наталя стоїть біля службового кабінету Луначарського. Секретар пішов доповісти про неї. За хвилину вона заходить, нерішуче спиняється біля дверей, говорить «добридень». Знайоме вже обличчя з капризними устами трохи червоніє. Що це? Знову? Е, ні, це вже занадто!

— Слухайте, товаришко, — питає роздратовано нарком, — невже я такий смішний?

— Товаришу наркоме. — відповідає Наталя і голос її тремтить від хвилювання. — Ви, напевне знаєте про свалілля рефлексів. Так ось . . .

Тоді нарком червоніє ще більше і просить гостю сідати. Він дивиться на неї дуже уважно, досвідченим оком знавця жіночої краси знову констатує, що нічого особливого, крім розкішного волосся, в цій молодій жінці нема, але спиняється на усмішці і його пронизує солодкий холод.

— Ви маєте театральне ім'я?

— Так, маю.

— Яке?

— Розанель.

— Ага. Я хотів прочитати вам одну роль і просити вас погодитись грати її . . .

Просити погодитись? Наталя розцвітає справжньою щирою усмішкою, сяє всіма своїми гарними зубами на наркома, і йому здається, що похмурий осінній день раптом обернувся в весняний.

— Я вам прочитаю . . .

— Але дозвольте, окрема роль мало мені скаже, я мушу прослухати все . . .

— Все — довге. Ви втомитесь. А проте, якщо ваша ласка . . .

Знов «ваша ласка». Ні, він таки дуже дивний, цей нарком.

Луначарський дзвонить секретареві, і коли той з'являється, щось пошепки йому наказує . . . — Вибачте, — каже до Наталі, — це — службові справи.

За кілька хвилин на окремому столі в кабінеті наркома дівчина — кельнерка ставить два прибори і різні страви. Наталя скоса поглядає на той стіл, і в неї мимохіть наповняється рот слиною. Боже, яке багатство! Вона, дитина революції, давно такого не бачила. Невже це для неї?

Нарком тим часом веде легку розмову, якомсь непомітно випитує її про родинний стан, говорить, що йому приємно чути м'яку вимову Наталі, що він теж народився в Україні й любить її народ . . . Потім дивиться на годинника й зауважує :

— От і кінець офіційної праці. Сідаймо за стіл.

Наталя старається їсти повільно, але все в ній дрижить від постійного недоїдання і несподіваної нагоди цілком задоволити свій апетит. Луначарський наче нічого не помічає й розповідає Наталі прецікаві історії, зовсім нові для неї, далекі від тої буденщини, якою вона живе. Як багато знає ця людина!

Наталя не спускає очей з наркома. Скільки йому років? Сорок п'ять? П'ятдесят? Рідке волоссячко на тім'ї об'цяє незабаром відкрити справжню «ленінську» лисину, чоло в зморщках, підборіддя вперте, але очі безмірно м'які, лагідні й ніжні, очі

кольору небесної блакиті, яка часами темнішає, набирає вигляду збаламученої хвилі.

Наївшия, Наталя заклала ногу за ногу й спробувала бути оригіальною . . .

— Ви дозволите закурити?

— А ви курите? Як це прикро! Прошу, куріть!

Наталя не закурила. Вона відчула якусь незручність, наче зауваження про прикрість тої звички, що зробив їй, ще не зовсім дорослій. Її тато.

Нарком перейшов до великого службового стола, дістав із шухляди рукопис і запитав: — Почнемо?

— Так, розуміється, Наталя радо слухає . . .

— Заголовок «Ведмеже весілля».

«В розкішній садибі, що містилася серед густого лісу, жив молодий граф Шемет» . . .

Голос наркома змінився, змінився й він сам. Зникло пересічне чиновницьке обличчя, скельця окулярів обернулися в палаючі очі, темна тінь від лампи впала на голову й закучерявила рідке волосся. Це ж він, той граф Шемет, що має страшну хворобу, що тікає від жінок, бо не можна йому мати жінку, бо він її колись загризе . . .

А доля розпоряджається інакше. Ось та, яка люблячи, нічого не боїться, ось юна графиня оселилась у лісовому палаці, і розважає хворого графа, пестить його, як дитину, сміється над його манією.

Граф наче знову народжується на світ. Він веселий, дотепний, зовсім здоровий. І він безумно любить свою дружину.

Та й як її не любити? Усе, що з нею стикається, молодіє, повертає собі втрачену радість, починає мріяти про перемогу найтяжчих фортець . . .

Від господині палацу йде в усі боки світло, вона сама світла, як кришталь, чиста, як думка дитини, безгрішна, як ангел.

І врешті приходиться страшний час. Чорна неміч охоплює графа. Звір прокидається в його душі. Він чує себе не людиною, а ведмедем і перекушує горло своїй коханій дружині . . .

Наталя забула про час і про місце, де вона сидить. Яка страшна казка! Ні, не казка, а правда, написана рукою цього дивовижного наркома.

— Отже, я хотів у вас спитати, чи ви б упоралися з ролею графині?

Наталя здригається, наче її раптово збудили зі сну. Вона бачить лагідні очі, капризні уста.

— Дозвольте мені над цим подумати, товаришу нарком, і . . . попрактикуватись.

— Дозволю. Але не треба так офіційно. Кличте мене Анатолієм Васильовичем, або товаришем Чернолузьким. Добре?

— Ваше прізвище не таке . . .

— Розуміється. Але це — справжнє. Показати документи?

— Невже покажете?

— Покажу, бо не крадені. Ось . . .

Наталя швидким оком схоплює вік. Сорок вісім. Ще не дуже старий, але . . . Їй і в думку не приходиться його «ловити». Хто вона така? Звичайна жінка, хоч і артистка. Куди ж їй до нього пхатись?

— Ви втомилися, Наталю, — каже нарком, — вибачте мені. Зараз шофер відвезе вас додому.

VII

Куточок, де оселилась Наталя, ніяк не нагадував житлової кімнати. Колись тут була бічна комір-

ка для роздягання, без вікна, з цементовою підлогою. Пізніше, порядком боротьби за житлоплощу, комірку освітили, прорізавши вгорі вузьке віконечко, яке не відкривалось. Тому в комірці, навіть у ясний день, був присмерк, що потребував штучного, електричного освітлення. Поміститися в цій примітивній житлоплощі могло лише вузьке ліжко, маленький столик і пара стільців. Одяг Наталі висів у кутку, за дверима, закритий якоюсь вилинялою матерією. Проте, при звужених революцією людських потребах, Наталя задовольнялася і навіть раділа тому, що має. Вона саме сиділа за столиком і впорядковувала перед дзеркалом своє волосся, як постукали в двері.

— До вас, — сказав управитель будинку, обережно просуваючи в щілину дверей свою розкудовчену голову. — Електромонтер!

— Електромонтер? Для чого?

Наталя мала справну електрику, лампочка, правда, була слабенька, на двадцять п'ять свічок, бо економили енергію й більшого вольтажу для малих приміщень не дозволяли.

Електромонтер спитав прізвище Наталі, хитнув головою й почав розкладати на одному з стільців своє спеціальне приладдя.

— Що ви будете робити? — спитала Наталя.

— Телефон вам установлю. Хіба ви не знаєте? За нарядом Наркомосвіти.

— А хто платитиме? Я?

— Та ж ні, Комісаріят Освіти, це належить до його сітки . . .

Наталя врешті зрозуміла. Це — за наказом Луначарського, бо він питав тоді, чи має вона телефон.

Пізно ввечері, новенький блискучий апарат задзеленчав на всю комунальну квартиру.

— Вибачте, ви ще не спите? — почувла Наталя м'який утомлений голос. — Як почуваете себе?

— Анатолію Васильовичу, я вам дуже, дуже вдячна . . .

— За що? За те, що вас потурбував?

— Та ні, яка там турбота! Я ніколи раніше дванадцятої не лягаю. Але ви прислали . . .

— Нічого я не прислав. повірте совісті!

— А телефон?

— Телефон? Та ви ж його мали раніше . . .

Наталя зрозуміла, що нарком хоче жартувати й відповіла жартом :

— Вибачте, я про це зовсім забула . . .

— Ви завтра не граєте. Наталю?

— Ні. А що?

— І щчим важним не зайняті?

— Не зайнята. Сидітиму вдома.

— То, може, дозволите відвідати вас, скажімо, о восьмій годині?

Наталя страшно почервоніла, затривожилась.

— Анатолію Васильовичу, я . . . у мене так тісно . . . це просто неможливо. це . . .

М'який голос, здавалося, трохи здригнувся.

— Шкода . . . Я думав . . . Вибачте мені, Наталю!

— Анатолію Васильовичу! Анатолію Васильовичу!

«Він поклав трубку, він образився. Дурна я, дурна!»

Наталя схопила адресну телефонну книгу яку залишив електромонтер, розшукала потрібний номер, подзвонила.

Відповідало жіноче контральто :

— Квартира наркома. Що ви хотіли?

— Я . . . Я хотіла відносно роботи . . .

— Скажіть ваше прізвище. Я перекажу. Я його дружина.

Зовсім похоловши всередині, Наталя ледве виштовхнула з себе якесь чуже ім'я і, не чекаючи дальших запитань, виключила контакт.

«От і поговорила! Та ж він, очевидно, дзвонив із свого службового кабінету, звідти, де вона була два тижні тому».

Наталя розшукала службовий номер.

— Я слухаю. — офіційно, трохи незадоволено сказав нарком.

— Анатолію Васильовичу, це я, Наталя. Вибачте мені, Бога ради, я ж зовсім, зовсім не хотіла вас образити, лише в мене така комірка . . . Соромно мені!

Голос у трубці значно пом'якшав.

— Ви дитина. Не думайте, що нарком не знав нужди, не жив на горищі. Все це колись було. Значить, дозволите?

— Так, так. Анатолію Васильовичу, чекаю!

VIII

Наталя від самого ранку контролювала себе: чому вона так хвилюється? Не закохана ж вона в старого наркома. Але думки, обганяючи одна одну, весь час поверталися до нього. Якусь притягальну силу мали його лагідні короткозорі очі. А як він змінився, коли читав свою п'єсу! Наталя слухала б його не дві години, як тоді, а цілий день. І дивилась би в обличчя, осяяне внутрішньою красою, в натхненне обличчя мистця, що забув і про своє високе

становище, і, мабуть, про неї, випадкову його слухачку. Наталя «продумала» не легку роль графині. Та ж вона майже свідомо пішла на смерть, вона знала, що хвороба чоловіка колись його пересилить. І лишалася до кінця твердою, райдужною й милосердною сестрою для майбутнього свого вбивці.

Наталя грала цю роль «на чорно», в цій малесенькій кімнатці, грала перед дзеркалом, перевіряючи кожний свій рух, кожний вираз обличчя. Їй не треба робити штучної посмішки, вона має природну. Чи не тому вибрав її з багатьох молодих акторок Луначарський? Далі напливали якісь зовсім чудні думки, згадувалось кохання Мотрі Кочубеївни до Мазепи. Адже той був значно старший від наркома, і однак . . . Чому він говорив, що любить український народ? Може, хотів зробити їй приємність? А в його ж руках доля інтелігенції, у значній мірі й української. Ну, і що з того? Тобі, Наталю, далеко до Кочубеївни, носом ти не виїшла . . .

Наближався вечір. Бризнула по стовбах електрика. Частіше й швидше покотилися по асфальту автомашини. Наталя сиділа, одягнена в бузкову сукенку з тонкої, ще дореволюційної бумазеї. Зачіска була висока й пишна. Стрункі ноги ховалися в теплих домашніх пантофлях. Спочатку хотіла Наталя взути свої єдині, модні, на «віденський» закладуках, але пізніше відмовилась від того. Вона влома, і краще мати звичайний, буденний вигляд.

У коридорі зашаруділо, чиясь рука намацувала двері. Так, це він.

— Анатолію Васильовичу, сюди, будь ласка, не зачепіться за стіну . . .

— Ага, от і добре, що допомогли сліпому, бо мало окулярів не розбив. Добривечір!

Нарком тяжкувато дихав, і Наталя в цей час подумала, що піднятися на п'ятий поверх для нього, незвиклого чи відвиклого від подібних під'йо- мів, справжнє героїство . . .

— Вибачте, сідайте на той стілець, бо другий — непевний.

— Вважаєте, покочуся? І подумаю, що ви нав- мисне підстроїли? Не бійтесь, у мене в натурі під- зрілості нема.

Наталя сіла на ліжку, проти наркома, інша по- зиція в тій тісноті була неможлива.

— Бідно я живу, Анатолію Васильовичу?

— Бідно, але біда не в самому факті бідності. Скажімо, для письменника цього досить. Я в своїй квартирі вибрав собі найменшу кімнату для роботи, майже таку, як у вас. Але вам потрібний рух для ваших вправ, таж ви й танцюєте . . .

Наталя розсміялась.

— Спробуйте тут потанцювати. Зараз же з четвертого поверху застукують у стелю, або й управителя будинком приведуть, щоб прикликав до порядку.

Нарком хвилину замислився.

— Ну, нічого. Читали вже ви ту роль?

— Читала і . . . грала.

— Хочете мені показати?

— Отут?

— Так, отут. Я сидітиму тихо, за столиком, у куточку . . .

І Наталя почала перевтілюватись. Вона сама не знала, чому того вечора несподівано виросла, звільнилася від усяких умовностей. Не було в кім-

натці бідної жінки, початкуючої провінційної ак- торки, була ніжна й чудова графиня Шемет.

Нарком мовчав і, не відриваючись, дивився на Наталю. Яка вона гарна, яка чуйлива. Наче струна, що вібрує під легким дотиком музики віртуоза. Ні, він не помилився в своїй інтуїції, він саме таку шукав . . .

Фінальну сцену зі смертю, жахливою смертю, заподіяною людиною — звірем, Наталя провела настільки драматично, що нарком піднявся з місця й глянув на підлогу, чи не насправді вмирає ця талановита акторка . . .

— Так, — сказав він, — дякую вам, дуже дя- кую. Ви гратимете цю роль у прем'єрі.

ІХ

В Москву приїхала Леся з чоловіком. Злидні вигнали їх з губерніяльного міста, треба було шу- кати якогось виходу, щоб вижити. Леся листувала- ся з Наталею, і впевнено постукала раннім ранком у двері її приміщення. Але ніхто не відкликався.

— Що таке? — глянула Леся на чоловіка. — Невже вона тут не мешкає?

— Треба стукати міцніше, бо акторки після вистави сплять, як забиті.

І він застугонів із такою силою, що задерен- чало скло в сусідніх дверях.

— Хто то? — злякано запитали з-за дверей.

— Бога ради, вибачте, що розбудив вас. Ска- жіть, це квартира Наталії Сас?

— Так, це її квартира, власне, вона держить її за собою, але тут уже місяць не мешкає.

— Де ж вона мешкає?

— В цьому домі, на першому поверсі. Там є табличка,

Гості спустилися вниз і, справді, знайшли табличку з прізвищем Наталі. Вона ще лежала в ліжку, рожева і тепла, як завжди, усміхнена.

Леся не втрималась від захопленого вигуку:

— Наталю, це все твоє? Оця розкіш? Оці чотири кімнати?

Наталія почервоніла.

— І моє й не моє. Я дістала квартиру й усе устаткування за спеціальним ордером . . .

— Ти зловила наркома, Наталю? Кажі, не соромся, ми ж люди свої.

Наталія споважніла, власне, зсунула до купи свої гарні, дугоподібні брови.

— Не знаю, хто кого зловив. Я люблю його . . .

— Кого?

— Ах, багато будеш знати — посивієш. Роздягайтесь краще, будемо снідати.

Після снідання Наталія сказала своїм приятелям одверто :

— Дорогі мої, я поможу вам улаштуватись напевне. Але, вибачте, в мене жити не можна. На щастя, я ще не здала своєї колишньої кімнатки. Вона маленька, але якось поміститься, і вона буде вашою назавжди. Приходити ж до мене будете тоді, як я подзвоню. Гарзд?

— Звичайно, це не образило Леся. Йй тільки страшенно кортіло взнати, хто є той таємничий нарком. Але з жіночої делікатности вона того питання більше не зачіпала, бо нічого захованого в світі нема, і колись вилізе з мішка шило . . .

Леся дістала ключа від несподіваної своєї кімнати і, навантаживши чоловіка валізками, піднялася знову на п'ятий поверх, щоб відпочити після дороги.

X

Наталія прислухалася до кроків у коридорі. Він не мав звички дзвонити, власне, вони так умовились. Уже давно впала між ними перегородка, хоч і ніколи не було розмови про спільне життя. Для чого? Вона не хотіла руйнувати його родину, лишалася вільною сама, але, дивна річ, не користалася з тої волі. Якою смішною й прикрою була для Наталі колишня її думка «спіймати» наркома. Ось він, справжній нарком, і це нічого не міняє в їхніх ширих взаємовідносинах, не робить його зні більшим, ані меншим. Нарком в'яне, Наталія ще не дійшла до повного розквіту. Але їй осоружні всі ті галасливі й дрібнодухі юнаки, що патрулюють біля її вбиральні, вклоняються, цілують руки. Їм просто імпонує її інтимний зв'язок з високопоставленою особою, інакше вони не запобігали б її уваги. А Наталія таки трохи користується з своїх «чарів». Леся з чоловіком — лише перше протеже. А потім посунули до Москви інші знайомі й родичі, і всі вони знайшли притулок, працю, якщо не моральне, то, бодай, матеріальне задоволення. Хіба це погано? Хіба не треба помагати своїм? А хто ж допоможе? Талановитий режисер Баглай, мабуть, довго ще сидів би в провінції, а тепер він мистецький керівник одного з великих театрів. Наталю нишком лають, називають «спритною хохлушкою», ну й нехай!

Двері безшумно відчинилися. Наталія стрибнула назустріч, обхопила шию втомленого наркома.

— Я сам роздягнуся, кохана, лиши!

Вони сідають поруч, а потім Наталія зсуюється на низький ослончик і кладе руки на коліна Луначарського.

— Розповідай, розповідай, що в тебе. Боже, який ти вимучений! Може, ляжеш?

— Ні, я не хочу лягати. Я взагалі сьогодні від тебе не піду, бо . . . виїхав з Москви.

— Я дуже, дуже рада. Коли ти зі мною, мені здається, що я не така дурна, що в мене десь трипочуться крила . . .

Очі наркома голубіють ще більше, він припадає до уст своєї «пташки — щебетухи», як він її називає іноді, і каже :

— Я маю для тебе дарунок . . .

— Який дарунок? У мене, дякуючи тобі, є все.

— Але такого ще нема . . .

Нарком підкреслює голосом слово «такого» й дістає з кишені якийсь службовий папірець.

— Читай!

«Рішенням Колегії Наркомосвіти, привласни-ти нововідкритому театрові ім'я Наталії Сас».

Наталія аж задихнулась.

— Любий, для чого це?!

— Хочу, щоб ти стояла вище всіх. Щоб тебе всі шанували. Щоб за тобою було навіки закріплено славу.

— Яку славу? Що я зробила славного? Це ж незаслужено!

У Наталі мимоволі скочується сльоза. Вона гладить рідке волосся наркома й питає :

— Скажи, за що ти мене так любиш?

— За все. За те, що ти щира і чиста душею. За твій талант. За твою красу.

— З оцим довгим носом?

— І з довгим носом. Він найліпший з усіх носів.

Нарком з несподіваною для його тендітної

постаті силою, легко підіймає Наталю на руки і гоїдає, як дитину.

— Заспівай мені, моя щебетушко, — каже він, поставивши її на підлогу, — якусь вашу пісеньку.

Наталія знає, які йому найбільш подобаються. і соковитим оксамитовим, трохи притишеним сопраном починає :

Та немає ж гірш нікому,

Як тій сиротині,

Та ніхто ж не пригорне

При лихій годині . . .

Пісня завжди доспівається до кінця, нарком не любить уривків. Сьогодні він, несподівано для Наталі, зауважує :

— Бідна ваша Україна. Скубли її раніше й скубуть тепер.

Наталія мовчала. Нарком продовжував :

— Я говорив Леніну : чого ми дуримо людей і самих себе? Де ж та федерація, яку обіцяли? Де «самоопределеніє вполоть до отделенія»?

— І що?

— Мовчить старий лис. Жартами відмахується.

— Анатолію!

— Як мені приємно чути від тебе своє ім'я! Що, мое золото?

— Анатолію, поета Скитського знову заохали в тюрму. Не можуть простити, що він син поміщика . . .

— Ну, то який у тому злочин? І я син поміщика. і Курський, нарком юстиції, син поміщика.

— Вам простили, Скитському — ні. Зроби щось, любий!

— Завтра пошлю особисту телеграму до Ки-

«ва. Не звільняйте за тиждень, поїду туди сам і поламаю їм усі двері . . .

— Дякую, любий, ти маєш добре серце.

— А, коли б ти знала, як мене іноді дають на засіданнях Ради Народних Комісарів.

— За що?

— За те, що я даю роботу «недорізанам буржуям», шануючи їх науковий стаж і . . . їхню безпомічність.

Наталя йде на кухню готувати вечерю. Нарком одягає фартух і ретельно помагає їй. Він забуває про всі неприємності, він не хоче думати над «проклятими питаннями».

— Тут мій курорт, — каже він Наталі. — Побуду двоє, або троє суток з тобою і маю силу на цілий місяць.

XI

Підготовка до прем'єри була в повному розпалі. Щоденні репетиції просто валили Наталю з ніг. Вона безумовно знала свою роль, але дисципліна дисципліною, мусіла приходити до театру о сьомій і виходити в одинадцятій. Завжди на неї чекало авто наркома, шофер швидко довозив її додому, вона падала в ліжку і спала, як забита.

Все вже було придбане: розкішне плаття, тувельки з паризької майстерні, ранковий пенюар, золоті браслети. Бутафорське кольє також було доброю імітацією, недосвідчене око, напевне б. не відрізнило його від справжнього, брилянтowego. Та Луначарський ще раз здивував Наталю.

— Ти цих побрякушок не одягнеш. — сказав він їй. — я не хочу, щоб моя Наталя була подібною до манекена, на який можна чіпляти все, що завгодно. Ти матимеш правдиві брилянти!

Невідомо, якими дорогами прийшли вони до впертого наркома. Було відомо лише, що брилянти раніше прикрашали ризу чудотворного образу Богоматері в Києво - Печерській Лаврі, що вони оцінювалися в сто тисяч золотих рублів.

Наталю охопив побожний страх, коли ті брилянти опинилися на її шії. Вона казала Луначарському:

— Це тільки на один вечір, а потім забери, віддай туди, де позичив.

— Я не позичив. — посміхнувся нарком, — я придбав для тебе, і не на один вечір, а назавжди.

Наталя лише похитала головою. Їй, справді, було це не дуже приємно, та що зробиш? Він так хоче.

Леся, оглядаючи Наталю, плескала в долоні.

— Наталю, чи ти думала, що ходитимеш у справжніх брилянтах? Та ти стала втричі гарніша. .

Леся також мала добру роль у прем'єрі, а її чоловік без труду дістав місце за своїм фахом, і коли Наталя стояла біля суфлерської будки, весело підморгував їй:

— Зовсім так, як колись у Чернігові. тільки не мерземо.

Прем'єра мала надзвичайний успіх. Після набридлих революційних агіток, вона зробила враження свіжого вітру, і захоплена критика ставила автора в ряд найвизначніших драматургів останнього півстоліття. Незабаром п'єса мала піти на екран, тобто театр у повному складі дістав пропозицію працювати для фільма.

Наталі запропонували за її участь таку солідну суму, що вона мусіла спішно порадитись відносно цього з Луначарським.

— Слухай, любий, — говорила вона через телефон, — чи маю я право прийняти таку суму? Адже вона дорівнює моему кількарічному заробіткові.

— Ну, і що ж? — відповідав нарком. — Не ти просиш, тебе просять, значить, бери.

Після смерти Леніна, коли в Кремлі почалася таємна боротьба за партійний провід, Луначарський стояв осторонь неї. Крім щоденної праці в Комісаріяті Освіти, він гарячково працював над п'есою «Слюсар і канцлер». Тепер робоча кімната наркома була в квартирі Наталі, його «творчої помічниці й дорадниці». Автор у спілці з артисткою створював повнокровні персонажі, переробляв, доповнював, викидав зайве. Наталя мала нагоду переконатися, наскільки кропіткою, нервовою, виснажливою є письменницька праця.

— Анатолію, — казала вона, — хіба можна так себе перемучувати? Сьогодні ти знову сидів до шостої ранку, а о дев'ятій їдеш на працю. Ти ж хворий, ти мусиш берегти своє здоров'я.

— Здоров'я поправимо влітку, Наталочко, поїдемо разом на Кавказ. Чому я спішу? Бо треба спішити. Наркома Луначарського згадає хіба енциклопедія, а письменника згадає народ. Прикро, якщо не лишиш по собі жадного сліду.

Давно вже на екранах Союзних Республік показували «Ведмеже весілля». Давно режисер Баглай дав першу блискучу постановку п'єси «Слюсар і канцлер». Луначарський працював над черговою п'есою, але без колишнього темпераменту. Курорт до деякої міри підкріпив організм, та лікарі бачили, що мотор — серце ушкоджений серйозно, що вже нема надії повернути йому здорову еластич-

ність. Режим! Суворий режим! Лише четвертину часу можна працювати, а решта — відпочинок. Луначарський посміхався, називав лікарів «ученими диваками», проте, покійно схилив голову, коли Наталя прибирала з стола рукопис і змушувала лягти на канапу. Наталя читала наркомові різні легкі для сприйняття думкою, оповідання, читала з артистичною майстерністю, і це було надзвичайно приємно хворому. Одного разу, під час такого читання, Наталя зауважила дивну «скляність» очей Луначарського. Вона перелякалась.

— Анатолію!

— Що, моя пташко?

— Тобі недобре? Може, покликати лікаря? Нарком болісно скривився.

— Не треба, вже проходить, щось мене кололо в груди . . .

Нарком устав, підійшов до стола, вийняв з портфеля службовий блокнот і написав у ньому кілька слів. Потім покликав Наталю.

— Ось, любя, про всяк випадок . . . Тобі це пригодиться.

На офіційному блянку з написом «Народний Комісар Освіти РСФСР» було зазначено: «Цим стверджую, що брилянтове кільце, видане мною артистці Наталії Сас, для виступів на сцені, мені повернене».

Наталя притисла руки до грудей.

— Анатолію, любий, я давно хотіла тебе просити . . . Забери його, забери насправді. Воно наче пече мені шию, це, мабуть, Божа Мати гнівається за . . . таку зневагу.

Луначарський посміхнувся.

— Ти дитина. Для чого воно мені? Кому я йо-

го віддам? Джугашвілі, чи Молотову? Це . . . мій трофей. Кожний з наркомів дістав собі «на пам'ятку» якусь колишню церковну цінність. Сховай її. Життя досить тяжке і . . . змінне. Брилянти мають велику вартість закордоном. Сховай, моя щибетушко!

Перші дні після смерти Луначарського, Наталя, в чорному вбранні, зранку до вечора безцільно блукала по вулицях міста. Їй тяжко було сидіти в квартирі, де все нагадувало близьку, навіки загублену істоту. Іноді до вух Наталі долітав єхидний шепіт зустрічних:

— Знаєш цю усміхнену страдницю? Це коханка Луначарського, примадонна театру. Ну, тепер успіх і слава значно потоншають . . . Ніщо не вічне!

Проте, Наталя такі «шпильки» сприймала бай- дуже. Вона втратила друга, якого не часто зустрінеш на білому світі. Вона знов відчула порожню самотність. Тепер лишається тільки театр, якщо не виженуть, не накажуть, за законом усевладної про- текції, дати місце іншій . . .

Одного вечора, коли Наталя чекала своїх най- ближчих приятелів, Баглая й Горських, різко за- дзеленчав біля дверей дзвінок.

— Дозвольте зайти? — спитав військовий з червоними петлицями й ромбами, і в його голосі Наталя зловила приховану насмішку.

— Так, прошу . . .

— Я за дорученням наркома державного полі- тичного управління. Ось ордер. Скажіть, вам були подаровані Луначарським брилянти?

— Були . . .

— Я маю їх у вас забрати, як державний скарб. Наталя швидко глянула в холодне демонічне

обличчя, і в неї не вистачило рішучості і . . . на- хабства показати службовий блянк Луначарського.

— Пишіть розписку, — сказала вона, — тільки офіційну, зі штампом і печаткою політичного у- правління.

— Її вже приготовано, товаришко Сас. Дуже мені приємно, що ви така свідома. Отже, передамо- нам належне з рук у руки . . .

Народжуються, ростуть, старіють і вмирають люди. Комусь судилося забуття від перших днів, комусь щастить більше, бо забуття відсовується на місяці, а то й на роки. Хто зна, чи згадують десь пізніше заслану на північ і, мабуть, загинулу, Ната- лю, але один з московських театрів ще й досі, за старою звичкою, називають «театром імени Ната- лі Сас».

З М І С Т

	стор.
Про автора і його творчість	5
Невигадане	13
Вісімнадцять свічок	25
Дівчина з дитячою усмішкою	30
Memento mori!	42
В поїзді далекого призначення	51
Поклик любови	65
Чужими дорогами	73
Переоцінка	89
Вона сказала : ні!	94
Людська доля	103
Кудьтобмінна катастрофа	115
Тіломеханік	125
Людина і пес	136
Роман з «Harry end»	144
Дивачка	193
З води на міст	168
Мамина перемога	177
Загибель «скрипаля»	188
Присяга	193
Біла ворона	194
Несподівана зустріч	208
Дочка країни сходячого сонця	217
Дві туги	222
Одруження з «сестрою»	236
Сонячний зайчик	245
Так говорить легенда	249
Кохання з перешкодами	255
Одурена вулиця	262
Синя пляма	269
Петрове щастя	280
Остання любов наркома	290
